

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Fülei-Szántó Endre: Dinamikus nyelvművelés

Rácz Endre: Számbeli egyeztetés a halmozott (mellérendelt) egyes számú főnevek névmásításában

Büky László: „megkqùèzedet è nepnèc q zúuqc”

Papp Zsuzsanna: Stilisztikai jelenségek a kódexirodalom mellérendelő szószerkezeteinek tükrében

A. Molnár Ferenc: A Halotti Beszéd és Könyörgés korai közléseiről

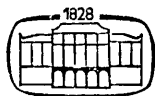
Kemény Gábor: Elemi kép — komplex kép — továbbított kép

Domokos Péter: A hungarológia egyik — lehetséges — résztárgyának oktatásáról

Katona Rezsőné: „Mi van a szívünkön?”

Szükszai Lajosné: A találós kérdések egyik típusa

Kiss Lajos: Magyar helységnevek a Keleti-Kárpátokon túl

KADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

111. ÉVFOLYAM 1987. ÁPRILIS—JÚNIUS 2. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Fülei-Szántó Endre:</i> Dinamikus nyelvművelés	129
<i>Rác Endre:</i> Számbeli egyeztetés a halmazott (mellérendelt) egyes számú főnevek névmásításában	137
<i>Büky László:</i> „megkqùèredet è nepnèc q zuuoc”	147
<i>Papp Zsuzsanna:</i> Stilisztikai jelenségek a kódexirodalom mellérendelő szövszerkezetei- nek tükrében	154
<i>A. Molnár Ferenc:</i> A Halotti Beszéd és Könyörgés korai közléseiről	158

Íróink nyelve

<i>Kemény Gábor:</i> Elemi kép — komplex kép — továbbbszótt kép	162
---	-----

Nyelv és iskola

<i>Domokos Péter:</i> A hungarológia egyik — lehetséges — résztárgyának oktatásáról ...	175
<i>Katona Rezsóné:</i> „Mi van a szívünkön?”	179

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Szikszai Lajosné:</i> A találós kérdés egyik típusa	187
--	-----

(1 2 1 1 - 1 2 2 2)

Imre Samu

(1 2 1 7 - 1 2 2 2)

MAGYAR NYELVŐR

111. ÉVFOLYAM

1987. ÁPRILIS—JÚNIUS

2. SZÁM

Dinamikus nyelvművelés

E sorok írója évtizedeken át az idegen nyelvek oktatásával foglalkozott, művelte a nyelvtudomány elméleti területeit is, és külföldieket is oktatott magyarra. Tanított középiskolásokat, általános iskolai gyermekeket, felnőtteket, és igyekezett önmagát is tanítani. Meggyőződésévé vált, hogy anyanyelvünket kétfélelől szemlélhetjük, belülről és kívülről. Az anyanyelv a személyiség egyedi otthona, egyszerre lakóhely és múzeum. A magyar ember ebben az otthonban él, ám magyar és nem magyar kívülről is bepillanthat a szobákba, a termekbe, a régiségek otthonába, valamint abba a piciny műhelybe, ahol naponta, hetente kovácsolják, torzítják, szerelik a jövőbe sugárzó új és új kifejezéseket, szókapcsolatokat.

Ezekben a sorokban, amelyeket félve vetek papírra, a következő hét tárgykörre szeretnék utalni: 1. a nyelvműveléssel kapcsolatos hiedelmek, 2. a fogalom funkcionális változatai és fokozatai, 3. a nyelv jelenlegi állapota (erények, hibák, bűnök a nyelvhasználatban), 4. a nyelvművelés nehézségei, 5. harc a nyelv történetével, 6. beszéd és jellem, 7. a nyelvművelés helye a nyelvtudományban.

1. A h i e d e l m e k. A nyelvművelés mint szakma és hivatás különös kettősségben él: sokan benne látják a nyelvvel való tudományos és nem tudományos foglalkozás lényegét. Sokszor a társadalom nem nyelvész rétegeiből rekrutálódnak azok, akiket csak a pontos és érthető beszéd művelése, „megtanulása” érdekel. Menedzserek, külkereskedők, utazó mérnökök gondolkodnak így, hiszen a kölcsönös meg nem értést vagy félreértést igen sokszor tapasztalják. Mások viszont szelíd, ironikus mosollyal beszélnek a nyelvművelésről, és szeretnék fenntartani „alacsony presztizsét”; a nyelvművelőket mesterebereknek tekintik. Sokszor a „tisztá tudomány”, az általános nyelvészet, a leírás és magyarázat munkásai távolodnak el a nyelv mindennapi használatának megbecsülésétől, ugyanakkor a gazdasági szakember, a piackutató, a meggyőzésre törekvő politikus, akinek az érthető és kellemes beszéd mindennapi kenyeré, éppen a nyelvművelést becsüli meg, és hajlandó a teóriával foglalkozókat figyelmen kívül hagyni. Tegyük hozzá, az idegen nyelveket ismerők, akik az idegen nyelveket használják, hasonló kettősséggel találják magukat szemben a német, angol, orosz nyelvhasználat és nyelvtudomány vonatkozásában.

A vélemény, a „meggyőződés” tudásból és feltételezésből, tapasztalatból és hiedelmekből tevődik össze. Nos e téren két egymásnak ellentmondó hiedelemstruktúra hat az említett társadalmi csoportokban: a „science pure”, az öncélú elmélet, a „theóriész heineken” ógörög ideáljának preferálása, avagy éppen a szűkebben értelmezett gyakorlati szempontok előnyben részesítése.

A fenti hiedelemkettősség sok más területen is észlelhető, beszéltek és írtak róla már eleget. Ha azonban az okokat elemezzük, akkor azok között első helyen az „alaptudomány” fogalmának homályossága áll. Ugyanúgy bizonytalan, legalábbis operatív fogalomként bizonytalan az „alkalmazás” jelentésszférája is. Ezeket a kifejezéseket igen gyakran használják, leírják, emlegetik, ám tudományelméleti megvilágításuk csak szűk körben történt meg, népszerűsítésükre, terjeszthető megfogalmazásokra pedig szinte alig van példa. Az ok valószínűleg tovább boncolgatható, és igen hamar ráébredhetünk arra, hogy folyamatok megvilágításakor nemcsak az elmélet és a gyakorlat kulcsfogalmait kellene használnunk, hanem ezzel szemben egy fogalmi triadot: a) elmélet, b) a gyakorlat elmélete, c) gyakorlat. A gyakorlat elméletébe tartoznék a rendszerelemzés, a szervezés, a folyamatábrák tüzetes megalkotása, egyszerű szóval a megvalósítás mikéntje, apró szakaszainak sorrendje. Mind az elméleti nyelvtudomány intézményes munkája, mind a nyelvoktatás, nyelv-művelés, retorika stb. rászorulnának egy jól átgondolt, megvalósítható, bizonyossággal megállapított predikción alapuló munkára.

Hiába döbben meg a magyar nyelvet mélyen ismerő, idősebb irodalmár vagy nyelvész anyanyelvünk elszegényedésének naponta tetten érhető tényein, és görcsösen kapaszkodva a múltba, elfordul a modern irányzatoktól, ha nincs módja bepillantani a szakfordítások elkészülésének folyamatába, ahol legjobb feltételek esetében is állandóan szegényednek terminusaink, romlik nyelvünk szerkezete, és nem indokolt, a magyar hangrendszerbe bele nem férő idegen szavak is polgárjogot kapnak. Ugyanígy jár az egészséges magyarsággal beszélő és író szakfordító, aki képtelen bepillantani a nyelvtudomány műhelyvitáiba, amelyekben nemegyszer a célnyelv és a forrásnyelv összehasonlítása, kölcsönös leírása, magyarázata történik meg. A tapasztalathiány is bekerül a véleményalkotás szférájába, és ismét hiedelmek születnek meg.

De tegyünk még egy lépést ebben a tárgykörben. Maguk a nyelvészek sem értik mindig egymást. Gazdagon bugyog az interdiszciplínák forrása, és nehéz kiizlelni italából a valót, a hiteleset, visszaköpní a posványosat, az újdonságot mímelőt. A fillemore-féle esetgrammatika szorosan egybefonódott a kognitív lélektannal, a funkcionális nyelvelméleti (nyelvhasználat-elméleti) irányok összenőttek a szociológiával. Az emberi nem „grammatikai jellegének” vizsgálatában néha még a nyelvész és az etológus is eszmét cserél. A dokumentációs nyelvészet deszkriptorokról beszél, az adatkezelés, adatrögzítés, visszakeresés valójában a szó tudományának, a szóalkotások újszülötteinek tárolását, alkalmazását kíséri figyelemmel. A modern szemantika ma már nem képzelhető el a szimbolikus logika művelése nélkül, és az irodalomtudomány számtalan fogalma lingvisztikai ihletettségű. Mindez hozzájárul a tudományközi megértés gyengüléséhez. Ugyanúgy tudósideal az interdiszciplinárisan tájékozott szakember és az „egyhegyű kutató”.

Talán nem kell tovább bizonyítanom, hogy mindezen az értetlenségen, „külön nyelveket beszélők” kölcsönös eltávolodásának bajain éppen az idegen nyelveket is jól ismerő, széles körben tájékozott nyelvművelő tudna segíteni. Úgy látszik tehát, hogy a nyelvművelés sohasem működhet nagyon távol az „alaptudománytól”, a nyelvészettől. Ha akarja, ha nem, hatnak rá az új grammatikaelméletek, a széles körben terjedő modern szövegnyelvészeti irányzatok. Egyetlen gondolatlanul zárhatjuk tehát ezeket a sorokat: minden hiedelem és félreértés ellenére is a nyelvművelés nyelvtudomány és annak egyfajta alkalmazása.

2. A fogalom funkcionális változatai. — Konrad Lorenz, a híres osztrák etológus „Leben und Lernen” című interjúkönyvecskéjében kitér arra, hogy a nagy nyelvek, a világnyelvek, egy kivételével romlanak, szegényednek. A kivétel a francia. Úgy látszik, a franciák szeretik nyelvüket. Egy londoni, angoltanárok számára szervezett konferencián a magyar résztvevők tanúi voltak annak, hogyan bírálta az egyik ülés alelnöke az angol anyanyelvű angoltanárokat, akik előadásokat tartottak. Amit itt hallottunk, az a „birodalom bomlása” (the decay of the Empire) — mondotta sötét arccal.

Hogyan is állunk ezzel, és hol állunk mi, huszadik századbeli magyarok? Nem is lakunk egyetlen országban. Egy szomszédos ország egyik városának kertjében már megjelent a díszkert fáira szegzett magyartalan felirat: „Virágot törni tilos”. Van, aki a mindannapi nyelvet ízesen és szépen beszéli, de a főiskola, az egyetem tantárgyait alkotó szókincset már csak az illető állam nyelvén ismeri. A jugoszláviai Battonya községben már évek óta minden tantárgyat két nyelven tanítanak az általános iskolában. Olykor a másik ország nemzeti kisebbsége vagy annak egy része kínál az odavetődött turistának sajátos zamatú, kitűnő magyar beszédet. A nem magyarországi magyarok magyar nyelvhasználatában tehát vannak lelkesítő és szép, de vannak lehangoló és fájdalmas példák is.

Ha romlik a nyelv, ápolni és védeni kell. Horvát nyelvű iskolákban működnek magyar nyelvápoló klubok, tanulókörök, ahová az jár, aki egyébként mindent horvátul tanul. A két nyelv áramában élő kisember keveri vagy „különkülön használja” az állam nyelvét és a sajátját. Immár hazánkban is terjed az „el kell menjek” formula, amely csak látszatra az erdélyi tájnyelv változata, valójában az ezüstlatinon alapuló román forma tükröfordítása. Van tehát védő és ápoló, sáncok mögé bújó, a nemzeti öntudatot élesztgető nyelvművelés. Helyesen alkotja meg ezzel kapcsolatban Lőrincze Lajos „Emberközpontú nyelvművelés” című munkájában a nyelvművelés, nyelvvédelem, nyelvmegeőrzés fogalmait. Úgy gondolom azonban, hogy ezeket a változatokat tovább is lehet fejleszteni, árnyalni. Erre a problémára később visszatérek.

Ezeknek a gondolatoknak az sem mond ellent, hogy olykor és vidékenként a nyelv lassú pusztulása dacreakciókat hív életre, és sok esetben az a magyar nyelv tisztább, mint az itthoni, hiszen „sub pondere crescit palma”, és az itthoni magyar nyelv romlásának más okai vannak.

Ha a nemzeti nyelv életében, működésében nagy bajok nincsenek, akkor a nyelv művelése egyenesen „nyelvjavítás (nyelvhasználat-javítás)” lehet. Ilyenkor újra és újra felmerül a norma megállapítása, a norma követésének módjai, sőt az intern nyelvészet munkálataiban is helyet kap mind a deskriptív, mind a preszkriptív szempont. Vonatkozik ez akár nyelvtanításra, nyelvtan és stilisztika viszonyának elemzésére stb. Úgy gondolom, hogy az anyanyelv helyes használatának kompetens személye valóban akármelyik magyar ember, bármelyik „anyanyelvi informáns”, de ugyanígy a nagy író is, sőt az anyanyelvi kompetencia fokozatosságának felismerése, kvantálása sem lehetetlen.

Ha a nemzeti nyelv fellendülőben van, ha nagy irodalmi alkotásait lefordítgatják más nyelvekre, ha „lingvisztikai presztízse” megnőtt, akkor már a nyelvterjesztés, a nyelv kisugárzásának, más országokban való tanításának igénye is felléphet.

Térjünk tehát vissza a „nyelvművelés, nyelvvédelem, nyelvmegeőrzés” fogalmi hármására. A genus proximum, a valamennyi fogalmi változatot egyező terminus a *nyelvművelés*. A „fenntartás, az ápolás, a megeőrzés” ugyanúgy

ebbe a főfogalomba tartozik, mint a „nyelvjavítás, nyelvgazdagítás, és a nyelvterjesztés” valóságos társadalmi munkálatai. Tizenöt millió magyar nyelvi életében, beszédművelésében tehát valamennyi nyelvművelési változat él és érvényben van, csak éppen helye, országa, időpontja válogatja, hol, mikor, melyik a domináns.

A fenntartás, az ápolás, a helyreállítás és a megőrzés a nyelvpolitika, a művelődéspolitikai védekező jellegű tevékenységét érintik. A nyelvjavítás, a nyelvgazdagítás és a nyelvterjesztés pedig a fejlesztés, a tökéletesítés területei. Valószínűleg mind egyszerre is működik. Így kell ennek lennie, hiszen a jó és a rossz magyar beszédnek vannak valóságos fokozatai. Az egyes fokozatoknak megfelelő nyelvhasználat egyrészt nyelven kívüli, másrészt nyelven belüli okokból eredeztethető. Amint már cikkem elején említettem, a helytelen magyar beszéd és írás külső okai közt szerepel a nagyiparszámba menő szakszövegfordítás, az alig elkerülhető általános uniformizálódás, a nemzetképek, az imázsnak változása, az egyes nyelvek presztízsének alakulása. A nyelven belüli, pontosabban a nyelv használatán belüli okok részben a szokásosak és már ismertek: a renyhe és lusta hangképzés, igazi értékes olvasmányok hiánya, irodalmunk és nyelvtudományunk korábbi eredményeinek lefitymálása, a jó modern iskolák, áramlatok nem ismerése, a tőlük való elzárkózás, és végül a nem kielégítő iskolai nyelvtanítás, beszédtanítás. Igaz, ez az utóbbi egyszerre tartozik a belső és külső okok szférájába.

Vannak tehát általános társadalmi háttérelemek, amelyek nem kedveznek az anyanyelv értékes életének, de vannak a nyelv intézmény-rendszeréből, a személyiség és a kommunikáció viszonyaiból fakadó okok is. Ha például éppen a nyelvi romlás okait akarnánk megadni, ez valahogyan így festene: *a)* a tömegkommunikáció hatására belénk ivódott sémák elkerülhetetlensége (nota bene: vannak alacsonyabb és magasabb rendű sémák!); *b)* az idegen hatásra kényszerűen kialakuló nyelvi romlás (ezt elsősorban az idegen nyelvet vagy nyelveket nem jól tudó szakemberek élik meg); *c)* a személyiség „gyenge pontjainak” hatása a beszédre, az írásra, a nyelv használatára. (Meg kell jegyez-nem, hogy alaposan megtanult idegen nyelv használatakor ugyancsak elkerülhetetlen a nyelvművelési szempont figyelembevétele.)

3. A nyelv jelenlegi állapota (erények, hibák, bűnök). A magyar ember beszédében, írásában, teljes kommunikációjában, sőt talán még nem verbális kommunikációjában is el kell határolnunk a nyelvhasználati „bűnöket” a nyelvhasználat „erényeitől”. Ugyanakkor arra is rájöhettünk, hogy egy-egy konkrét nyelvhasználati változatban erények és bűnök keveredhetnek. Lehet ugyanis világosan és érthetően szólni, ám a beszéd szókinccse ugyanakkor végtelenül szegényes is lehet, a mondatfűzés esetleg unalmasan monoton, a beszéd ritmusa pedig sérült. Az is előfordulhat, hogy valaki szokatlanul terjedelmes szókinccsel él, ám a nyelvtant pontatlanul használja, talán még beszédhibái is vannak. Annyi fokozatot állapíthatunk meg, ahány szint, tényező a nyelv teljes rendszerében fellelhető. A fokozatokat ugyanakkor annyi szinten rögzíthetjük, ahány személyiség típust csak nyilvántartanak. Egy hosszú időn át visszaszorított diszciplína, a differenciálpszichológia vagy hagyományos megnevezéssel a lélektani tipológia ad ehhez segítséget.

Emberi típusok létezését nem lehet kétségbe vonni. A kretschmeri piknikus, leptoszóm, atletikus, a jungi intro- és extravertált típus, a Szondi Lipót megalkotta variánsok — igaz, mindez egzakt módon még nem bizonyítható —

léteznek, élnek, rájuk ismerünk Hippokratésztől mind a mai napig. Valamennyi típusnak egy bizonyos mértékben megszabott és megjósolható a „beszéd-mennyisége” és ugyanígy „beszédminősége” is. Ha viszont éppen a bühleri hármas modellre gondolunk: az ábrázolásra, a felhívásra és a kifejezésre, máris felismerünk „főleg ábrázoló” típusokat, akik kiselőadásokat tartanak, a párbeszédben járatos „modern szofistákat”, a mai „agóra” rétorait, vagy éppen párbeszédképtelen, nyögdecselelő, a kifejezéssel küszködő kommunikatív típusokat. A mindennapi kommunikációnak igen sok köze van az ápolts és szépen hangzó nyelv valóságához. Hadd ragadjak ki két típust: a) a „befogalmazási eufória” típusa, b) a „kifejezési szermérem” embere.

Az első esszéíró és szépíró használta olyan kommunikátorok jellemzésére, akiket elragad a szó, és a nyelvi formák esztétikuma elhanyagoltatja velük a mondanivalót. A másik típust is ismeri mindenki. Ki ne találkozott volna már saját élettapasztalatai során azzal az érzéssel, hogy a „másik ember” kenetteljes, tökéletesen nyilatkozik meg, és ha egyszer egy kommunikációban mindig minden a helyén van, ott valami bajnak kell lennie magával az emberrel. A tökéletes öltözék is gyanús, hiszen valami csipetnyi hanyagság éppen az elegancia jegye, és ugyanígy gyanús a hibátlan, bármikor kazettára rögzíthető beszéd. Az elegancia igazi valóságának, amely Schiller szerint erőfölösleg, van egy mérhető deviációs szöge, amely éppen a normától való eltérés révén valósítja meg a természetességet, az emberközi őszinteséget.

A nyelvhasználat érényekkel az bűnökkel megtüzdelt vegyes változatai mellett természetesen vannak vegyítetlen pozitív variánsok, elemek is. A beszéd és az írás érényeit jól megírta és összegyűjtötte a nyelvművelő szakirodalom. Találomra emelek ki egy-kettőt:

a) A szókincs változatossága és gazdagsága, a szinonimákkal való gazdálkodás. (Hazánkban alig hallani a *kacag* szót, az igen—nem válaszadás mechanikusságát alig színezi a közlésmondatot záró határozószói válaszpartikulák: *hát persze, természetesen, úgy van, gondolom* stb.)

b) A beszédcselekvések — a modern nyelvtudomány és a nyelvfilozófia beszédaktusoknak nevezi őket — gazdag színárnyalatú szöveghasználatot jelentenek. Vajon tudunk-e érthetően és szépen kérni, utasítani, szemrehányást tenni, kondoleálni, minden jót kívánni, köszönni, választékos megszólításokat alkalmazni, apró pohárköszöntőt mondani, udvariasan elutasítani valamit, érthetően és szépen megmagyarítani mindazt a szintelen, sémákkal teli nyelvezetet, amely állandóan éri érzékszerveinket a rádióban és a televízióban.

c) Ne az álellenséget üldözzük! A feltételes mód használata nem magyartalan, hanem általános emberi-nyelvi szokás: a közölt állításban a személyesség intenzitását udvariasságból meggyöngítjük. Az angol hangrend nemigen egyeztethető össze a magyarral. Igaz, vannak pidzsinizált gyarmati újangol nyelvek, de én mégis kíváncsi vagyok, mi lesz a *szoftver* sorsa a számítástechnikában, mikor hagyják abba az *azonosítás* emlegetését a *megismerés* szó helyett, miért kell az *elvárás*-t az *igény* vagy a *remény* helyett kimondani. A „nem igazán” hamisítatlan angolsága sérti a fület. Magyar nyelvünk évszázadokon át „indoeurópaizálódott”, vett magába latint és németet. Most kell megbirkóznia az angol kölcsönzések veszélyeivel.

d) A nyelvek születnek, fejlődnek és elhalnak — ez a herderi gondolat. Vannak azonban fiókfeltámadások is. A felülről jövő védelem íróktól és költőktől is érkezik. P. Celan bukovinai német költő avantgárd ember és hermetikus poéta volt. Etimológiai szótárakból emelt ki régi német szavakat, tette

azokat versei részévé, és ha majd a tömegek nem érzik már hermetikusnak, versanyagának lexikai részei talán a német nyelv alkotóivá válnak.

Sajnos, sokszor a modern nyelvészeti tanulmányok is nélkülözik a szabatos és pontos, magyaros megfogalmazást. Az érthetőség, a magyarosság és a szépség beszéd- és írásbeli erőnyeiről már sokat írtak, felfogásom szerint azonban ezek ismét csak a minőség fokozatai.

4. A nyelv művelés nehézségei. — Hadd tetszelegjek ebben az alfejezetben fogadatlan prókatori szerepben. Védeni szeretném azokat, akik hibáznak beszédükben, írásukban, ám ezek a hibák a jelölés nehézségeiből származnak. A természetes nyelvek eleve alkalmatlanok a maradéktalan egzaktokra bizonyos használat, nyelvhasználat esetén. Vannak eleve több értelmű szerkezetek, van vagy akadhat olyan mondanivaló, amelyet csak a logikai képlet, vagy annak valamilyen konstruált változata adhat vissza. A természetes nyelv a mindennapi életben kifogástalanul használható, a küzdelmes ábrázolás munkájában, a bonyolult elemzések során viszont olykor nem teljes értékű eszköz. Nehéz nyelvfilozófiai, logikai vagy akár egzakt nyelvészeti tárgy megírásánál a jelölés, a viszonyba állítás, az attribúció kívánnivalót hagyhat. Ismereteseek a nyelvfilozófia „vagueness” problémája, a nyelvekben itt-ott meglévő referenciális homályosság, a kijelentések többféle olvasatának lehetősége és az egyes nemzeti nyelvek nyelvtanaiban olykor megmutatkozó hiányosságok. Fordítás és műfordítás során a lefordíthatatlan szavak, a nyelvi közösségek életteréből hiányzó reáliák visszaadása, mindez nehézséget, fáradtságot jelent. Ahogy a fonetikai „munka” természetes ellentétben van a morfológiai „munkával”, mivel az előző a legkisebb erőfeszítés irányában hat, a másik a jelentéselemek összeillesztésének fáradtságos pontossága felé, ugyanúgy nehéz a bonyolult tárgyat jelölő beszéd vagy akár az egyszerű tárgyat visszaadó stiláris írás.

Ime, még egy szentségtörésnek számító gondolat: a beszéd lehet nehezen érthető és mégis szép. A beszéd lehet magyartalan és mégis szép. Az esztétikum szélesebb dimenziókban születhet meg, mint az érthetőség és a nemzeti jelleg területei. Hozhatnánk erre példákat akár a népies és urbánus magyar írók soraiból is, ám a jelölés valóban, régóta válságban van. Ha pedig a szépirodalom legutolsó kronológiai szakaszait vesszük szemügyre, ráébredhetünk arra, hogy Baudelaire óta nem a pontos jelölés a líra célja. Jeszenyin a szavakat „kék, kicsi hulláknak” nevezte. A megjelölt tárgy azonnal el is hal — mondhatnánk szellemeskedve. Ars poeticák megdöbbenő célokat fogalmaznak meg a modern irodalom számára: történelmileg érthető, a befogadás helyzetében sokszor elfogadhatatlan célokat.

Ellenem vethetné valaki, hogy más a szépirodalmi munkálatokat rögzítő stilisztika szempontja, és más a mindennapi nyelvet gondozó nyelv művelése. A határokat azonban nehéz megvonni. Sokszor a szépirodalom emeli be területére a hétköznapi nyelvezetet, máskor a mindennapi beszédhelyzet érzelmessége, hitelessége éri el a poézis magaslatait. Mindez talán arra utal, hogy az ismert három erény: a világosság, magyarosság és a szépség nem megszakítatlan felfelé ívelő skála. Egy-egy fok hiányozhat belőle.

Mindez nem felmentés volt. Sem másnak, sem magamnak nem az. Nyelvünk szeretetéről himnuszaink vannak; a tanácsadás, a felszólítás poétikus „beszédaktusai”. Ilyen Reményiké és ilyen Füst Miláné is.

5. **Harcban állunk a nyelvtörténet jövőbe irányuló fejlődés vonalával.** Tudjuk, a zsiráfból nem lett „nyakorján”, és a miniszoknya nem alakult át „aligszoknyává”. — A vezető és a vezető, a hatalom és az engedelmesség, az intézmény és a spontaneitás előre megtervezhetetlen kompromisszumokat kötnek: az időszer, a hely és a kötések száma ismeretlen. Napról napra jelentkezik az új, a szokatlan, a megdöbbentő, az ismeretlen, vagy a félig-ismert új nyelvi jelenség. A védekező nyelvművelés visszatartja, visszaszorítja a benyomuló újat. Vagy beengedi és elfogadja. Minden esetben a régebbi nyelvállapotot óhajtja megőrizni. Még akkor is, ha az éppen fennálló jelen nyelvállapotát védi. Ha viszont szelekció nélkül engedi be az újat, a jövő nyelvi alakulatát, könnyen eshetik a túlzó liberalizmus vétségébe. A helyes nyelvművelés tehát a „szűrés”, a válogatás, a szelekció. Igen ám, de mik azok a szempontok, melyek azok a szűrők, amelyeket a reánk áramló jó és rossz, ügyes és hibás új kifejezések, szóalkotások elé kell tartanunk? Nos, ehhez — úgy gondolom — feltétlenül kell ismerni a nyelvtudomány alapjait, a nyelvtörténetet és a szinkron nyelvállapot törvényszerűségeit. A jó nyelvtörténész nyilvánvalóan ismeri anyanyelvünk eddigi történetét, és talán még „extrapolációra” is képes, változatokat villantani fel a várható fejlődés vonatkozásában. Nyelvünkben születhetnek új igekötők. A szóösszetétel parttalan szabadsága nagyon is megnyújthatja hajdani rövid szavainkat. A felszólító mód múlt idejű, pontosabban előidejűséget jelölő formáit talán még egy kicsit erőltetni is szabad. („Kell, hogy láttad légyen őt.”) Az erdélyi gazdag múltidő-használat eljuthat még az anyaország köznyelvébe. Talán még nem kell rekviemet mondani egy eltűnő hang halála fölött. Lehet, hogy a beáramló angol terminusok latinos alakjai hangrendünknek jobban felelnek meg (kompetencia, performancia). Biztos azonban, hogy a „fókuszálás” nem lehet magyar szó.

Ha a palaeolingvisztika művelése távol esik is a modern nyelvtudomány jelenlegi műhelyeinek munkájától, a nyelvészeti futurologiára ez nem áll. A nyelvi prognosztika tárgya a „várható nyelvtörténet”. Nos, ennek részleges megsejtése, antipicációja, a keletkező nyelvhasználatnak az ehhez történő simítása jó nyelvművelői munka. De ismernie kell a nyelvművelőnek a modern szinkron nyelvészeti iskolákat is, hiszen nemegyszer magyarázatot kaphat egy-egy egyediségében értékelt nyelvi jelenségre. A nyelvművelés tehát csak részben nyelvpszichológia, centrumában, lényegében az intern nyelvészet tartománya, ahogy ezt előbb már említettem.

6. **Beszéd és jellem.** Az egyik előző alfejezetben elemezni próbáltam a nyelvi hibákat, bűnöket és erényeket. A jellem és a kommunikáció közti összefüggések szférájában hasonló témákra bukkanunk. Szóltam a kifejezés szemérmességének embertípusáról. A személyiség alapköveit — jól tudjuk — az élet első három esztendejében rakják le. R. Jakobson érdekes gondolatokat fejtett ki az iskolai nyelvhasználat előtti gyermeknyelv kreatív jellegéről. Beszédünkben sok ízben teljesen megmutatkozunk. A beszéd mintegy az „én homlokzatának része”, mint ahogy azt a modern szociálpszichológia hirdeti. A beszéd valóban lehet cselekedet, tett is, de ugyanúgy cselekedet lehet kiáltó hiánya is. Van, amikor nem illik és nem is feltétlenül kell kommunikálni. A napjainkban előtörő pragmatika ismeri a társalgás maximáit, elveit. Ezek egyike például a párbeszéd szereplőinek „kooperatív attitűdje”. Nyelvlélektani és szociolingvisztikai munkákban sok szó esik a „nyelv parazita használatáról”

Én azonban még mélyebbre szeretnék bepillantani. Másképpen formálja meg mondanivalóját az az ember, aki nagyjából „jóban van önmagával”, és nem a régen elszenvedett traumák elhárítási mechanizmusai nyomán kialakult viselkedés nyelvi sávjában él. Múltunkat menthetetlenül magunkkal hordozzuk: hibás és jó mondatainkat is, ki sem mondott vágyaink nyelvi formáit, beszédagresszióink emlékeit.

Ismerjük vagy ismertük az amerikai hazugságmérő készülék használhatatlanságának bizonyítékait. A nyitott és felszabadult személyiség másképpen válogat szavakat, mondatformát, névmást és indulatszót, mint az „agyonkonformizált” egyéniség. Lehet-e őszinte szavakat elrontani? Lehet-e a tudatos verbális bűn esztétikus?

Kis faluban az emberek még köszönnek egymásnak, a városodó községekben már alig. A kenetteljes és redundáns szónoklatokkal nevelt gyermek iszonyodni fog magától a beszédétől is. Emberszeretetünk jegyei ott lebegnek a kimondott közlések dallamszerkezetében.

Ismeri a modern nyelvtudomány az előfeltevés, a preszuppozíció fogalmát is. Kieső mondataink, a szövegünkben felvillanó elliptikus részek állandó fényképek is, a beszéd-társ gyakran elő tudja hívni őket. Egy-egy szó háttérben maradt árnyéka hathat a teljes mondanivalóra. Egy-egy beszédfordulat sokszor áruló jellegű lehet.

Azt vethetné valaki e sorok ellen, hogy mindaz, amiről szóltam, inkább a pszichiáter munkájára tartozik. Azt is mondhatnák sokan, hogy a nyelvi mentálhigiénéről eddig is tudtunk. Itt azonban többről van szó: nekünk mindenki nyelvezetéről, minden ember nyelvhasználatáról kell szólnunk. Elválaszthatatlan a jellem, viselkedésünk etikai rezdülése a nyelvhasználattól. Nem ápolhatjuk jól nyelvünket, ha nem ápoljuk személyiségünket is. A beszéd-társ, a környezet, a másik ember akarva, nem akarva úgy figyel ránk, mint Rilke versében az Apolló szobor torzója: változtasd meg életedet!

7.. A nyelv művelés helye a nyelvtudományon belül. — Mi következik az előzőekből a nyelv művelés tudományelméleti státusára nézve? Amint már előbb említettem, részben nyelv szociológia, részben azonban intern nyelvészet. A mélystruktúra lassan felolvadó hipotézise szerint a közös emberi mondatelőtest transzformációs szabályok alakítják át felszíni szerkezetté. Így lépnek fel viszonzások, prepozíciók, ragok, szórendi helyértékek az esetek jelölésére. Így szorítja a szórend a nyelvi elemeket rendezett sorba. Azok a nyelvek, ahol van ergativus, egyformán jelölik az intranzitív mondat alanyát és a tárgyas mondat tárgyát. A nyelvi partikulák lehetnek elvont kategóriák, de lehetnek konkrét szavak is. Ha mindez így igaz, akkor az a „maradék-talan kombinatórika”, amely nyelvi közösségenként számtalan egyéb változatot is létrehozhatna, megszorításoknak (constraints) van alávetve. Igen ám, de a helyes közlésnek is több értékváltozata van. Miért ne működhetnének egy még finomabb szabályrendszer, karöltve a mindennapi szabályrendszerrel, amely szintén a nyelv alapszelleméből táplálkozik, talán éppen a humboldti belső formából, és lehetőséget kínál a helyesen, a kommunikatív értékűn kívül és azon túl a szép közlések megformálására is. A szokásostól való eltérés lehet hiba is, lehet stílusváltozat is. Úgy gondolom, hogy a deszkriptív és a preszkriptív olykor, talán sokszor is egybeeshetnek. Való igaz, hogy az anyanyelvi informáns dönti el egy-egy nyelvi közlés helyességét vagy helytelenségét, amint erre már a cikk elején utaltam, ő sem csalahatatlan mérce,

neki is vannak, ha nem is csillaggal, de kérdőjellel megjelölhető közlésváltozatok. Nem hiszem, hogy ismert és tanulmányozható nyelvek leírásában ne lehetnének a „fokozható helyességnek” talán még egzakt nyelvi, grammatikai, szemantikai kritériumai is.

A jó nyelvújításnak feltétlenül szüksége van egy maradéktalan és magyarázó erővel rendelkező nyelvleírásra, ahogy ezt Lotz János és Károly Sándor is hirdette, hirdeti. Ennek állandó változásában éppen a széles látókörű nyelvújító a segítő és/vagy a fékező tényező: anyanyelvünk jövő életét, terjedését irányítja, segíti.

Fülei-Szántó Endre

Számbeli egyeztetés a halmozott (mellérendelt) egyes számú főnevek névmásításában

1. Az egyes számú főnevek névmásításában akkor lehet problematikus a névmás számbeli egyeztetése, ha a főnevek jelentése többes számú (értelmi) egyeztetést is kiválthat. Az efféle főnevek közül korábban — egy 6 millió n terjedelmű, három stílusrétegre kiterjedő korpusz tüzetes elemzésével — megvizsgáltam a gyűjtőnevek, a mennyiségjelzős főnevek és a mennyiségnevek pronominalizációjának idevágó problémáit (Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Szerk.: Rácz Endre és Szathmári István. Tankönyvkiadó. Budapest, 1983. 259—65, 271—81, 290—4; a feldolgozott korpuszra a korpuszt alkotó egyes források rövidítéseire nézve l. i. m. 254 j.). Kitértem erre a kérdésre a társhatározóval bővített főnévvel (MNY. 79: 134) és a halmozott jelzőjű főnévvel (Benkő-Eml. 215—6) kapcsolatban is.

2. Értelmi egyeztetést válthat ki a névmásítás során a két vagy több mellérendelt, halmozott egyes számú főnév is. Ezzel kapcsolatban elsősorban az anaforikus személyes és mutató névmás számbeli egyeztetését vesszük szemügyre, de kitérünk a vonatkozó névmással, illetőleg más névmásfajtaival végbemenő pronominalizációra is.

2.1. Az anaforikus személyes vagy mutató névmás számbelileg megegyezik a halmozott egyes számú főnévi előzménnyel. Ez az egyeztetés csaknem mindig értelmi (többes számú) kongruencia. Az egyeztetési típusok felsorolásakor zárójelben feltüntetjük az adatok számát.

2.1.1. Az anaforikus személyes vagy mutató névmás a halmozott egyes számú főnévi előzmény után az új tagmondatban vagy mondatban betöltheti az alany szerepét. Ilyenkor az állítmány a névmással egyezik, tehát a halmozott egyes számú főnévi irányító taggal csak közvetett viszonyban van. Az ide tartozó 10 adat közül 9-ben többes számba kerül a névmás.

E csoporton belül a halmozott egyes számú főnév az előzményben is alanyként szerepelhet. Ilyenkor az anaforikus névmás (s persze az állítmány is) adataim szerint mindig többes számú (6 adat). Ugyanez a helyzet a gyűjtőnévi előzmény után, de a mennyiségjelzős főnév után is csaknem mindig többesbe kerül ilyenkor a névmás (18 adat közül 17-ben).

A névmásítás adataink szerint végbemehet a mellérendelt tagmondatban (2); pl. „A halász és a molnár is odaérkezik, ezek megragadják a fiút” (Nagy 77); — Új mondatban (4); pl. „úgy festett, hogy José

Arzamendia, Esteban Parris, Fejér Zsuzsa, Esteban Dely, Béres Ilona, és az Universitas együttes nem mehetnek pihenőre azon az estén. *Ők voltak az oka*” (F. 3).

Az előzménybeli halmozott egyes számú főnév lehet nem alanyi szerepű is. Az idevágó 4 adat közül 3-ban többes számba kerül a névmás, így a mellérendelt tagmondatban (1): „E *selymet és porcelánt* a . . . Fülöp-szigetéről hozták, *azok* tehát a fél világot bejárva *érkeztek* meg Spanyolországba” (ÉT. 60); — alárendelt tagmondatban (1): „Ha a tárgy (pl. márványszobor) nem vezetné az elektromos áramot, *alumíniumporral* vagy *grafitporral* dörzsölik be, mert *ezek* jól *vezetik* az áramot” (Öveges 40); — új mondatban (1): „A *férfin* szmoking, *az asszonyon* rezedazöld estélyi ruha. *Ők* is kitűnőnek *találták* Mrs. Haxton koktéltreceptjét” (Hunyady 30). — Az egyetlen egyes számú névmásítás alárendelt tagmondatban kap helyet: „Az az érzésem, hogy meg kell kapaszkodnom. De mibe? *Az asztalba* vagy *a pamlagba* nem, mert *az is hullámszik*” (Karinthy 25).

2.1.2. A halmozott egyes számú főnévi előzménynek az új tagmondatban, illetőleg az új mondatban végbemenő névmásítása nem korlátozódik a névmás alanyi szerepére: ez a személyes vagy mutató névmás bármilyen mondatrész lehet. A többes számú egyeztetés ilyenkor is dominál: az ide tartozó 42 adat közül csak 5-ben (a példáknak 11,9%-ában) találunk egyes számú egyeztetést (a gyűjtőnév után a hasonló helyzetű névmás 27 adat közül csak 1-ben, a mennyiségjelzős főnév után a 110 adatból 8-ban került egyes számba, tehát a példáknak 3,7, ill. 7,3%-ában).

A névmásítás végbemehet mellérendelt tagmondatban. Az egyes számú egyeztetés részesedése itt a legfeltűnőbb (15 adatból 3, azaz 20%; hasonló a helyzet a mennyiségjelzős főnévi előzmény után, ahol az egyes számú egyeztetés részesedése 12%). — Példák a többes számú egyeztetésre: „Kaptunk egy »*Central time*«-t, egy »*Mountain time*«-t, meg egy »*Pacific time*«-t, s ezeknek . . . nem csupán a nevük különbözik” (Széchenyi 34–5); „Elég sok az idősebb, nyugdíjas *férfi* és *nő*, természetesen *közülük* kerül ki . . . a törzsközség egy része” (Mo. 26); — az egyes számú egyeztetésre: „Nem *a szédlés* és *fejfájás* tör le — nyolc felé ezen többnyire túl vagyok” (Karinthy 58).

A névmásítás végbemehet a főlérendelt tagmondatban (4 adat, valamennyi többes számú egyeztetéssel); pl. „Később azonban, amikor *a számmárral* és *a lóval* kezdtek igát húzatni, *ezekre* is rárakták a régi szerszámot” (Czére 37); — továbbá az alárendelt tagmondatban (6 adat, valamennyi többes számú egyeztetéssel); pl. „*az asszony* meg *az ember* különmentek, veszekedtek, ahogy kiment *alóluk* a nagy főd” (Sarkadi 85).

Legtöbbször az új mondatban következik be a névmásítás (17 adat, 15 többes számú, 2 egyes számú egyeztetéssel). Példák a többes számú egyeztetésre: „elpanaszolta, hogy neki bizony sem *szülője*, sem *testvére* nincsen. Nem is ismerte *őket*” (Tamási 71); „Attól fogva ahányszor átkocsiztunk *Sárszentlőrincen* és *Borjád*on, szorongás fogott el . . . Gyakran átkocsiztunk *rajtuk* Kölesdre menet” (Illyés 23); „A fejlődő gőteembriónak mintegy a tengelyét képezi a központi *idegrendszer* és az alatt húzódó *gerinchúr*. Ezek kialakulásával válik a differenciálódó szövetekből álló embrió tulajdonképpen igazi szervezetté” (Kontra 102–3); — az egyes számú egyeztetésre: „*A kukorica-kenyeret* meg *a sajt*ot, melyet első nap otthagytott, másnap is megkapta vacsorára. Akkor se nyúlt hozzá” (Kosztolányi 61; itt esetleg az egyes számú *vacsorára* főnév is felfogható előzménynek).

Megemlítjük még, hogy a halmozott egyes számú főnév a saját mondat-egységében is kiválthat (többes számú) névmásítást, de csak a mondat alsóbb szintjén; vö. *Az építőipar és a gépkocsiipar válsága* termeléscsökkenést és elbocsátásokat váltott ki a *velük* kapcsolatban álló amerikai vállalatok ezreinél” (Mo. 15). — Közbevetett mondatban is bekövetkezhet a névmásítás, egyeztetése eltérhet az alanyától elszakított állítmány egyeztetésétől; vö. a tallózó adatgyűjtésből: „Másnap *Herman és Gencsi* — a leány már nem tartott *velük* — újra *megjelent* a vadászháznál” (Népszabadság 1971. máj. 6. 8).

2.1.3. Az anaforikus személyes és mutató névmásnak valamennyi (a 2.1.1. és a 2.1.2. pontban tárgyalt) adatát figyelembe véve azt tapasztaljuk, hogy a többes szám használata a halmozott egyes számú főnevek névmásítása terén is túlnyomó fölényben van: az 52 adatból 46-ban, tehát az esetek 88,5%-ában többesbe kerül a névmás. Ez a mutató közel áll a mennyiségjelzős főnév, illetőleg a mennyiségnév többes számú névmásításának százalékarányához (92,9, ill. 88,9), annak ellenére, hogy — mint másutt (Nyr. 109: 395—8) kimutattuk — a halmozott egyes számú főnév után az adatoknak csupán 38,6%-ában, tehát sokkal ritkábban kerül többesbe az új (tag)mondat állítmánya, mint a mennyiségjelzős főnévi vagy a mennyiségnévi előzmény esetében. Ez a körülmény óvatosságra int: az állítmány egyeztetését és a névmásítást — legalábbis a magyarra vonatkozólag — nem tanácsos közvetlen összefüggésbe hozni, s az állítmány egyeztetését a névmásítással, majd a névmás törlésével magyarázni.

Az sem érdektelen, amit a halmozott egyes számú főnévi irányító taggal kapcsolatban a tüzetesebb elemzés kimutat: az alanyi előzmény után erőteljesebb a névmás többes számú egyeztetése, mint a nem alanyi előzményt követően. Az alanyi előzmény után az idevágó 28 adatból 26 esetben (92,9%) kerül a névmás többes számba, s csupán 2 alkalommal (7,1%) egyesbe. A nem alanyi előzményt követően pedig az ide tartozó 24 adatból 20 esetben (83,3%) lesz a névmás többes számú. A hasonló előzményeket követő új (tag)mondatbeli állítmány esetében éppen fordítva áll a dolog: alanyi előzmény után az állítmány az adatok 34,6%-ában kerül többesbe, és 65,4%-ukban egyesbe, míg a nem alanyi előzmény után 6 adatban többes számú az állítmány, s csupán 1 adatban egyes számú. Igaz, a nem alanyi előzményre itt mindössze 7 adat van, így ez utóbbi számarány nem nyugszik szilárd alapon, de talán nem is véletlen.

Érdemes kitérni — alanyi előzmény esetén — az előzmény mondat állítmányának és az új (tag)mondatbeli névmásnak számbeli egyeztetésére, a kettő közötti viszonyra is. Az adatok fényében kiderül, hogy a kettő között nincs összefüggés: a 28 előzménymondat állítmányai közül 20 egyes számú, 8 pedig többes számú; az előzménymondat alanyának az új (tag)mondatbeli névmásítása viszont — mint már láttuk — fordított arányú: csak 2 esetben kerül a névmás egyes számba, s 26-ban többesbe.

2.1.4. Ami az anaforikus személyes vagy mutató névmás egyeztetésének stílusrétegenkénti jellemzőit illeti, a halmozott egyes számú főnévi előzmény esetében is azt tapasztaljuk, hogy a kevésbé precíz — egyes számú — egyeztetésre leginkább az ilyen szempontból legkötetlenebb stílusréteg, a szépirodalom nyelve hajlamos. A 6 egyes számú adatból 4 innen kerül ki, 2 pedig a tudományos ismeretterjesztő stílusrétegből (közülük is az egyik a szépirodalmi igénnyel fogalmazó Széchenyi Zsigmond művéből való). — Egyébként az egyes számú névmásítás itt is — akárcsak a mennyiségjelzős főnév után —

elsősorban a mellérendelt tagmondatban szerepel (3 adat), a további egyes számú névmások közül 2 új mondatban, 1 pedig alárendelt tagmondatban bukkan fel.

2.1.5. Az anaforikus személyes és mutató névmás egyeztetését vizsgálva, eddig nem vehettük tekintetbe ennek a *mindaz*, *mindez* névmással végbemenő megvalósulását: ebben ugyanis a *mind*-elem a számnévi névmással végbemenő pronominalizáció irányába mutat (l. a 2.3. pontban), s ezáltal kedvez a névmás egyes számba kerülésének. A halmozott egyes számú főnévi előzmény után 5 idevágó adattal szolgál a korpusz, s közülük mindössze 1-ben kerül pluralisba az anaforikus névmás, mégpedig mellérendelt tagmondatban: „Tele van Kis Ferencné *mesélni valóval*, *kezdéssel*, *folytatással* és *befejezéssel*, de meg *kérdezni valóval is*, *mindezekről* már volt szó még lesz is még szó” (Nagy 98). Az egyes számú névmást tartalmazó 4 mondat közül 2-ben mellérendelés szerepel; pl. „Madách korai . . . műve tele van romantikus *elrajzoltsággal*, *pártütéssel*, *törrel*, *gyilokkal*, *árulással* és *mészárlással* — de *mindebből* a történelemre ismerünk” (Nsz. 7). 1-1 esetben alárendelt tagmondatban, illetőleg új mondatban fordul elő az egyes számú névmás: „Arról a rendkívüli esztendőről . . . annyi *esetet*, *kalandot* tudok, hogy sokáig azt hittem, *mindaz* az én időmben történt” (Illyés 56); — ill.: „Vizyné arcáról már eltűnt a *csalódás* és *ámulat*. *Mindez* valami kellemes derengéssé enyhült” (Kosztolányi 47). — Az 5 adat közül 4 a szép-irodalmi stílusrétegből kerül ki.

2.1.6. Az anaforikus névmásítás végbemehet egyéb mutató névmással is; pl. „annak bizonyára inkább egy darab kenyér s szalonna kellene, mint holmi *oxford-ing*, csatos *öv*, gumitalpú *vászoncipő* vagy női *selyemharisnya*, *ilyesmikkel* aligha tudna mit kezdeni” (Nagy 67).

Itt említhetjük meg az anaforának azt a fajtáját, amely a főnévi előzményre úgy mutat vissza, hogy megismétli a főnevet, megtoldva mutató névmási jelzővel (Bánréti: MNY. 75: 406—15, NyK. 81: 323—38). A halmozott egyes számú főnevekre ilyenféle anafora csak akkor utalhat, ha ezek részben vagy egészben azonosak, illetőleg hasonló jelentésűek. A névmási jelzős szerkezet ilyen előzmény után — akárcsak általában az anaforikus névmás — többes számba kerül, s főnévi tagja egészben vagy részben megismétli az előzménybeli főnevet, illetőleg összefoglalja a hasonló jelentésűeket; pl. „A földfelszín felett ugyanis kb. 100 km távolságban egy ionizált gázatomokból álló *réteg* van, majd 250—400 km magasságban egy másik hasonló *réteg*. *Ezek a rétegek* visszaverik a térbe sugárzott hullámok nagy részét” (Öveges 132); „A rád egyik végén tehát *elektronbőség* (*negatív töltés*) keletkezik, a másik végén *elektronhiány* (*pozitív töltés*). *Ezek a töltések* műszerekkel kimutathatók” (Öveges 12); — ill.: „Az ősi *szekér* és a *csónak* primitív *közlekedési eszköz* volt. De *ezeket az egyszerű segítőeszközöket* már csak tökéletesítenie kellett a közlekedő embernek” (Czére 21); „A könyv bemutatja az 1906. évi milánói kiállítás egyik *pavilonját* és egy palermói *villa fotográfiáját*, *ezek az épületek* . . . az idézett szöveg karikatúrájaként hatnak” (Kósa 6—7). Mint példáink is mutatják, az anaforának ez a fajtája a tudományos ismeretterjesztő stílusban a leggyakoribb.

2.1.7. Az eddig vizsgált adatokban a halmozott egyes számú főnevek az előzménymondat, ill. -tagmondat valamilyen mondatrészének a szerepét töltötték be. Ez a mondatrész lehet az alany (esetleg az állítmány), de más, bővítmény jellegű mondatrész (tárgy, határozó, birtokos jelző) is.

Előfordulhat azonban, hogy az előzményül szolgáló halmozott egyes számú főnevek (olykor főnévi igenevek) nem mondatrész szerepűek, hanem

tulajdonképpen halmozott tagolatlan tagmondatok (az efféle — pusztá vagy bővített főnevekből, néha főnévi igenevekből álló — grammatikailag szerkesztetlen mondatok tagolatlan voltára nézve vö. Rácz: MMNy. 211—2; Dienes Dóra: NéprNytud. 21: 90—4 és NytudÉrt. 98. sz. 7—13; a tagolatlan mondatnak mint mondatösszetételi tagmondatnak a minősítésére nézve vö. Kelemen J.: A mondatszók 111—20; Deme: Mondatszerkezeti sajátosságok 102; Keszler Borbála: TanMondt. 124—5).

A halmozott egyes számú főneveknek mint tagolatlan (tag)mondatoknak a pronominalizációja szintén végbemehet egyes vagy többbeszámú mutató (igen ritkán személyes) névmással. Ez a névmás új, tagolt tagmondatot, ritkábban új önálló mondatot vezet be (olykor hátrább kerül az első helyről).

2.1.7.1. A névmás az új, tagolt tagmondatban betöltheti az alanyi szerepét. Ilyen alanyi szerepű névmás korpuszunk 13 adatában fordul elő, mégpedig 8-ban egyes, 5-ben többes számú alakban. — Példák az egyes számú névmásításra: „*Kenyér és szalonna — ez a reggeli*” (Nagy 12); „*Acél, üveg, beton — ez volt alkotóeleme valamennyi épületnek*” (Kósa 56); „*Paprika, szalámi, textilipar, halászat és kultúra — ez volt a régi Szeged hírneve*” (HH. 3); — a többes számú névmásításra: „*Kuntábor, Szártó, Dunaszemes — ezek az állomások Kiskunhalom előtt*” (Nagy 37); „*Férfias szabású ruha, kalap, szivar, erőltetetten durva stílus — ezek tették azt a különben nemes célt szolgáló mozgalmat az élelapok céltáblájává*” (HN. 3).

2.1.7.2. A névmás az új tagmondatban nem alanyi szerepű is lehet. A korpusz idevágó 4 adata közül 3-ban egyes számú, 1-ben pedig többes számú névmást találunk; pl. „*Megkérni látatlanban, s megszöktetni, ismeretlenül, erre csak ezek a bárdolatlan kocsis tempójú urak képesek*” (Móricz 58); — ill.: „*Egy grófi uradalom és öt-hat falu, ha felidézem őket, most látom, hogy . . .*” (Illyés 20).

2.1.7.3. Az idézett mondatokkal kapcsolatban felvetődhet, hogy bennük a névmás értelmezői funkciót tölt be. Látszólag így áll a dolog az alanyi szerepű névmást illetően. Ám ha ez volna a helyzet, akkor az előzménybeli halmozott egyes számú főnevek (illetőleg főnévi igenevek) nem tagolatlan tagmondatok volnának, hanem a tagolt mondat alanyai. Ennek a felfogásnak a téves volta azonban tüstént kiderül, ha a nem alanyi szerepű névmásokat is tekintetbe vesszük. Ezek esetében az előzmény semmiképp sem lehet a tagolt mondat szerves része, így persze az alanya sem, hiszen a névmás nem egyezik vele a nyelvtani eset tekintetében, tehát nem minősülhet értelmezőnek.

A vizsgált mondatokra az is jellemző, hogy a névmást rendszerint gondolatjel (ritkábban kettőspont vagy vessző) választja el az előzménytől. Ez az írásjel — mint a hosszabbnak érzékelt szünetnek a jele — arra utal, hogy az előzményként álló, tagolatlan tagmondat értékű főnevek (főnévi igenevek) a topik szerepét töltik be (Keszler Borbála: A magyar írásjelhasználat és grammatikai alapjai. Kézírtos kandidátusi értekezés. Budapest, 1985. 184—5). Így mondatszerkezeteink valóban hasonlítanak az olyanokhoz, amelyekben a mutató névmás mint értelmező a topik kiemelésére szolgál (vö.: Papp I.: NyK. 58: 102—5; Károly: NytudÉrt. 16. sz. 67—8; Elekfi: NyK. 66: 353; Tompa: Anyanyelvi olvasókönyv 165—73; Szabolcsi Anna: NyK. 82: 77). Ám ez utóbbiak teljes, tagolt mondatok, a topik bennük világosan mondatrészt értékű, pl. alany: „*Mátyás, az itt maradt*” (Áranytól id. Károly: i. h.).

Az alanyi és nem alanyi szerepű névmásokat egybevéve, a halmozott

egyes számú főnevek (főnévi igenevek) mint tagolatlan tagmondatok után a korpuszban 11 egyes számú és 6 többes számú, összesen 17 anaforikus névmást találunk; tehát az egyes szám részesedése 64,7, a többesé 35,3%. Ez merőben más arány, mint amilyent a mondatrészi szerepű halmazott egyes számú főnevek névmásításakor tapasztaltunk, ahol is a többes szám dominált (88,5%). Ebből is kitűnik, hogy ez alkalommal más jellegű, sajátos előzménnyel van dolgunk. Igaz, az egyes szám fölényéhez a most vizsgált esetben az a körülmény is hozzájárul, hogy az adatok nagyobb része (17-ből 11) a szépirodalmi stílusrétegből való, szerkesztésmódjuk erre a stílusrétegre jellemző. A szépirodalom nyelve pedig — mint láttuk — a névmásításnak egyéb eseteiben is hajlamos a kevésbé precíz, kötetlenebb egyes számú egyeztetésre, bár korántsem oly mértékben, mint ahogy most tapasztaljuk; tudniillik az e stílusrétegbe tartozó 11 adatunk közül 8-ban (!) egyes számba kerül a névmás.

2.1.7.4. A névmásítás a tagolatlan tagmondatos előzmény után is végbe-mehet a *mindez*-zel. Valamennyi idevágó adatunkban egyes számú egyeztetést találunk; pl. a l a n y i szerepű névmás esetén (3): „*Szöveg, sorkezdés, papírtovábbítás, mindez ismétlődik a másik fél készülékén*” (Tábori 28); — n e m a l a n y i szerepű névmás esetében (2): „*Kossuth, 48, szabadság — mindezt afféle falusiaknak való dolognak tartották*” (Illyés 58).

Itt is találkozni a m u t a t ó n é v m á s i j e l z ő s főnév anaforikus használatával. Az ilyen anafora is lehet a l a n y i szerepű; mégpedig egyes számú (3); pl. „*Utazni, idegen tájakat felfedezni, más népek életét megismerni — legtöbb emberben él ez a vágy*” (Z. 7); ill. t ö b b e s számú (2); pl. „*Okmány . . . iskolai bizonyítvány . . . ilyen szók jártak az eszemben*” (Babits 56); — n e m a l a n y i szerepű (1 többes számú adatban): „*Egészség és betegség, demokrácia és fasiszta terror: ezekből a dialektikus ellentétpárokból bontakoznak ki az egymással szembekerülő ideológiák*” (Pók 86).

Mint látjuk, az e pontban idézett adatokra is jellemző a tagolatlan tagmondatok topik szerepe és a vele kapcsolatos írásjelezés.

2.1.8. Csak lazán tartozik témánkhoz az olyan egyes számú főnevek névmásítása, amelyek az előzményben külön-külön mondategységek párhuzamos mondatrészeként, rendszerint alanyaként szerepelnek. A névmás — adataim szerint — ilyenkor többes számú; pl. „egyre világosabb lett, hogy csakugyan *Bolha* van ott. S még világosabb az, hogy *Zsemle* is ott van mellette. [Bekezdés.] De hiába hívtuk-csalogattuk *őket*” (Tamási 42); „De a két munkás meghalt huszonegy-néhány éves korában, a három kereskedő harminc-negyven közt, az apám pedig . . . meghalt ugyancsak tüdőbajban, de hatvankét éves korában. Hát úgy haltak meg ezek . . . , hogy melyiknek milyen volt az anyagi helyzete” (Nagy 43). — Az előzménybeli főnevek maguk is halmazottak lehetnek: „a vasút és a gőzhajózás alig másfél száz esztendő, a gépkocsi és a repülőgép még ennél is sokkal fiatalabb. Ezek azonban csak úgy jöhettek létre, hogy . . . ” (Czére 5).

Az alanyon kívül más párhuzamos mondatrész szerepét is betölthetik a külön-külön mondategységben levő főnevek; pl. a tárgyét: „*Blanka azt akarta, hogy . . . vegyek más inget is, vásáros; s kössek nyakravalót*” [Bekezdés.] — Honnét varázsoljam azokat? — kérdeztem” (Tamási 70).

2.2. A halmazott egyes számú főnévi előzménnyel kapcsolatban — akár-csak egyéb előzmények esetében — megvizsgáljuk a v o n a t k o z ó n é v m á s egyeztetését is, s tapasztalatainkat összevetjük a személyes és mutató névmásnak az imént tárgyalt egyeztetési sajátjaival.

2.2.1. A halmazott egyes számú főnév és a rá utaló vonatkozó névmás egyeztetésével — a személyes és a mutató névmásával ellentétben — szakirodalomban eddig is viszonylag részletesen foglalkozott, ám korántsem olyan bőségben, mint a mennyiségjelzős főnévre utaló vonatkozó névmás számhasználatával.

A halmazott egyes számú főnévi előzmény esetében a szakirodalom általában a vonatkozó névmás értelmi (többes számú) egyeztetését ajánlja, főleg akkor, ha a főnevek személyt jelölnek (Tompá: Nyr. 78: 176, Nyműv. 251–2, IskNyelv. 288, MMNyR. 2: 344, TanMondt. 17, NyKk. 2: 1258–9; Szende: Nyelv. 303; Rónai–Kerekes: Nyelvművelés és beszédtechnika 468; Rácz: MMNyelvünk 69). Ilyenkor az *aki* névmás többes száma egyértelművé teszi, hogy ez valamennyi egyes számú főnévre vonatkozik, nemcsak az utolsóira.

Hasonló okból az *amely* névmás is többes számba kerülhet a nem személyt jelölő egyes számú főnevek után (Szende: i. h.). Mégis — ha félreértés nem következhet be — az *amely*-nek inkább az egyes számú használatát javasolja Tompa (Nyr. 78: 177, Nyműv. 252, IskNyelv. 289), sőt Szende (i. h.) is, ezt a példát hozva fel: „Az *a modort és öltözködést* utánozta, *amelyet* a filmekben [!] látott”. Majtyinszkaja (Vengerszkij jazik 3: 280) is lehetségesnek tartja az *amely* névmás egyes számú használatát két egyes számú főnévre vonatkoztatva, sőt csak az ilyen egyeztetésre hoz fel példát, az újságnyelvből: „A *közrendet és biztonságot, ... melyet ... közönségek bűnözők megbántottak és veszélyeztetek, sikerült helyreállítani*”. — Érdekes, hogy Tompa a külföldiek számára írt egyik grammatikájában (Kleine ungarische Grammatik 204–5) nemcsak az *amely* névmás egyes számú egyeztetését ajánlja, hanem az értelmi egyeztetéses *akik*-on kívül az egyes számú *aki* használatát is szabályosnak mondja a halmazott egyes számú főnevek után. Példamondata: „*Pál és János, akit* [~ *akiket*] meghívtam, már itt *van* [~ *vannak*]”.

Régi grammatikáink kizárólag a többes számú egyeztetést említik, ill. tartják helyesnek a halmazott egyes számú főnevekkel kapcsolatban, nem téve különbséget az *aki* és az *amely* számhasználat között, így Pereszliényi (CorpGr. 512; vö. Klemm: TörtMondt. 491); Farkas J. (UngGr. 1771. 187): MNyR. 1: 274; Szvorényi (Szókö. 109, Nyt. 2: 267); Riedl Sz. (Nyt. 1864. 141); stb. Tóth Gyula szerint Arany prózájában is a többes számú egyeztetés a szokásosabb (Arany prózájának szófüzése 9).

2.2.2. A feldolgozott korpusz idevágó 65 adatából 45 (69,2%) az alaki egyeztetést mutatja, 20 adat (30,8%) pedig az értelmet. A többes számú egyeztetés részesedése tehát nagyobb, mint a gyűjtőnév és a mennyiségnév után, de alatta marad a mennyiségjelzős főnév utáni többes számú egyeztetés százalékarányának (41,9%). Mivel a vonatkozó névmás számbeli egyeztetése kevésbé szöveggrammatikai jellegű, mint az anaforikus személyes vagy mutató névmásé, nem meglepő, hogy a halmazott egyes számú főnevek után a vonatkozó névmás ritkábban kerül többes számba, mint a személyes és a mutató névmás (ezeknek egyeztetésében 88,5% a többes szám részesedése).

Természetesen a halmazott egyes számú főnevek után is eltérő arányban kerülnek többesbe a különböző vonatkozó névmások. Ezt a megoszlást mutatja be a következő táblázat (a 144. oldalon).

Lássuk őket egyenként.

Az *aki* — mint a táblázatból kitűnik — a leghajlamosabb a többes számú egyeztetésre, sőt gyakrabban kerül többes számba (63,2%), mint egyesbe (36,8%). Ebben nincs semmi meglepő, hiszen az *aki* személyt jelölő főnevekre

	egyes számú adat		többes számú adat		összesen
	db	%	db	%	db
<i>aki</i>	7	36,8	12	63,2	19
<i>amely</i>	26	78,8	7	21,2	33
<i>ami</i>	12	92,3	1	7,7	13
összesen	45	69,2	20	30,8	65

vonatkozik, s a szakirodalom éppen ebben az esetben javallja a többes számú egyeztetést. Példák a korpuszból: „Találtam ott *egy vasút*it s utána még *egy másikat*, *akik* kitanítottak engemet” (Tamási 85); „hogyan hatott akkor Thomas Mann magatartása . . . *Babits Mihályra* vagy *Bálint Györgyre*, *akiknek* cikkei kísérik Thomas Mann útját” (Pók 16); „Ezért valamiféle ördögi kör a felelős, állapította meg *Judith Mausner* és *Robert Steppacher*, *akik* az Egyesült Államokban e kérdéssel foglalkoztak” (Mo. 19).

E példák láttán — ahol is a többes szám használata nemcsak természetes hanem a kommunikáció világossága érdekében szinte szükségszerű is — felvetődhet, miért nem kap itt még nagyobb részesedést a többes számú egyeztetés, miért kerül az *aki* névmás egyes számba az adatoknak — ha nem is a többségében — eléggé tekintélyes részében (több mint egyharmadában).

A tüzetesebb elemzésből kiderül, hogy az egyes számú (alaki) egyeztetést több körülmény is kiválthatja. Ilyen például az az eset, ha a halmozott főnevek jelentése közel áll egymáshoz (ez a tényező az állítmány egyeztetésében is hasonló következményekkel jár); vö. „Vállalkozhat ilyen szerepre például az *a gyermektelen asszony*, esetleg *hajadon*, *aki* felelősséggel és határozottan eldöntötte, hogy sohasem akar szülni” (ÉT. 57). — A halmozott főnév adatai között appozicionális jellegű mellérendelés is akad, s az ilyen szerkezetre természetesen csak egyes számú névmás vonatkozhat: „Az *a diáktárs* és jó barát, *aki* oly rajongó tisztelettel . . . örökítette meg a nagy tudós emberi vonásait, . . . bizonytalanná válik” (Szilágyi 14). Ugyanígy alakulhat az egyeztetés — a közös mennyiségjelző ellenére — a kifejtő-magyarázó viszonyú főnevek után is: „Ez a számítás nagyjában-egészében *minden* olyan ügynevezett »bevándorolt munkásra», azaz *vendégmunkásra* vonatkoztatható, *aki* a nyugat-európai iparban, szolgáltatásban vagy mezőgazdaságban dolgozik” (Mo. 13). — Elősegítheti a névmás egyes számú használatát az a körülmény is, ha a halmozott főneveknek egyeditő jelzőjük van, illetőleg ha külön-külön utalószó előzi meg őket: „Ide-oda vándorolgattunk . . . néha csak rokonlátogatóba *valamelyik* ágyunkhoz, *sógorunkhoz*, *aki* öt-hat éves közelség után hirtelen elszakadt tőlünk” (Illyés 18); — ill.: „Nyugtalanul kérdezősködöm: itt van-e még az *az orvos*, az *a titkár*, az *a kedvesnővér*, *akit* akkor láttam” (Karinthy 78).

Ha csupán a tisztán kapcsolatos viszonyú: *Ns és Ns* képletű előzményt vizsgáljuk — a szakirodalom általában ilyen emleget —, akkor még világosabban kirajzolódik az értelmi egyeztetés fölénye: a 7 idevágó adat közül 6-ban többes számú a vonatkozó névmás.

Az *(a)mely* névmás — a szakirodalmi előjelzéseknek megfelelően — jóval kevesebbszer (az adatok 21,2%-ában) kerül többesbe, mint az *aki*, mivel nem személyjelölő főnevekre vonatkozik. Példák a többes számú egyeztetésre: „Ilyen vegyületek... *a kalciumkarbonát és a magnéziumkarbonát, amelyek* a csontok szilárd állományát adják” (Kontra 19); „Még mindig újdonságnak számított a nyári *alma és a körte, amelyek* kedden jelentek meg a piacokon” (MH. 11). Elősegítheti a többes számú egyeztetést a halmazott főnevek közös mennyiségjelzője is: „Fejlettségükről *számos ősi városcímer és pecsét* tanúskodik, *amelyeknek* fő motívuma csaknem mindig a hajó” (Czére 52).

A nagy fölényben lévő alaki egyeztetéses adatokban szintén előfordulnak hasonló jelentésű főnevek; pl. „Így azonban meg is szűnik az a lelki *koncentráció és figyelem, amely* tulajdonképpen előfeltétele az igazi műélvezetnek” (Tábori 84); „Újvári doktor nem szenved olyan *elmebetegségben* vagy *tudatzavarban, amely* kizárta vagy korlátozta volna cselekménye társadalmi veszélyességének felismerésében” (Nsz. 9). — Mindamellet egyéb főnevek után is találkozunk egyes számú névmással; pl. „nem maradt más tulajdonuk, mint a testükön viselt *ruha, néhány bőrönd, amelyhez* görcsösen ragaszkodtak” (Hunyadi 70); „Egy-egy *gyűrűt, egy-egy ezüstórát* is kapott, *melyet* puritánságára való tekintettel nem használt (Kosztolányi 38). Emiatt olykor nem is egyértelmű a mondat szerkezet; vö. „kelletlenül hozták a *feketekávé*t meg a *konyakot, amelyből* Ivanics mester tekintélyes mennyiséget fogyasztott” (Heltai 76).

Az *ami* névmás hajlamos a legkevésbé a többes számú egyeztetésre; ezt már a mennyiségjelzős főnévi és mennyiségnévi előzmény esetében is tapasztaltuk. Az ide tartozó 13 adat közül csak egyetlenegyben kerül többesbe a vonatkozó névmás: „A pult előtt, nagy farekeszekben, *kukorica, töretlen mák, kendermag, amiknek* hűvös sűrűségébe olyan nagyszerű volt belemélyeszteni piszkos kezemet” (Babits 27). — Az egyes számú *ami* hasonló vagy eltérő jelentésű főnevekre egyaránt vonatkozhat; pl. „volt benne *merészség és erő, ami* Corbu alkotásait mindig fémjelezte” (Kósa 114); — ill.: „Azt hitte, hogy egyszerűen ráragadt a Mancsi *szelessége, naívsága, amit* egész napon át nem tudott feledni” (Móricz 110).

Ami a halmazott egyes számú főnevek és a vonatkozó névmás egyeztetésének a stílusrétegek között való megoszlását illeti, arra nézve a következő táblázat adatai nyújtanak tájékoztatást:

A stílusréteg	A vonatkozó névmás				
	egyes számú		többes számú		összesen
	db	%	db	%	
Szépirodalmi	22	84,6	4	15,4	26
Tudományos ismeretterjesztő	12	63,2	7	36,8	19
Publicisztikai	11	55,0	9	45,0	20
Összesen	45	69,2	20	30,8	65

Mint látható, legkevésbé a szépirodalmi stílusréteg hajlik a többes számú (precízebb) egyeztetésre. Ez egybevág az anaforikus személyes és mutató névmás egyeztetése kapcsán tapasztaltakkal (l. a 2.1.4. pontot): ott a kivételesnek számító egyes számú adatok többsége szintén a szépprózából kerül ki.

Az egyes vonatkozó névmások stiláris rétegenként megoszló adatainak a számát a következő táblázat mutatja be (elkülönítve az egyes és többes számúakat).

A stílusréteg	aki		amely		ami	
	egyes számú	többes számú	egyes számú	többes számú	egyes számú	többes számú
Szépirodalmi	3	3	12	0	7	1
Tudományos ismeretterjesztő	3	3	6	4	3	0
Publicisztikai	1	6	8	3	2	0

Mint látható, az *aki* a szépirodalmi és a tudományos ismeretterjesztő stílusrétegen belül egyenlő arányban kerül egyes, illetőleg többes számba; a publicisztikai stílusrétegből zömükben többes számú adatok kerülnek ki. Ez a stiláris megoszlás némileg eltér attól a képtől, amelyet az *aki* névmásnak a mennyiségjelzős főnévi előzménnyel való egyeztetése nyújt, különösen a publicisztikai stílus mutatójában (ott az idevágó adatoknak csaknem a felében egyes számba kerül a vonatkozó névmás), bár ez az eltérés az adatok csekély számából is fakadhat. Feltűnőbb ennél az *amely* névmás viselkedése, egyes-szám-pártisága: a halmozott egyes számú főnévi előzmény után a szépirodalmi stíusból kikerülő valamennyi adatban egyes számú a névmás, míg a mennyiségjelzős főnév után ugyanebben a stílusrétegben jelentős mértékű (42,9%-nyi) a többes számú egyeztetése is. Mindamellett az *amely* egyeztetésének stílusrétegenkénti eltérése a most vizsgált esetben is igazolni látszik, hogy a vonatkozó névmás precízebb egyeztetésére elsősorban a tudományos ismeretterjesztő stílus hajlik, s legkevésbé a szépirodalom.

2.3. A halmozott egyes számú főneveknek a (tag)mondat határán túl történő pronominalizációja ritkábban más névmással is végbemehet, elsősorban a visszaható névmással; ez egyébként az új (tag)mondat állítmányának számhasználatához igazodik: „*Anglia és Franciaország nukleáris hatalom lévén nagyobb önállóságra tehet szert katonai ügyekben, függetleníteti magát az Egyesült Államoktól*” (MN. 3); — ill.: „A lap szerint sem *Watteau*, sem *Blancard* nem kalandor, nem gengszter — s ha ilyen »tanácsokat« adnak, annak csak az lehet a magyarázata, hogy fedezve *érzik magukat*” (Népszabadság 1961. dec. 10. 6).

A halmozott egyes számú főnevek pronominalizációja végbemehet összefoglaló jelentésű általános névmással is; pl. „*Josef Hoffmann . . . , Adolf Loos . . . és J. M. Olbrich . . . egyaránt úttörő munkát végeztek. Mindegyik érdekes művészegyeniség*” (Kósa 28); „[Az oktató mesterek sorában ott volt *Lyonel Feininger*, a festő, *Gerhard Marcks*, a szobrász és keramikus,] később *Georg Muche*, *Paul Klee*, *Oskar Schlemmer*, *Wassily Kandinsky* és *Moholy Nagy László* is a Bauhausba kerültek. Nemsokára *valamennyiüket* világhírű művészekként emlegették” (Kósa 55).

A halmozott egyes számú főnevek névmásítására a számnévhez közelebb álló formák is alkalmasak (*mind a kettő, mindkettő, mind a három, mindhárom* stb.); pl. „A gyerek bal kezében egy mandulás sütemény volt, jobbában egy piros gumilabda. *Mind a kettőt* vigasztalásul kapta” (Hunyady 85); „A növekedés üteme 5 százalék, némileg elmaradt az országostól és a második öt éves tervidőszakban elért fejlődési ütemtől (*mindkettő* 6 százalék volt)” (N. 1). Lehetnek jelzők is, anaforikus szerepű főnév mellett: „Egyszer egy huszártiszt, máskor egy színész, aztán a híres író állott vele szemben, hanem az utolsó pillanatban *mind a három úr* csinált valami olyat . . .” (Török 31). — Számállapot-határozói formát is ölthetnek: „Az öregebbik *segéd* egy magas padasztalon ült, a másik vele szemben az ablakdeszkán: *mind a ketten* falatoztak” (Babits 25); „*Mariska* meg az *apja* egyszerre pillantottak rá. *Mindketten* olyanformán néztek, ahogy a felnőttek néznek a mérgeskedő gyerekekre” (Móricz 52). „A Budapesti Rendőrkapitányság . . . előzetes letartóztatásba helyezte Berecz Ede 45 éves foglalkozás nélkülit, Bakó Mihály 21 éves *segédmunkást* és Lakatos Pál 27 éves *rakodómunkást* — *mindhárman* büntetett előéletű budapesti lakosok” (MN. 6). — Itt is előfordul a *mind*-del történő névmásítás: „Hát már a többi *tyúk, csirke* meg a *kakas* ott veszködtek körül, majdhogy rá nem ugrottak, mintha *mind* megbolondultak volna” (Nagy 45–6).

A névmásított előzmény, a két vagy több egyes számú főnév külön-külön (tag)mondatban is állhat, párhuzamos mondatrészi szerepben; pl. „Méltóságos uram — harsogta az emberke . . . — Elvtárs — üdvözölte Vizy . . . Így társalogtak igazi világtörténelmi udvariassággal, *mindketten* bizonytalanul” (Kosztolányi 11); „*A nagyasszony* az iménti párbeszédből kétségbevonhatatlanul megállapította, hogy balfelől *Péter*, jobb oldalt pedig *Pál* áll mellette. [Bekezdés.] Elgondolkoztak *mind a hárman*” (Török 46).

Rácz Endre

„megkouèzedet è nepnèc o zuuoc”

Egy lelkiállapot nyelvi kifejezésének ötszáz éve

1. A metaforikus jelentésváltozások a kreativitás hatókörébe tartoznak. Gyakran keletkeznek olyan metaforák, amelyek a természetnek, a társadalomnak és az emberi gondolkodásnak ugyanarra a jelenségdarabjára vonatkoznak, mert ugyan a jelenségre jellemző vagy jellemzőnek tartott jegyeket különböző szavak fölhasználásával hozzák létre, de a (filozófiai értelemben vett) valóságra való irányultság egy bizonyos, a nyelvhasználó közösség gyakorlata által meghatározott nézőpontból érvényesül. Az így létrejött metaforák a kreativitás működésének eredményei és egyszersmind jelei is. A kreativitás a nyelvhasználó ember azon képessége, amelynek révén egy — szinkron állapotban lévő — nyelvi rendszert némiképpen meg tud változtatni, ki tud terjeszteni (l. Károly Sándor: Mondat és megnyilatkozás. Népr. és Nyelvtud. 24—25 [1980—1981.]: 60; Uő.: NyK. 85 [1983.]: 213. A jelentésváltozások említett sajátosságainak ismerete fontos lehet az etimológiai kutatásokban; például Mészöly Gedeon hangsúlyozza a jelenségek, dolgok közös jelentésjegyeinek ebbéli szerepét (A kidei *Hintó-mező* nevének és a *hínár* szónak eredete. NNYv. 1 [1941.]: 225—36). Ám nem elhanyagolható a jelentésváltozásoknak az az alakulata sem,

amelyre a stílusvizsgálat szokott ügyelni: valamely írónak egy szóval kialakított metaforarendszere, metaforahálózata. Az illetén metaforarendszer az illető író vagy költő nyelvi kreativitásának egyik bizonyítéka (vö. Büky László: Melyik szó kincs a költői nyelvben? Előadás a magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusán. Szombathely, 1983. augusztus 24.). — A nyelvi jel jelentésének mozgékonyaságára még l.: Károly Sándor: A nyelvi produktivitás jelentősége. Népr. és Nyelvtud. 22—23 [1977—1978.]: 7—8, 17—8.

A következőkben egy kreativitási jelenséget vizsgálunk a metaforahasználat körében.

2.1. Máté evangéliumában egy helyütt (XIII: 15) ez áll a MünchK.-ban: *mezt megkquèredet è nepnèc q zuuoc* (19va). Az a lelkiállapot,* amelyikről szó van az evangéliumban, a Vulgatában így van megírva: „Incrassatum est enim cor populi huius”. — (A MünchK.-et a következő kiadásból idézem: A Müncheneri Kódex 1466-ból. Szerkesztette Nyíri Antal. Budapest, 1971.) — Az *incrasso* ige magyarra fordítása (is) metaforát eredményezett: *megkquèredet q zuuoc*. A kifejezés a kódexban egyszer fordul elő, a *megkquèredet* igealak alapszáva, a *kövé*r melléknév olyan előfordulásokkal adatolható a kódexből, amelyek nem metaforikusak: „hojiatoc *kquèz* boziut qlletecm̃g” (adducite vitulum saginatum et occidite) (74rb23); „ql̃meg *kquèz* boziut” (occidit pater tuus vitulum saginatum) (74va27); „*kquèz* boziut ql̃tèlmeg qnèki” (occidisti illi vitulum saginatum) (74va30).

Az efféle — nem metaforikus — szerkezetek még négy adattal egészíthetők ki a Huszita Bibliából Károly Sándor [szerk.]: A Bécsi Kódex nyelvtana (Budapest, 1965.) alapján. Szövegüket a Mészöly Gedeon: Bécsi Kódex (Budapest, 1916.) kiadásból adom: „z mikent èzer *kquèr* baranokban” (et sicut in millibus agnorum pinguum) (129₄₀); „Ez bèzel a' *kquèr* ünoknèc” (Hic loquitur ad vaccas pingues) (212); „HAlgaffatoc ez iget *kquèr* ünoc” (Audite verbum hoc, vaccae pingues) (219₁); „*kquèr* bakoknac loc ezeriben” (in multibus millibus hircorum pinguum) (254₇). Szintén nem tartható metaforának a BécsiK. e részletében sem a *kquèr*: „z a' *kquèr*eknèc hufait ezi” [ti. a pásztor] (et carnes pinguum comedet) (312₁₆). Metaforikus alakítás érződik valamelyest a következő helyen a szöveggörnyezet függvényében, ugyanis a fogadalmi ajándék (állat, étel) valóságosan is, képi vonatkozásban is lehet 'kövé'r': „Hogha aianlandotoc ènnèkem aldomafoakat z tũ aiandotokat nem vezem z tũ *kquèr*tek-nèc fogadafat nē vezem” (et vota pinguum vestrorum non respiciam) (BécsiK. 223₂₂) — vö. TESz.: *kövé*r „B) fn. l. 1416 u./1450 k.: 'kövé'r áldozati állat; fettes Opfertier | gazdag áldozat; reichliches Opfergeschen (BécsiK. 223)”.
A BécsiK.-ben is föllelhető a *megkquèredet* igealakokkal egy metafora, amely a szöveggörnyezet által magyarázódik. A varsában és a hálóban fogott zsákmány — metonimikusan: étel — lehet 'kövé'r': „Azon qrl̃ z viğad azért aianl q varfayanac z aldozic q haloianac mert azokban *megkquèredet q reze z q* valaztot *etke*” (incrassata est pars eius) (271₁₆).

* Dolgozatom kéziratát 1986. július 4-én küldtem el a Nyr. szerkesztőségének, így nem tudtam hasznosítani Büky Béla. A pszichikumra vonatkozó szókincs korai rétege a magyarban című könyvét (Budapest, 1986.). Büky Béla monográfiája a Huszita Biblia szókincsével foglalkozik, azért a munkámban a HB.-ből való adatokról elmondottak haszonnal vehetők össze az ő megállapításaival. (Egyetlen kivétel mutatkozik: a MünchK. 46ra5 szlv keménysége szerkezet kifejejtődött könyvéből, ezt lásd a 2.2. részben.)

Az AporK. ide vonatkozó szóhasználatában a *kövé*r több jelentésben fordul elő. (A kódex adatait a Nyelvemléktár VIII. kötetéből idézem, e kiadás gyengéi tárgyam szempontjából nem számítanak.) A példák: „iltennek hege *kőuer* heg, Alut heg *kőuer* heg” (15) (Vulg., Psal. LXVII, 16–7: Mons Dei, mons pinguis. Mons coagulatus, mons pinguis: ut quid suspicamini montes coagulatos?); „ő tehenek *kőuer*” (116) (Vulg., Psal. CXLIII, 14: boves eorum crasse); „miként földnek *kőuere* el törletek földén” (112) (Vulg., Psal. CXL, 7: Sicut crassitudo terrae erupta est super terram). — Az első idézetben szereplő *Alut heg* (Mons coagulatus) megértéséhez vö.: TESz.: *alszik*, továbbá a megfelelő szövegrészeket: Károlyi: Bibl.: „Az Isten hegye, *kőuer* hegye loc halmoknak hegye, *kőuer* hegy. Mit keüélykedtec halmos hegyec?” — Káldi: Bibl.: „az Isten hegye, *kővé* hegy. *Žiros* hegy, *kővé* hegy: miért alítotok *žiros* hegyeket?” — Bibl. 1975.: „Istennek hegye a Bászán-hegy, sokcsúcsú hegy a Bászán-hegy. Miért néztek irigyen ti sokcsúcsú hegyek arra a hegyre, amelyet Isten lakóhelyül választott?” — Bibl. 1976.: „Bászán hegye Isten hegye, Bászán hegye magas csúcs. Miért nézitek irigykedve ti magas kúpok, azt a hegyet, amit Isten lakóhelyül választott?” Vö. még: *coagulatio* 'összemenetel', '(a tej) megalvása', 'megsűrűsödés'.

Van adat metaforikus használatra is: „meg öltő ő *kőuerit*: es ifr'nek valasztott meg bantotta” [értsd: 'legjobbjaikat'] (36) (Vulg., Psal. LXXVII, 31: occidit pingues eorum, & electos Israël impedivit).

A *kővé*r melléknév, illetőleg főnév derivátumai az alapszavukhoz hasonlóan használatnak az AporK.-ban: „es buzanak *kőuersegevel* elegetet tegedet” (120) (Vulg., Psal. CXLVII, 14: & adipe frumenti fatiat te), vö.: TESz.: *kővé*r „A) mn. 2. [. . .] 'jól fejlett, vastag levelű, duzzadó <növény>; <Pflanze> mit dicken, schwellenden Blättern’ (AporK. 120)”; „es te neuedben emelem fel en kezeimet, Mikent adelpes *kőuerseggel* be tellek en lelkem” (9) (Vulg., Psal. LXII, 5–6: Sic benedicam te in vita mea: & in nomine tuo levabo manus meas. Sicut adipe & pinguedine repleatur anima mea — NB. az *adipe* fordítása alighanem téves.); „*Meg* *kőuerednek* kietlennek zepi: es halmok őuedeztetnek vigafaggal” (11) (Vulg., Psal. CVXIV, 13: Pinguescent speciosa deserti: & exultatione colles acciglutur); „bűnőfnek *kedig* olaia nem *kőuereiti* meg en feiemet” (112) (Vulg., Psal. CXL, 5: oleum autem peccatoris non impinguet caput meum).

A *kővé*r melléknévnek és főnévnek, valamint igeszármazékaiknak a használata a három huszita kódexban nemritkán metaforikus. Ezt annak ellenére is megállapíthatjuk, hogy figyelembe vesszük a latin nyelvű szövegmegfelelőket. Minthogy ezek egy része szintén metaforaként építi be a 'kövé' és a 'kövéredik' jelentésű szavakat, nyilván mintául szolgáltak a bibliafordítóknak. Mégis úgy látszik, hogy a fordítók nyelvi alakítása mutatkozik meg abban, hogy a latin *saginitus*-ra ('hízalt, hízott'), a *pinguis*-re ('kövé'; *pingue* 'kövérség, háj', 'vastag, jól táplált, erős; otromba, ostoba, lélektelen, nyers stb.' l. Finály Henrik: A latin nyelv szótára. Budapest, 1884., 1500), az *adeps*-re ('háj, kövérség, zsír') és a többire a magyar *kővé*r szót és származékait használták. Vagyis: a különböző valóságdarabokban meglátták a közöset, azt a jellemző (jelentés)jegyet, amelynek nevével a szóban lévő valóságelem éppen ezért nyelvileg jelölhető. Így tehát nem a fordítók nyelvi szegénysége mutatkozik meg a *kővé*r-nek és származékainak Huszita Biblia-beli használatában. — A korabeli nyelvhasználat lehetőségeit közvetve az is jelzi, hogy RMG1.-ban — bár más időhatárok között — szintén nagyon változatos a szóban forgó

szavak jelentése; 1. a *kövé*r jelentéseit a BesztSzt.-tól (1395.) a BrassSzt.-ig (1600 k.); 1. még *kövéredik*, *kövérit*, *kövérség*. Vö.: NySz. 2: 439: *még-kövéredik*.

2.2. A Máté evangéliumbeli textus JordK.-ben lévő megfelelője a már említett lelkiállapotot más szónak a metaforikus alkalmazásával írja le: „Mert ez neepnek meg *kemeenywlt hw zyók*” (RMNy. 5: 393). A *kemény* igei származékának efféle átvitt jelentése már a BécsiK.-ban is megvan: „Midon kedeğ fel emeltetec qzüuq z qzèllète *megkèmenedec kèuelfegbè*” (143₂₀) (et spiritus illius obfirmatus est ad superbiam). Hasonlóképpen a MünchK.-ben: „G o n o f f á g megvakeitotta q žemekèt z mğ *kemeñeitte q žuuqkèt*” (Excaevit oculos eorum, et induravit cor eorum) (99rb40).

A *szív* és a *lélek* — az előző példában: *zèllèt* — szinonimák, s mindegyik jelentésleírásában (ma is) megvan a 'valakinek az érzésvilága' jelentésárnyalat, 1.: ÉrtSz.: *lélek* 3.||b.; *szív*² 4.||e. (a || jellel utal az ÉrtSz. jelentésárnyalatára). Ugyancsak e rokon értelmű szavak közé tartozik a 'szív; lélek' jelentésű *jónh* (1. TESz.), amely egy **kemény jónh* metaforaszerkezet következő megvalósulásában fordul elő a MünchK.-ban: „tű *ionhotoc kèmenfegezè* èngèttè tünèktec tű fèlèlegteket èlhagnotoc” (25ra8) (ad duritiam cordis vestri permisit vobis dimittere uxores vestras). — Még két hasonló szerkezet van a MünchK.-ban, ezeket a *szív* főnév felhasználásával alakították a bibliafordítók: „Tű žuuètecⁿ *kemenfeğèiezt*” (46ra5) (Ad duritiam cordis vestri); „meg židalmaža q hùtqlènfegeket (z q žuuqcnⁿ *kèmenfegeket*” (53val4) (exprobravit incredulitatem eorum et duritiam cordis).

Már nem érezhető az átvitt értelmű használat a kódex következő két részletéből; ezekben a *kemény* különböző jelentésűnek mutatkozik: „*kēmē* ember vag” (31rb24) (homo durus es); „*Kèmen e bēžed*” (91va61) (Durus est hic sermo). Effajták még a BécsiK.-ból: „teftnç *kèmen* fèzèlmit” (92₃₀); „è nep *kèmen* ñako z meg fordol q žuuèbè” (102₃₀); „Èn gènerkedqim iartanac *kèmen* utakon” (107₂₆); „Es èl fordeitac omagokat q *kèmen* hatokbol z q nag gonoffagocbol” (102₃₃); „*kèmen* tqruē” (120₁₅); „ABakuc erş küçqd q *kèmen*” (265); „*kēmēfėjo* zolgalattal ñomozeitnacmğ” (78₈); „en atamfia *kēmēfėjo* gètžèlmèt kquètèt” (87f).

A MünchK.-beliekhez hasonlóképpen használja a *kemény*-t nem metaforikusan a JókK. is, amelyből P. Balázs János kiadása alapján idézek: „Ezek gonoz emberek es *kemenek*” (31, 8–9) (Isti sunt homines *procacimmini et protervi*; 'tolakodók, orcátlanok, pökhendik és szemtelenek, vakmerők'). A 'szív; lélek' mellett azonban megjelenik a szó vagy származéka metaforaként: „te *žyued megkemenedett* menden gonofagra” (52, 23–4) (cor tuum induraverat ad omne bonum), vö.: TESz.: *kemény* a. „~edik 1372 u./1448 k.: *megkemenedett* gr. [= grammatikai funkciójú szuffixummal ellátott alak] (JókK. 52)”; „lok nappokon *kemeneduen jónhaban*” (50, 7–8) (per multos dies durantem, totus erat melancholicus); „De aldott criftus lonha hýwembernek *žyuet meg nem kemenýtj*” (52, 25–53, 1) (Sed Christus benedictus nunquam cor hominis indurat), vö.: TESz. i. h. ~ít. A JókK.-nak számos adata* — bizonynyal a latin nyelvtől

*L.: *kemen* penetencieye (37) — vö. TESz. i. h. „1. 1372 u./1448 k.: 'nehezen elviselhető; schwer zu ertragen | súlyos; schwierig' #” [A # jel a TESz.-ben a mai köznyelvi jelentés(ek)e(t) emeli ki.]; „az *kemen* gonoz vadnak žayabalol” (152); „*kemen* tewmlewbe [értstd: 'tömlöcbe'] valec fogando” (155); „*kemenuala* neky azt hallanž” (11); „es *kemenen* megžegenges” (12); „*kemenen* megfegye” (17); „hudeg *kemenen* gewtriuala” (28) — vö.: TESz. i. h. „4. [...] 'zord időjárás; rauch Wetter’ # (JókK. 28)”; „*kemenen*

függően is — mutatja: a megnevezésben a *kemény*-nek és származékainak használatát az indokolja, hogy számos dolognak, jelenségnek lehet olyan tulajdonsága, amely 'kemény'-nek tartható. A *kemény*-nek a TESz.-ben tizenhárom, a RMGt.-ben tizennégy jelentése van felsorolva.

A magyar kódexszövegek latinizmusai régóta jól ismereteseek, a szójelentések korabeli alakulásában szintén van, lehet a latinnak hatása. Ennek vizsgálatunk tárgyától való elhatárolása talán megengedhető. A kérdés hasonló kezelésére I. R. Hutás Magdolna: Az érzékelést (észlelést) jelölő magyar igei struktúrák. MNy. 81 [1985.]: 414—34; különösen 415.

Az AporK. is mutatja, hogy a Huszita Biblia fordítóinak nyelvében használatos volt a már fentebb említett **kemény szív*-féle metafora: „ne akariatok meg kemeitehetők tú žùueteke” (56, 8) (Vulg., Psal. XCIV, 8: nolite obdurare corda vestra).

A nyelvi megformálás bizonyos fokú tudatos alakítását jelzi az is, hogy az AporK.-ban a *(meg)keményedik* : *(meg)keményül* : *(meg)aszik* igeik alkalmazása is tapasztalható a *szív*-vel kapcsolatos lelkiállapot(ok) nyelvi megjelölésében. A XV. és XVI. századi szinonimahasználatban — mint Károly Sándor írja — az is megmutatkozik, hogy a szóhasználat szabályai kevésbé voltak árnyaltak, mint ma. Így a *vagy*, azaz kötőszókkal összekapcsolt szószerkezetek, amelyek a kódexirodalom részletező stílusának megnyilvánulási formái, tulajdonképpen nem mindig tartalmaznak valódi szinonimákat (l. Általános és magyar jelentéstan. Budapest, 1970. 289). A Károly Sándor szinonimalistájában szereplő és az imént említett szavaknak (vö. i. m. 292) a *szív* főnévvel alkotott metaforái néha az AporK.-ban is efféle szabadabb alakításra vallanak: „Meg verettetem ment zena es meg azot en žùuem” (62, 5), de nem metafora: „es en tetenēm meg aztak mikent tepertō” (62, 4), *tetem* 'testrész; emberi test', l.: TESz. *tetem* 4. jelentés; „Jelentettel te nepednek *kemeñeket*: itattal minket zomorodatnak borauat” (AporK. 5), de nem metafora: „meg lebhót a lančanak *kemen* eliuel” (uo. 131—2).

2.3. A vizsgált evangéliumi szövegdarab megfelelője Pesti Gábor Wý Teft.-ában a szóban forgó lelkiállapotot a következő metaforával írja le: *meg tompult ez nepnek žýve*. A *tompa* szónak (és családjának) számos, a régiségben meglévő jelentése már önmagában jelzi a metaforahasználatot; a jelentéseket, a jelentésátviteleket l.: TESz., RMGt. A *tompa* átvitt értelmű fölhasználása századunk nemzeti nyelvén is gyakori, amint ezt az ÉrtSz. is tanúsítja (*tompa* 3.—7.). Hasonlóképpen van ez a *tompul* ige fölhasználásával és a *tompult* melléknév átvitt értelmű alkalmazásával is (l. ÉrtSz., RMGt.).

2.4. A tárgyalt bibliai helyen lévő lelkiállapotnak a nyelvi ábrázolásában a *nehéz* melléknév származéka is megjelenik egy másik XVI. századi fordításban: „nağon meg telviñ meg nehezedeť ez nıpnek az ű žűe” (Sylv.: UT.). A kódexirodalom nyelvhasználatában a *nehéz* és a *kemény* szinonimák voltak

fegye meg” (80); „*kemenen* kewuettek” (115); „es *kemenen* meg nýtót žayat” (148); „es *kemenen* fcydalmazny” (154); „žent fferenc penetencyanak *kemenfegej[r]t*” (9) — vö.: TESz. i. h. ~ség; „fenyegetnek *kemenfege*” (154); „*kemenfegeft* menkett czapafakual meg gewtewryeww” (30); „ew *kemenfege*s paranczolatyarol” (57); „kežde ewn magat *kemenfegeft* fegnýe” (57); „egý žernyw farkas teftenek nagýlagauat es gýwthewžefnek ehfegeuel *kemenfege*s” (146) — vö.: TESz. i. h. „3. 1372 u./1448 k.: 'vad, kegyetlen; wild, schonungslos, grausam' (JókK. 146)”.

(l. Károly Sándor i. m. 293). E nyelvéllapotból is eredhet Sylvester **megnehezedik a szíve* kifejezése. A *nehéz*-nek és származékainak számos, átvitt jelentésben való régi előfordulása ismeretes (vö. TESz., RMGL.). Újabb kori nyelvhasználatunk is gyakran alkalmazza a Sylvesternél látott mintájú metaforákat: *nehéz szívvel* (ÉrtSz. *szív*² 4.), *elnehezedik a szíve* (uo. 1.).

2.5. A Heltai Gáspár által kiadott szentíráásban az eddigieknek megfelelő adat: „Mert è népnec *šūue meg keüeredet*” (Helt.: Bibl.). — Bizonyial közrejátszik e **megkövéredik a szíve* fajtájú metafora gyakoribb előfordulásában a protestáns fordítási hagyomány is. Ezt erősíti a Vizsolyi Biblia is, amelyben ugyanezt az igét használja a fordító a Máté evangélium megfelelő helyén: „*meg kövéredett ez népnec šiue*” (Károlyi: Bibl.). Káldi György munkájában azonban ez a megfogalmazás olvasható: „*meg-temérkedett e' népnek šiive*” (Káldi: Bibl.). A (*meg*)*temérkedik* 'crassesco; dick werden' különféle jelentéseire l. NySz. 3: 554; vö. TESz.: *tömerdek*; RMGL.: *tömerdek, tömérkedik, tömérdekül, tömérdekülés*.

A legújabb protestáns bibliafordítás nyelvhasználata ugyancsak a MünchK.-beli megoldást választotta (Biblia. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest. 1975.): *megkövéredett e nép szíve*. Az ÉrtSz. *kövéredik* igéjének jelentésleírásához képest — „1. (*ritk*) <Ember, állat> egyre kövérebb lesz; hízik. 2. (*nép*) ~*ik vmi*: vmely gabonaféle kalászában a szem egyre jobban duzzad” — ez a használat metaforikus. Az ÉKSz. az igét nem tartalmazza. A SzinSz.-ban a *hízik* címszó alatt ritkábban használatosként következik a *kövéredik* rokon értelmű szó.

2.6. Az új katolikus fordításban (Biblia. Szent István Társulat, Budapest, 1976. A fordítást nyelvi szempontból lektorálta: dr. Ruzsiczky Éva) ez a vizsgálatunk megfelelő szövegrészlet: *Megkérgesedett e népnek a szíve*. A már többször említett lelkiállapotnak ez a metaforikus nyelvi ábrázolása meglehetősen gyakori újabb kori nemzeti nyelvünkben, a *megkérgesedik* igéről az ÉrtSz. ezt írja: „4. (*átv*) <Vki, ill. vkinek a szíve, lelke> elveszti érzékenyséjét, mások szenvedései iránti fogékonyságát” (vö.: ÉKSz.: *megkérgesedik*). — Az ÉrtSz. *kérges* címszavánál ez olvasható: „3. ||a. (*átv, irod*) Durva, érzéketlen. ~ *szívű*. □ [= a példa jele] *Embereink egy kis ecseri barátot fogtak... — Hozzátok ötöt, ... Hadd prédikáljon kérges lelkeikre, Hogy mint a vackor megpuhuljanak*. Vör[ösmarty.] (A kiemelés tőlem való: B. L.) *A másodrendű szereplők is mind durvák, együgyűek, kérges szívűek*. Amb[rus Zoltán].” (Vö.: ÉKSz. „*kérges* 3. irod Eldurvult, érzéketlen. ~ *szívű*.”) Az ÉrtSz. — amint a kiemeléssel jeleztem: részben példaanyagában — jól mutatja a **kérges szív* és a **kérges lélek* alapmetaforákat.

3. Az eddig áttekintett adatokból a következő alapmetaforák adódnak, ezeket, mint eddig is, * jelöli; feltüntettem eredetijeiknek használati idejét is az ÉrtSz.-ral való megfeleléseiket felkiáltójellel mutatva.

**megkövéredik* MünchK. 1466.

Helt.: Bibl. 1551—1565.

Károlyi: Bibl. 1590.

Bibl. 1975.

**betelik kövérséggel* Apork. XV. sz.

!*megkeményül JordK. 1516—1519.

!*keménysége BécsiK. XV. sz.

!*megkeményedik a gonoszságra JókK. 1370 u./1440 k.

!*megkeményedvén JókK.

!*meg nem keményít JókK.

!*megkeményít AporK.

*megtompul Pesti: Wý Telt. 1536.

!*megnehezedik Sylv.: UT. 1541.

*megtemérkedik Káldi: Bibl. 1626.¹, 1732.²

!*megkérgesedik Bibl. 1976.

<i>a szív</i>	$\left[\begin{array}{l} -nak \sim -nek \\ -ban \sim -ben \end{array} \right]$
<i>a lélek</i>	$\left[\begin{array}{l} -t \end{array} \right]$
<i>a jonh</i>	$\left[\begin{array}{l} -a \sim -e \end{array} \right]$

A *szív*, a *lélek*, a *jonh* szinonimák 'az ember érzése(i)nek jelképe' közös jelentésjegy alapján; vö.: ÉrtSz.: *szív*² „4. (*átv*) <Ált. az ember vmely érzésének, érzelmének jelképeként>”; „*szívének* → *keményisége*”; „→ *kemény szíve van*”; „→ *nehéz szívvel*”; továbbá: *kérges* 3., „*kérges szívű*”; **kérges lélek* (NB. Csak a példamondatok között!).

Annak a lelkiállapotnak a magyar nyelvi ábrázolása, amely a Vulgatában az *Incrassatum est enim cor populi huius*-sal van megoldva, a magyar nyelvhasználoktól — esetünkben: a bibliafordítóktól mintegy kikényszerítette, megkövetelte a kreativitást. A más nyelvekre fordított szentírások megfelelő helyei szintén mutatják e lelkiállapot nyelvi ábrázolásának gondját: For this people's heart is waxed gross (The Holy Bible. London, 1954.), *wax* 'növekszik; lesz vmivé', *gross* 'nagy, hájas, kövér; durva, vastag stb.'; Car le cuer de ce peuple s'est appesanti (Le Nouveau Testament. Traduit sur la Vulgate par le maistre de Saci. Párizs, 1903.), *appesanti* 'nehézzé tesz'; Denn verstockt ist das Herz dieses Volkes (Die Bibel. Freiburg im Breisgau, 1967.), *verstockt* 'megrögződik, megátalkodik', vö.: J. Grimm—W. Grimm, Deutsches Wörterbuch. Lipsce 1956.; Ибо огрубело сердце людей сих (Библия. Перепечатано с Синодального издания), *огрубеть* '(el)durvul, (meg)keményedik, (el)vadul'.

A különféle igékkel létrehozott metaforakapcsolatok révén a magyar nyelvhasználat nemcsak a latin mintát igyekezett követni, hanem a rendelkezésre álló magyar nyelvi elemek fölhasználásával a már számos alkalommal említett és a magyarság érzelmvilágában is nyilván meglévő lelkiállapotot akarta nyelvi szinten ábrázolni. Az alapmetaforák mint lehetőségek voltak meg és vannak meg e nyelvi megrajzoláshoz. Amihez más is szükséges: szellemi tevékenység, amelynek során a nyelvhasználó ember a nyelvközösségtől többé-kevésbé készen kapott nyelvi eszközökből olyan új nyelvi szerkesztményt hoz létre, amely saját gondolkodásának eredményét azzal is jelzi, hogy mint nyelvi szerkesztmény is — bizonyos mértékben — új. Az efféle újszerűség jól meg szokott mutatkozni a költői vagy a szépiírói nyelvhasználatban. A *szív* és a *lélek* főnevekkel alkotott metaforák sokasága nem egy költő nyelvében szemlélteti, hogy a lelkiállapotoknak szóképekkel való visszaadása ugyan számos esetben a hagyományos, már szótárazott kifejezésekkel vagy ezeknek teljes képen

való megújításával történik, nemritkán azonban eredeti szóképeket hoznak létre (vö.: JuSz.; PSz.; Büky László: Képalakítás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében. Kandidátusi értekezés. Szentendre, 1983. 30—144; ATsz.).

A jelen dolgozatunkban szemügyre vett metaforák sorra ugyanazt a lelki-állapotot igyekeztek leírni. E metaforák igei tagjainak jelentéseiben két, összefüggő jelentésjegy van, amelyek közül az m_1 az ige szótári jelentéséhez tartozik, az m_2 pedig (többnyire) az igének a metaforaként való alkalmi használatából adódik:

$\left. \begin{array}{l} \text{megkövéredik} \\ \text{megkeményül} \\ \text{megtemérkedik} \\ \text{[stb.]} \end{array} \right\}$	m_1 'vastaggá, durvává, erőssé válik'
	m_2 'érzéketlenné válik'

Ha valamely igének megvan az m_1 vagy az m_2 szemantikai jegye, vagy mindkettő, az ige alkalmas lehet a *szív ~ lélek ~ jónh* szavakkal a metaforaalkotásra. Az m_2 jelentésjegy megléte a metafora megalkotásához nem előfeltétel, mert ha egy *szív ~ lélek ~ jónh* : $V(m_1)$ alak—jelentés kapcsolat kialakul, az magával hozza, hogy az ige (V) metaforikusan megkapja az m_2 jegyet is: *szív ~ lélek ~ jónh* : $V(m_1) \rightarrow (m_2)$. Így tehát nyelvünkben annak kifejezésére, hogy a 'lélek érzéketlenné válik', öt évszázad múltán is vannak még lehetőségek.

Büky László

Stilisztikai jelenségek a kódexirodalom mellérendelő szószerkezeteinek tükrében

1. Olykor a melléktermék is lehet értékes.

Erre a megállapításra jutott az a kutató, aki a készülő magyar történeti nyelvtan munkálatai során számtalan, olyan megmentésre érdemes adattal, jelenséggel, problémával találta magát szemben, amelyet nem feladata a közös munkálattal alaposan, részletesen földolgozni, de filológiai lelkiismeretlenség lenne elsüllyeszteni a növekvő cédulahalmazban.

Cikkem — nem törekedve a teljességre — a fordításirodalomban a szövegformálás néhány jellegzetességét, típusát vizsgálja meg a majdnem kivétel nélkül apácakolostorok számára készült, a szerzetesrendekben az erre hivatott tudós papi rétegtől latinból fordított-másolt kódexek nyelvén. Ezek különféle műfajú írásokat tartalmaznak. Azért is fontos ezt figyelembe venni, mert a szövegszerkesztést, a stílus kialakítását (talán inkább alakulását) nagymértékben meghatározza a műfaji hovatartozás. Másképp tolmácsolják a bibliai részleteket, és máshogyan a legendákat, példabeszédeket, imádságokat, kolostori regulákat.

A szóban levő nyelvtani és stílusbeli jelenségek a latinnal való összevetés során mutatkoztak meg igazából, ezért fontos tudni a latin előzményszöveggel kapcsolatban, hogy az általunk hozzáférhető és a legjobban megfelelő latin szöveget használjuk és tekintjük forrásszövegnek. Elképzelhető azonban, hogy nem ez feküdt a fordító előtt.

Ezekben a magyar nyelvű kódexekben számos olyan grammatikai megformálást találunk, amely stílárius szempontból is értékelhető, és csakis ezekre a latinból fordított szövegekre jellemző.

Éppen azért izgalmas e jelenségeknek a keresése, mivel a latin nyelvtől való függés a számtalan idegenes hatás mellett sok esetben az íráskor stílusának szépítését, formálását, színezését eredményezi. A fordítás nehézségeit, a küszködést a hemzsegség latinizmusok mutatják, például: a szenvedő igék túltengése, a főnévi igeneves szerkezet használata, a coniunctivus tükrözéseként a felszólító és a feltételes mód alkalmazása a mellékmondatban, a határozói igeneves szerkezet sűrű előfordulása az ablativus absolutus megfelelőjeként, az inverzió stb. Az ezzel szemben érvényesülő, stilisztikailag hatásos szerkesztésmódok közül érdemes megemlíteni a szórendi szimmetriát (a versbeli közölést), a paralel szerkesztést, a szépítő jelzők halmozását vagy a figura etimologicát, amely a Halotti Beszéd és az Ómagyar Mária-Siralom után legkorábbi kódexünkben, a Jókai-kódexben is adatható (70: „De *zorgalmaffagual zorongnakuala*”, 150: „*az hýr legottan mend az varalzte meg hyrhwuek*”), pedig ebben tudott a legnehezebben megbirkózni a fordító a latin nyelvű Szent, Ferenc legendának magyarra való átültetésével.

A szakrális szövegek közül a Bibliából a zsoltárokat, az Újszövetséget szigorúan szövegűen tolmácsolták. Ezt az a dogmatikai fölfogás indokolta, hogy a Biblia legfontosabb részét az evangéliumok alkotják, ezeket nem szabad megváltoztatni. (Vö. Nagy Ilona: MNy. 77: 44.) Más részeket azonban, például ótestamentumi történeteket a kódexíró a fordítás okozta nehézségek miatt saját magyarázataival fűszerezett is. Mint ahogyan így tett Nyújtódi András, aki húga, Judit apáca számára fordította le Judit könyvét „diáki bötürol”, ahogy munkája befejeztével ajánlásában írta. Valóban a g l o s s z á s r a emlékeztető magyarázatokkal dúsította föl az eredeti szöveget.

Az előbb elmondott fordítói gyakorlatból adódó néhány grammatikai-stilisztikai jelenséget vehetünk számba.

1.1. A szószerkezeteknek egy csoportjában a forrásszöveg egy latin szavának a magyarban két, esetleg több szó felel meg, amelyek szinonimák. Ezek az *és*, *vagy*, *avagy*, azaz kötőszókkal kapcsolódnak, de állhatnak azok nélkül is. A kötőszók sajátos szerepéről még lesz szó. A példák felsorakoztatása előtt érdemes egy kissé elidőzni magánál a fordítói munkánál, ugyanis a bemutatásra kerülő stilisztikumok ennek a tevékenységnek az eredményei.

Fordítói munkája kapcsán a kódexíró beleütközött a két nyelv grammatikai eltéréseinek a problémájába. Ez a tevékenység fedezte föl vele az anyanyelv sajátosságait, s készítette arra, hogy a kifejezésbeli lehetőségek közül válasszon, állást foglaljon. Így bizonyos szabályok, normák fölállítására kényszerült. (Vö. Szathmári: SzókJelTan. 244.)

Az ide sorolt szószerkezetek azt mutatják, hogy a kódexíró az olvasó vagy akár saját maga számára úgy tesz még érthetőbbé nem teljesen világos vagy éppenséggel fontosnak tartott fogalmakat, hogy *v a g y l a g o s* szóhasználatból él, mintha szótárilag szedné össze a szavakat. Szinonimákkal

glosszáz, magyarázat nyelv- és stílusérzéke vagy nyelvjárása szerint. Munkájához esetleg más fordítást is segítségül vesz, ahogyan Nyújtódi András használta a Székelyudvarhelyi Kódex fordításánál a Bécsi Kódexet.

Horváth János is hasonlóképpen vélekedik a fordítók munkájáról: „nem szövegírók, hanem csak magyarázói az idegen szövegben foglalt szavaknak . . . nem »írók«, hanem eleven szótárak, s hivatásuknak érzik a latin szó több lehetséges megfelelőjét is közölni” (Horváth: IrMűvKezd. 275). Érdemes azonban hozzáfűzni ehhez a gondolathoz azt, hogy a szinonimák közötti válogatás és a legszebbnek, legköltoibbnek a megtalálása számos esetben nem gépies szótározót mutat, hanem szövegalkotóra hívja föl a figyelmünket.

Ebbe a típusba tehát az olyan szókapcsolatok, szintagmák tartoznak, amelyekben a pontoságra, érthetőségre törekvés tükröződik: PéldK. 67: „efmeryetewk meg az ty ky menestewket es halaltokat” (Discernetis exitum). Ugyancsak a Példák Könyve haláltánc énekében a halál mondja az életnek: 67—8: „erews embereket . . . le haytok es le hullatok” (vitalis spiritus . . . reflecto); NagyszK. 17: „azén . . . orczamat . . . haqapalaac es pögdőfeek” (faciem meam . . . conspuebant). A Jókai-kódexből való adatban a magyar megfelelőt a latin szó szerinti fordításával toldja meg: 136: „vr yefus eriftus meg yelenek . . . mendennek alduan auagy yol monduan” (Dominus Jesus Christus apparuit . . . omnibus benedicens [nagyon pontos akar lenni, esetleg latin tudását fitogtatja]). CornK. 2v: „adalfseek malazt vagj kegelm” (addatur gratia); 139v: „zent praxedis azonnak huga vagy evcche” (soror Praxedis). SzékK. 25: „lézvnk . . . zegenfegvnkre, es galazatwnkra” (erimus in opprobrium); a kódexben nem ritka az a megoldás sem, hogy egész magyarázatsor felel meg egyetlen latin szónak: 35: „mynden néep, (az az mynd az kőzönfeeg) mynd egeez az eyel az eghazban (azaz, az synagogában, awaj az jblekezetben) ymadkozanak” (omnis populus, et per totam noctem intra ecclesiam oraverunt). Stb. Mint láttuk, az ilyen utólagos betoldások zárójelbe is kerülhetnek, l. másutt is a magyarázó betoldások módját!

1.2. Sűrűn találhatók olyan szószerkezetek is, amelyeknek valamelyik tagja a kolostorokban ismertebb (esetleg azonban mégsem eléggé vagy biztosan ismert) latin szó, melléje ezért a fordító-másoló érzése szerint megnyugtató odatenni magyar megfelelőjét.

Főleg az oktató célzatú szövegek (rendi szabályzatok) tartalmaznak ilyen szószerkezeteket. Többek között a Horváth-kódex, de még inkább a Birk-kódex, amely eredeti impurum formájában őrizte meg a kolostori regulát. Lássuk a példákat! BirkK. 1a: „oztalfek feidelm azzontol <azazprioriffatol> . . . elet es ruha” (distribuat . . . a praeposita vestra victus et tegumentum). A csúcsos zárójel az utólagos betoldást jelenti. 2b: „disciplinat fejelmet eremeft . . . vege on maga” (disciplinam libens habeat); GuaryK. 30: „égigj lelkot es conscienciat meg habozejtd” (simplices conscientias turbas). — JókK.-ben a már említett glosszázásra emlékeztető megoldást találjuk éppen az imént idézett szóval kapcsolatban: 48: „en [con]fci[enti]am lelkem . . . nem zegyengett meg engemett” — a lelkem szó a conscientiam rövidítése fölött van a sorközben; 111: „ffrater leeo bod [o: boldog] ferencznek . . . co[n]fessora gywuon-tatoya Ira” (frater Leo . . . confessor sancti Francisci scripsit).

A MargL.-ból érdemes még bemutatni a latin velum magyarra való átültetését: 16: „az ev veloma. auagy kezkeneye [velum suum] . . . annera vizefevl vala meg. hog annak vtanna ez zent zvz. az velomot auagy kezkeneyt [velum suum] meg facharya vala”. A kódexben másutt a velum szót két magyar szóval

tolmácsolja a fordító-másoló: 12: „vgyan azon *fedeleť auagy ruhat*” (*dictum velum*). Tehát így egy latin szó visszaadására három magyart is összegyűjthetünk. (Sok érdekes és hasznos tanulsággal szolgálna egy korabeli szinonimaszótár összeállítása!)

1.3. A fordítási sajátosságok között olyan szószerkezetek is dokumentálhatók, amelyekből kitűnik, hogy a kódexíró nem a jobb érthetőségre törekszik elsősorban, hanem függetleníti magát a latin szövegtől, és tudatosan szépíti az olvasó érzelmeire való hatás, az ünnepélyességre törekvés kedvéért. Igyekszik a szépet még szebben, a csúnyát még visszataszítóbban lefesteni.

Milyen grammatikai eszközökkel fejeződik ki ez a szép stílus? Többek között a jelzők halmozásával. A Nagyszombati Kódexből mutatható be az *amabilis* 'kedves, szeretetre méltó' jelzőnek három magyar szóval való érzelmesdús, elragadtatott kifejezése: 13: „ki... *génerűségős kedues, es zerelmes*” (*quæ... eft amabilis*). Ugyanezt a latin szót (*amabilis*) a kódex másik helyén így adják vissza magyarul: 17: „azén *géngesegős zep zerelmes* orczamat... *pög-dőfeek*” (*faciem meam amabilem... confpuebant*). Még mindig a NagyszK.-ből: 17: „*megmőuetenec* ['kinevetnek'] *keferitenec, es kenzanac*” (*me afflixerunt*).

A Margit Legendában többször is olvasható a következő halmozás, szép stílusára jellemző: 12: „labokat meg moffa vala *nag alazatoffagal es aytatoffagal* es nagy *firalmal*” (*lavabat pedes... cum magna humilitate*).

Az adatoknak még hosszú sorával lehetne bemutatni a felsorakoztatott jelenségtípusokat, mégis le kell zárunk, mégpedig — méltóképpen — egy igazán költői megfogalmazású példával, amely a Teleki-kódex Szent Anna legendájából való. Ez talán a legszebb bizonyítéka a képszerű, láttatni akaró, érzelmekre hatni kívánó stílus megvalósításának: 18: „*fcnt anna azzon viragozuan: terőmthuen: es gőmőldőzuen* fogadna” (*Anna fecundata conceperit*). A fejlődés fokozatait bemutatva a virágzó, majd gyümölcsöt hozó fa festői szépségű képével adja vissza az egyetlen latin szót.

2. Mivel a bemutatott jelenségek nemcsak a stilisztikai vizsgálódások körébe tartoznak, néhány grammatikai problémát érinteni kell.

A szinonimák halmozásával így alakult szószerkezetekben — mint láttuk — a tagok kötőszókkal (*és, azaz, vagy, avagy*) vagy kötőszó nélkül kapcsolódnak, illetőleg a kettőnek a kombinálódásával jönnek létre.

Ezeket a szerkezeteket másképp kell szemlélni, mint a már ismert mellérendelő típusokat. E sajátos szerkezettagok közötti kötőszók, például az *és* meg a *vagy*, nem saját jelentésükben, értékükben szerepelnek, hanem 'más szóval, vagyis'-féle kifejtő, azonosító magyarázó funkció tulajdonítható nekik. Ha *és* kötőszósak — nem kapcsolatosok, ha *vagy* kötőszósak — nem választók! Szerkezettagjaik különféle szófajúak, leggyakrabban igeiek, főnéviek, határozói ige-néviek, melléknéviek, ritkábban személyragos határozószók és főnévi ige-nevek.

Vitatott kérdés, hogy a főnévi szófajú szinonimák alkotta szószerkezetek (pl. *fejedelemasszonytól azaz priorissától, szégyenünkre és gyalázatunkra*) esetleg az azonosító értelmezőkhöz tartoznának. Más kutatók ugyanis ott tárgyalják őket. (L. S. Hámori: MNy. 77: 148—58.) Valóban érezhető a hasonlóság a magyarázó mellérendelés kifejtő, azonosító típusa és az azonosító értelmező között. S. Hámori meg is jegyzi az értelmező jelzőkről a készülő történeti nyelvtan számára írt fejezetében, hogy ennél a típusnál

kérdéses leginkább, vajon a mellé- vagy az alárendeléshez tartozik-e. Egyik fontos kritériumnak tartja a kötőszók szerepét. Ő például az és kötőszósakat az azonosító értelmezős és a mellérendelő kapcsolatos típus kontaminációjának tekinti, a kötőszót pedig kiemelő, nyomósító szerepűnek tartja. Más nyelvek grammatikái az ilyen szerkezetet *appozicionális mellérendelésnek* nevezik. (Az angolra vonatkozólag: Quirk, R.—Greenbaum, S.—Leech, G.—Svartvik, J.: *A Grammar of Contemporary English*. New York—London, 1972. 361—2; a németre: Findreng, Å.: *Zur Kongruenz in Person und Numerus zwischen Subjekt und finitem Verb im modernen Deutsch*. Oslo—Bergen—Tromsø, 1967. 139; a franciára: Kelemen, J.: *Syntaxe du français moderne*. 2. Aufl. Budapest, 1974. 55.)

Károly Sándor „Sajátos azonosító értelmező” címmel tárgyalja azokat a szerkezeteket, amelyeknek tagjai igei (igenévi), határozószói, melléknévi szófajúak. Az igeiekről nyomatékosan megjegyzi, hogy igen ritka típus (vö. *NytudÉrt.* 16. sz. 45).

Fölmerül a kérdés, hogy ennek a történeti anyagnak a vizsgálatánál miért kellene a főnévi szófajú szinonimák alkotta szószerkezeteket az azonosító értelmezőkhöz sorolni, a többieket, az ugyanazon okból létrejött, de igei, ige-névi stb. szófajúakat pedig mellérendelésnek tekinteni.

Véleményem szerint e szerkezeteknek a megjelenése *fordítástechnikai, fordítólélektani* okokra vezethető vissza. Nem keletkezésének ugyanis, ha a fordító nem küszködne, nem igyekezne a latin szó jelentésének vagy hangulatának visszaadásával. Az ily módon alakult fordítási sajátosságokat nem sorolom az azonosító értelmezős szerkezetek közé, mert éppen ebben a korban, a fordítási irodalom korában keletkezésük okát tekintve elkülönülnek. A már ismert mellérendelő szószerkezetek között külön, színes foltot képviselnek, a sajátos magyarázó szószerkezetek csoportját alkotják.

3. Összegezve a bemutatott jelenségeket elmondható, hogy ezeknek az egyéni törekvéseknek az összeadódásával kialakult ebben a korban egy sajátos fordítói-másoló stílus. Sőt megkockáztatható az a gondolat, hogy a fordítási irodalom talaján kivirágzott szövegalkotási, szövegszépítési mód a kor írott nyelvének egyik stílussajátságává vált, s a későbbiekben már önállóan, a létrehozó körülményektől függetlenül is szerepelt.

Papp Zsuzsanna

A Halotti Beszéd és Könyörgés korai közléseiről

Az 1192 és 1195 között másolt, föltehetőleg néhány évtizeddel korábban keletkezett Halotti Beszéd és Könyörgés a magyar és egyben az uráli nyelvek legkorábbi szövegemléke. Jelentősége mindenképpen indokolja, hogy vele kapcsolatban néhány filológiai tévedést korrigáljunk.

A Halotti Beszéd megnevezést, a HB. rövidítést többnyire az egész nyelvemlékre, tehát közvetlenül a Beszéd után álló Könyörgésre (K.) vonatkozóan is használják. Ebben a cikkben azonban a HB. és a K. elkülönítése kifejezetten szükséges. Közézen forgó nyelvészeti szak- és tankönyvekben is olvasható, hogy a HB. és K. vagy a HB. (de ez utóbbi megnevezéssel, rövidí-

téssel az egész nyelvemléket, a Könyörgést is jelölve) teljes szövegét először Sajnovics János közölte a „Demonstratio . . .”-ban (Zolnai Gyula: Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. Bp., 1894. 71; Jakubovics Emil—Pais Dezső: Ó-magyar Olvasókönyv. Pécs, 1929. 68; Szabó Dénes: A magyar nyelvemlékek. Bp., 1959². 28; Magyar irodalmi lexikon I. köt. Bp., 1963. 435; Molnár József—Simon Györgyi: Magyar nyelvemlékek. Bp., 1976 (2. kiad. 1977.) 27, 32; Bárczi Géza: A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése. Sajtó alá rend. és szerk. E. Abaffy Erzsébet és N. Abaffy Csilla. Bp., 1982. 10; Honti Mária—Jobbágyiné András Katalin: Magyar nyelv a gimnázium IV. osztálya számára. Bp., 1982. 148). Sajnovics azonban a Könyörgést nem, csak a szűkebben vett HB.-et adta ki, s abból is elhagyta a berekesztő görög nyelvű felkiáltást: *Kírt*. [= *Kyrie eleison*]. A közölt szöveget viszont latinra szintén átültette (L. Joannis Sajnovics . . . Demonstratio Idioma Ungarorum et Laponum idem esse. Tyrnaviae, 1790. [1791.] 4—7). A HB. és K.-t teljes terjedelmében először Koller József publikálta (Josephi Koller . . . Historia episcopatus quinqueecclesiarum Tom. I., Appendix II., Posonii, 1782. 414). A Könyörgésben lévő javítást — a *uimagguc* 'imádkozzunk' fölé *omuc* van írva — úgy tükrözteti, hogy csak a *uimaggomuc* alakot hozza.

A HB.-del Sajnovics a Demonstrationak a második, némileg módosított, nagyszombati (Tyrnaviae) kiadásában foglalkozott, amely az 1770-es koppenhágai (Hafniae) után jelent meg. Néha ezt a két kiadást összekeverik, például Bárczi (i. m. i. h.) szerint a nyelvemléket először a dániai kiadás közli. A második kiadás részben változatlan címlappal, de bizonyíthatóan 1771-ben jelent meg (Vértes O. András: Nyr. 95: 415—5). Sok nyelvészeti, irodalmi kézikönyvünkben azonban a Demonstratio második kiadásának, és így a HB. legelső közlésének az időpontja tévesen 1770 (Jakubovics—Pais i. m. i. h.; Szabó i. m. i. h.; A magyar irodalom története II. köt. Bp., 1964. 543; Molnár—Simon i. m. i. h.; Bárczi i. m. i. h.; Honti—Jobbágyiné i. m. i. h.; l. még: Erdődi József: Nyr. 94: 133).

Általában úgy tudják, hogy a betűhű közlés után Sajnovics nyelvemlékünket Faludi Ferenc olvasatában publikálta (Zolnai i. m. i. h.; Jakubovics—Pais i. m. i. h.; Szabó i. m. i. h.; Magyar irodalmi lexikon I. köt. 325, 435; A magyar irodalom története i. h.; Molnár—Simon i. m. i. h.; Bárczi i. m. i. h.; Honti—Jobbágyiné i. m. i. h.). Faludi szövege azonban nem olvasat, hanem tulajdonképpen egy kötött, az eredetihez erősen, bár nem mindig következetesen ragaszkodó értelmezés. Maga Sajnovics is azt mondja róla, hogy ezzel a HB. megértéséhez kulcsot (clavis) kíván adni, és nagyon kevés olyan szó van benne, amely a mai, a Sajnovics korabeli nyelven ne lenne felismerhető. Faludi szövege világosan mutatja is, hogy valóban erről van szó. Faludi a még vegyes hangrendű és nem illeszkedő alakokat rendszeresen megváltoztatja (*milofiben* helyett *malafztban*, *halalnec* helyett *halálnak* stb.). A szerinte zavaró vagy kevésbé érthető alakokat újabb koriakkal cseréli föl. A *zumtuchel*, *vogmuc*, *tilutoa wt*, *intetvinec*, *iorgoffun*, *kegiggen*, *mend angelcut* nála *zemetekkel*, *vagyunk tiltotta ötet*, *intésének*, *irgalmazzon*, *kegyelmezzon*, *minden angyalokat* stb. Sőt még nagyobb változtatást is csinál. A *Hadlaua choltat terumteve iftentvl. ge feledewe* mondatot így adja vissza: *Hallotta parantsolatot teremtő Iftentül, de elfelejté*. A betű — nem olvasat — szerint megtartott szavakat (*Feleym*, *yfa*, *elevé*, *ife-mucut*, *heon*, *feze*) pedig Sajnovics, illetve föltehetőleg Faludi és Sajnovics a lábjegyzetekben magyarázza. Megemlítem még, hogy több kézikönyv szerint a nyelvemlék a Demonstratióban a 3—8. lapon található, Lakó György pedig

azt írja, hogy az 5–6. lapon (Jakubovics—Pais i. m. i. h.; Szabó i. m. i. h.; Molnár—Simon i. m. i. h.; Lakó György: Sajnovics János. Bp., 1973. 172; vö. még: Bárczi i. m. i. h.). A valóságban a HB. betűhű szövege a 4–5., Faludi értelmezése az 5–6., a latin fordítás pedig a 6–7. lapokon van.

Pázmándy Sámuel egy egyébként dilettáns, bár helyenként nem érdektelen művében együtt közli a HB. és K. betűhű szövegét, egy ahhoz igen szorosan ragaszkodó mai (akkori) magyar nyelven való értelmezést és latin fordítást (Cogitationvm coniectvralivm circa originem, sedesque antiquas, Linguam Vhro-Magarym Popvlorvm . . . Pars I. Pestini, 1786. 682–90).

A HB. és K. első olvasatát — a betűhű eredeti szöveggel, latin fordítással és a Faludi-féle HB.-értelmezéssel párhuzamosan — Révai Miklós adta ki az „Antiquitates Literaturae Hvngaricae”-ben (Volvmen I. Pestini, 1803. 35–41). Művével egyébként a történeti nyelvtudományban nemzetközileg is figyelemre méltó helyet szerzett. Mint ismeretes, említett munkájában Révai a HB. és K.-t nyelvtörténetileg tüzetesen elemzi. Révai a saját olvasatának és Faludi szövegének a különböző jellegével tisztában is volt, az előbbit *Lectio editoris*-nak, az utóbbit *Clavis Faludiana*-nak nevezi (i. m. 35–9).

A HB. és K. (másolt) hasonmását, olvasatát (a saját elgondolása, majd a Révaié szerint) és az egész nyelvemlék értelmezését („inkább mai beszédhez alkalmazott olvasását”) először Döbrentei Gábor közölte együtt a „Régi magyar nyelvemlékek”-ben (I/1., Budán, 1838. 5–9). A nyelvemlékhez, az egyes szavakhoz Döbrentei észrevételeket is fűz, s hozza még — Szeder Fábián és Szabó István átirásában — a HB. és K.-nek a palóc nyelvjárás szerinti [!] szövegét, olvasatát (i. m. I–LXXII passim, 9–26).

A HB. és K. betűhűen átírt eredeti szövegét, annak olvasatát és „újmagyar fordítását”, azaz múlt századi értelmezését pedig Toldy Ferenc közölte párhuzamosan és kommentárokkal (Toldy Ferenc: Irodalomtörténeti olvasókönyv vonatkozással magyar irodalomtörténetére I., Pest, 1868. 10–8).

A HB. és K.-nek az eredeti lefényképezésével készült első (színes) hasonmását tudtommal Zolnai adta ki (i. m., a 62. l. utáni tábla).

Megjegyzem még, hogy Oskar Blomstedtnek a HB. és K.-sel foglalkozó „Halotti Beszéd ynnä sen johdosta Wertailevia Tutkimuksia Unkarin, Suomen ja Lapin Kielissä (Helsinki, 1869.) című könyve a HB. és K.-nek a szövegét Budenz József olvasatában és az ő magyar értelmezésével együtt közli (9–15). Budenz olvasatát és értelmezését a magyar szakirodalom nem nagyon tartja számon. Zolnai (i. m. i. h.) utal rá, de csak az olvasatra, Bárczi (i. m. i. h.) pedig az olvasatot tévesen a Blomstedtének mondja. Budenz olvasatán Blomstedt csak két apró, nem szerencsés módosítást tett, ezenkívül mind az olvasatban, mind az értelmezésben pótolta egy Budenz által kifejejtett mondatot. A változtatásokra a lábjegyzetekben utal. Blomstedt a fenti szövegekkel párhuzamosan közli még a HB. és K. finn és lapp fordítását. A lapp átültetést Aslak Laiti először a finnországi, utsjoki nyelvjárásban készítette el, majd a már szilárdabb helyesírási hagyománnyal rendelkező norvégiai, ruijai dialektusba írta át (l. Blomstedt i. m. 8–15).

Mellékesen említem, hogy egy tanulmányomban a HB. *feze* szavának magyarázatával foglalkozva az előző vélemények közül a Budenzéra magam sem hivatkoztam (l. MNy. 82: 169–79). A *feze*-t tartalmazó (szűkebb) mondatot (*es levn halálnec es puculnec feze. es mend w nemenec.*) Budenz ekképp értelmezi: „és lón a halálnak és pokolnak fészkévé, még pedig az ő egész nemének,” (i. m. 11). Ehhez Pais véleménye áll igen közel (l. MNy. 38: 162).

Tompa József szerint a HB. [? és K.] szövegét "Dugonics szintén közölte Etelkája II. kötetében; igaz: 'tót' embernek rossz magyarságú szövege gyanánt" (A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv. Bp. 1972. 50). Dugonics András az Etelka első kiadásában (Posonyban és Kassán, 1788.) nem szól a HB. és K.-ről. A „második [,] meg-jobbított ki-adás”-ban (Posonyban és Pesten, 1791.) és a szintén módosított "Harmadik, és életemben utolsó Kiadás”-ban (Posonyban és Pesten, 1805.), az első könyv, kötet III. szakaszának negyedik részében, az "Etele Budán" című fejezetben tér ki a HB.-re, de csak az elejét idézi (1. 2. kiad. 273; 3. kiad. 298—9). A HB.-ről a következőket írja: "Ennékem nem másért emelkedik fel gyomrom: hanem; hogy ama' Falusi Tót mefternek Belzédgyét: *Latiatuc feleym zumtuchel mic vogmuc ysa pur es chomuv menyi milo zban. Etc.* Ezen belzédet, mondám, annyira tartya SAJNOVICS, noha egy tót *Greslinél* többet nem ér. Még jobban csudálom FALUDIT, ki ama' Szemét fzekrénynek kulcsát, (ebben ugyan hideg lakatos léttére) ki-kovácsolta." A szöveget a második kiadásból idéztem, a harmadikban lényegében ugyanez szerepel. Egyébként ott a HB.-idézetből a *chomuv* után nem maradt ki a *vogmuc* szó, s a *miloztben* is helyesen áll, de az átírással akadnak más, újabb hibák, illetve következetlenségek (*Látjátuk*).

Problémát okozhat az is, kinek tulajdonítsuk a Faludi HB.-értelmezéséhez csatlakozó lapalji jegyzeteket. Benkő Loránd (Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei. Bp., 1980. 10) bizonyára ezekre gondol, amikor a HB. és K.-hez (pontosabban a HB.-hez) tett első, Faluditól származó megjegyzéseket említi. Faludi értelmezésének közlése előtt Sajnovics nem mondja meg, kitől valók a jegyzetek. Mivel a jegyzetek általában az értelmezéssel függnek össze, valóban tehetné őket Faludi is. Sajnovics azonban szintén szóba jöhet, annál is inkább, mert a *feleymre* vonatkozó jegyzet biztosan az övé, egyes szám első személyben utal arra, hogy ezzel a szóval könyve VIII. részében részletesen foglalkozik: „Hujus vocis *Feleym* ufus mihi erit lub finem §. VIII”. Az *Ifemucut*-hoz kapcsolódó jegyzet végén ugyancsak megjegyzi: „dicetur §. VI”. A HB.-nek a „Demonstratio”-beli, Sajnovicstól való latin fordítása az adott helyeken szintén a jegyzetek értelmezésének felel meg. A HB.-értelmezés jegyzeteiről legjobb talán úgy nyilatkoznunk, hogy azokat bizonyára Faludi és Sajnovics vagy esetleg csak Sajnovics tette.

A HB., a HB. és K. korai, különböző szempontú közléseiben természetesen vannak hibák vagy vitatható megoldások is. Ezekre nem tértem ki, a közlések értékelése ezúttal nem volt célom.

A. Molnár Ferenc

Elemi kép — komplex kép — továbbcsúszott kép*

1. Azokat a nyelvi képeket, melyek egyetlen összehasonlításon vagy azonosításon alapulnak, *elemi kép*-nek nevezzük.

Képek azonban nemcsak önmagukban, elszigetelten fordulnak elő, hanem össze is kapcsolódhatnak egymással a legkülönbözőbb variációkban: metafora—metafora, metafora—hasonlat, metafora—metonímia, metafora—szinekdoché; hasonlat—metonímia, hasonlat—szinekdoché; metonímia—szinekdoché; stb. (vö.: Henry 1971: 38—40, 116—21; Morier 1975: 711).

A *komplex kép* fogalma Hankiss Elemértől (1966) származik, aki József Attila „többszörös metaforáit és más stilisztikai alakzatokkal kombinált metaforáit” (l. Hankiss 1966/85: 490) nevezte így. Vagyis ahhoz, hogy komplex kép keletkezzék, legalább két metaforának, ill. egy metaforának és legalább egy másfajta nyelvi képnek (metonímiának, szinekdochénak, szinesztéziának stb.) kell egymáshoz kapcsolódnia.

Ez azonban csak szükséges, de nem elégséges feltétele komplex képek kialakulásának. Elemi képek összekapcsolódása ugyanis, mint tapasztaljuk, nem mindig eredményez komplex képet. A több egyszerű képmozzanatból álló képegyüttesek sokszor csak megindulnak a komplex képpé válás útján, de nem járják végig ezt az utat: az alkotórészek nem állnak össze egységes, szerves alakulattá, az elemi képek nem fejlődnek komplex képpé.

E tanulmány írója *komplex kép*-en olyan nyelvi képet ért, amely két vagy több különböző — azaz nem ugyanazon az összehasonlításon vagy azonosításon alapuló — elemi képnek az egymásra hatásából, összefonódásából, majd együvé olvadásából jön létre.

2. A lazább képegyüttesek általában úgy alakulnak ki, hogy az író megismétli, halmozza vagy kibontja az elemi képeket.

a) Az egyszerű kép *m e g i s m é t l é s e* különösen akkor hatásos stílus-eszköz, ha a kép más formában ismétlődik meg, azaz a következő mondatban vagy néhány mondatnál később más összefüggésben villannak fel ugyanazok a képelemek. A megismételt kép nyelvtanilag-szemantikailag rendszerint zártabb, mint az eredeti. A hasonlat metaforává, a teljes metafora egyszerűvé, az értelmezői teljes metafora összetett szó alakúvá sűrűsödik (a példákat itt és a továbbiakban is Krúdy Gyula prózájából veszem; az idézetek lelőhelyét a függelékben adom meg):

* E tanulmány javított és bővített változata Krúdy képalakotása című könyvem Komplex képek fejezetének.

„Halott arcú, fehér bőrű alvó gyermek volt Estella az anyja karjában, pirospettyes ruhácska volt rajta, *mint a katicabogár szárnya*. . . . Estve volt, mikor [Emléki] a faluba megérkezett. . . . Valamikor utazott már erre — a katicabogár anyjához” (ASZN. 32); „*egy bunkóformájú havanna szivarra esett a választása* . . . Komolyan és ünnepélyesen gyűjtotta meg kis bunkóját az ezredes” (ÉA. 64); „Midőn az út fordulójánál hátranzett, még látta a messzi vasúti sínek mentén a *váltó-lámpás zöld szemét* utána tekinteni, mintha a nagy fekete éjszakában csupán ez az egy szem volna csak arra kíváncsi, hogy mit is akarhat Szindbád a városkában” (SZ. 46); „Semmi sem egyforma a világmindenségben. És én, szegény bolond, egy darabig azt akartam hinni, hogy egy nőnek a szíve hasonló az én szívemhez; és a *gondolatok, ezek a furcsa felhők*, egyalakúak az én gondolatommal. Az én *gondolat-felhőim* borús táj fölött szálladoznak mostanság” (ASZN. 20).

Az elemi kép megismétlése természetesen soha nem ad komplex képet, mivel az író ugyanannak a tárgy—kép viszonyításnak a körén belül mozog.

b) Nem tekinthetők komplex képnek a hasonlat- és metaforahalmazások sem.

A benyomások és képek *h a l m o z á s a* a valóságábrázolás extenzív teljességének igényéből fakad, a parttalanul áradó képsorozatból azonban nem bontakozik ki élesen, plasztikusan a látvány valódi körvonala. Ellenkezőleg: a táj- vagy személyleírás tárgya elmosódik, megfoghatatlanná válik a képek irizáló függőnye mögött:

„*Kámforillata* volt a lábának, és *narancs* a térdének íze. A szája *ópiumfüst édességű*, és a kis füle ideges, *mint egy telivéré*. Csipke és selyem az öltözete, mámorítóan lefojtott a hangja, minden mozdulata *bűbájós balett*, és *hetáirák tánca van a derekában*” (ÖA. 149).

Az ilyen, egymást nyomon követő és így egymással óhatatlanul interferáló képeket Fónagy Iván *sorozatos metafora* néven említi (1982: 309). Az effajta képsorozat elemeiből a Fónagy jelezte interferencia ellenére sem szokott egységes komplex kép kifejlődni, sőt stílushatása éppen heterogenitásában van: az összetorlódó elemi képek szinte kioltják egymást.

Azonos funkciójú és szerkezetű képek halmozása sem eredményez mindig komplex képet. Az alábbi Krúdy-idézetben a megszemélyesítő metaforák a tájleírás „animizmusának” szolgálatában állnak, antropomorfizálják a természetet. Ám az olvasói psziché nem egyetlen komplex képet fogad be, hanem kifejező képek egymásutánjában szemléli a látványt:

„Nem jó erre utazni, mert a keresztutak *megszólítják* alkonyattal az utazót . . . Az elhagyott fészületek *felajánlják szolgálataikat* . . . A komor, égbenyúló, erős derekú fák . . . *mogorván, összeráncolt arccal* néznek az utazó után . . . Barna, indás árkok terpeszkednek, *guggolnak* az utak mentén, mint betegségtől elcsúfított arcú emberek” (N. 427).

Nem áll össze komplex képpé a kárpáti hóesést megjelenítő képsorozat három hasonlata sem:

„A kárpáti hóesésnek hangja van. Olyanféle hangja van, *mint a magánosan álló tornyok körül susogó éjszakai szélnek*. A mély fenyveserdők, néma hegyek és beláthatatlan völgyek között *mintha csendesen aludna egy óriásasszony*, és halkán, mélyen lélegzene álmában: így hangzik a hóesés, amely tenyérnyi darabokban szakad a földre. Amikor az ajtó fel-felnyílt az országúti csárdában, a hóesés hangja kívülről erősebben hangzott; *mintha sietve vonult volna végig az országúton egy kísértetsapat*, és a köpenyek suhognak a lovagok vállain” (SZ. 117).

c) Egy elemi kép k i b o n t á s a kétféleképpen történhet: vagy statikusan (ilyenkor a képfejlesztés megmarad az eredeti képzettársítás határai között; vö. Ullmann 1961: 48), vagy dinamikusan (ilyenkor újabb asszociációk is csatlakoznak az alapképhez; uo.). Mindkét eljárást jól tanulmányozhatjuk Krúdy hasonlatain (bővebben l. Kemény 1974: 42 kk.).

A kibontás legegyszerűbb formájának az tekinthető, amikor a hasonlító mellékmondatnak saját mellékmondata van. Ez jelzői szokott lenni, mégpedig minőségjelzői, kijelölő jelzői vagy értelmezői. E kétszeresen alárendelt tagmondatok mondatrészkifejtő jellege gyakran csak hozzávetőlegesen állapítható meg, mivel a hasonlító mellékmondatok általában nem tartalmaznak utalószót. Ha mégis, akkor ez rendszerint a minőségjelzői *olyan* vagy a kijelölő jelzői *az*: „*oly gondtalanul sétáltam a piacon, a falusi menyecskék szoknyái között, mint egy olyan ember, aki úgylis csak egy félóráig időzik itt, elutazik s felejt*” (Ű. 30–1); „*Sosem birkóztam harapó, karmoló, kétségbeesetten védekező parasztlányokkal, mint azok a férfiak, akik ezen a réven különbnek tartják magukat*” (Ű. 20).

A hasonlító mellékmondat mellékmondata többnyire kiegészíti, még egy vonással gazdagítja a hasonlót:

„*A folyócska titokzatosan surrant tova a kertek alatt, mint egy nesztelen járású éjjeli vándor, aki senkit sem akar fölébreszteni a városban, amely mellett elvonul bujdosó útjában*” (SZ. 49); „*A törpe bokrok kiváltak a homályból, mint iskolába menő gyermekek, akiknek sapkáját a messzi gyaloglásban belepte a hó*” (N. 272); „*máskor még szokta érnei az ablakból egy pillantás, mint egy kis piros méceses, amely hazáig világít a Lomnicz szívében a sötét hegyi úton*” (ÉZ. 166); „*arca, homloka, régi szenvedélyes szeme hűvös és friss, mint a vén híd cölöpei alatt vágott lék a hegyi patakon, ahová alkonyattal vízmerítés céljából járnak az asszonyok*” (ASZN. 31).

Néha azt a tulajdonságát emeli ki a hasonlónak, amely tulajdonság révén a hasonlat tárgyának szerepét betölthette:

„*A térdek belseje körülbelül tíz centiméternyi volt egymástól, mint a fiatalemberké, akik nem régóta tanulnak lovagolni*” (Ű. 16); „*Pistoli sokat üldögélt e helyen... egyedül borongva, mint egy lovag, akinek tébolyult menyasszonya tegnap ugrott le a vár fokáról*” (N. 449–50); [melankolikus, sötét szeme] „*egyszerűen, őszintén, hazugságok nélkül, szinte reménytelenül nézegetett Nagybotos Violára, mint a költemények, amelyeket falusi magányában trogat az egykori testőr a császárnéhoz*” (ASZN. 98); „*egyik-másik régi nő... a titkos szerelem helyéről oly bánatosan távozott, mint a perc, amely soha többé vissza nem tér*” (N. 454); „*A kis fekete nő szennyes körmeit rágta Erdélyi úr előadása alatt — olyan volt, mint egy foltos béka, amelyhez a folyóparton a legszebb dalát fújdogálja a csalogány*” (HB. 124).

Olykor a hasonlat lényegét, csattanóyszerűen, épp ez a mellékmondat fogalmazza meg: „*Hartvigné egyébként olyan volt, mint egy apáca, aki ringyó lábakkal jött a világra*” (Ű. 17).

A hasonlat továbbépítésének, részletesebb kidolgozásának egyszerű, de igen hatásos módszere a hasonlított és a hasonló motívumának megismétlése a következő mondat(ok)ban. A „képi rímek” mesterien ironikus használatára példa az egyik Szindbád-novellának ez a továbbfejlesztett hasonlata:

„*Nincs annak semmi különösebb oka, hogy a férfiak eltávoznak. ... Hívta, várta őket valami, mint a szél a faleveleket. Engem például egy szegény varrólány ablakába sodort téled az éjszakai vihar*” (SZ. 376).

A hűtlen férfiak — vihar sodorta a falevelek párhuzam kétszer ismétlődik ebben a képbén, mégpedig úgy, hogy elemei felváltva követik egymást. A „képi

rímek” metaforát kibontva ebben az esetben „keresztrimes strófáról” beszélhetünk (a—b—a—b).

Máskor úgy szövi tovább a hasonlót, hogy befejezésül jelöletlen hasonlat vagy párhuzam formájában még egyszer visszaatal a kiindulópontra, a hasonlat alanyára:

„Ilyenkor gyorsan elszűntek a reám való gondolatai, mint alkonyati tó vizéről a megzavart vándordarvak. Ám a vadmadarak is visszatérnek, ha a csendes éj leszállott, és Florentin . . . hosszan és melegen gondolt rám ágyában” (ASZN. 16).

A cselekmény → kép → kibontott kép → cselekmény egymásutánjából összeálló továbbfejlesztett hasonlat struktúrája az ölelkező rímes versszakra emlékeztet (a—b—b—a). Másfajta analógiához folyamodva *kiaszmatikus hasonlat*-nak is nevezhetnénk.

Nem kevésbé hatásosak azok a hasonlatok, melyekben a képi elemhez, a hasonlóhoz különböző meditációkat, reflexiókat, folyondárszerűen indázótekerőző elmélkedéseket fűz hozzá:

„Mozdulatlan arca hasonlított valamely régi szentképhez, amely már századok óta hallgatja az előtte térdeplő nők szenvedését, bánatát, örömét, bűnét. Ah, azok az öreg szentek nagyon megbízható, rendes férfiak. Sohasem árultak még el senkit. A titkokat csendben eldugták a kabátjuk alá, mint a hétpecsés leveleket” (SZ. 358).

A hasonló képe gyakran önállósul, s kibontakozva újabb, analóg vagy komplementer képeket asszociál:

„Az úgynevezett ábrándos ifjúság szerelmi adataiból . . . az aranyblúzos postás-kisasszony, a krémarcú cukrászleány és az isteni drámai szende világából Herman széles cilinderkalapjával, à la Romantique hajviseletével és búskomoly, ábrándos tekintetével olyanformán emelkedik ki, mint egy nagyon kellemetes séta emléke májusban az erdőn, midőn odafönt a nagy fák leveleit langyos permeteg locsolja, de idelent csupán az esőnek illatát érezni. Vagy egy nagyszerű utazásra emlékeztet néha Herman, midőn hinton hajtunk mesebeli, kora őszi tájon, messze kék erdők koszorú alakban, halmok arany színben és a mezőkön méla csend, mint a legszebb regényekben” (ÖA. 75—6).

A továbbfejlesztett hasonlatnak ebben a válfajában egy hasonlított két vagy több hasonlót is magához vonz, s e hasonlatok külön-külön is részletesen ki vannak fejtve. Az író a hasonlónak nemcsak egyetlen mozzanatát emeli ki, hanem valamennyi lényeges jegyét felidéz, aprólékos képet ad róla (vö. J. Nagy 1968: 107—8).

A kortársak közül a fiatal Tóth Árpád kedvelte még ennyire a két- vagy többtagú hasonlókat, az összetett, fürtös hasonlatépítményeket. A Hajnali szerenád verseiben a hasonlatok tárgya nemegyszer önállósul, öncélúan kiszélesedik, s ezt Kardos László — kissé túl szigorúan — a formai dekadencia megnyilvánulásának minősíti (1955: 110).

Következzék most már néhány olyan példa, amely átlépi a határt a kibontott hasonlat és a komplex kép között! Ez a határ különben meglehetősen elmosódott; az alábbi komplex képet bizvást tekinthetnénk részletesen kifejtett hasonlatnak is:

„Szindbád gondolkozása ebben az időben már hasonlatos volt a szövőgép működéséhez, amelyet egy böles és öreg takács lába hajt valahol egy elhagyott házban. Kattog a takácsszék, és a gondolatok kelméje lassan növekszik, most egy virág, majd egy repülő madár, későbbjegy falevél alakja bontakozik ki a vásznon — . . . és a mesebeli takács egy lábnyomására egy képet mutatott előtte a gondolatok vászna” (SZ. 120).

Mivel azonban a hasonlat anyagába metaforikus képek szövődnek bele (*a gondolatok kelméje; a gondolatok vászna*), ezt a képegyüttest már helyesebb komplex képnek minősíteni.

A komplex képet az különbözteti meg a kibontott hasonlattól, hogy ebben már csak része, összetevője a hasonlat egy bonyolultabb képszervezetnek. Például az alábbi mondat látszólag két párhuzamos, egymástól független hasonlatot tartalmaz:

„Arra riadtam fel, hogy az udvar felőli ablak vésszen csörömpöl, *mint a pisztoly-lövés*, és egy asszonyiskoltás bugyborékol a közelben, *mint a habzó vér a szívseben*” (Ú. 73).

Csak hogy e két hasonlat között jóval szorosabb a kapcsolat, mint ha csupán nyomatékositásul volnának egymás mellé rendelve. A két hasonló (*pisztoly-lövés — habzó vér a szívseben*) időbeli és ok-okozati összefüggése folytán a két hasonlat egységes komplex képpé áll össze.

A jellegzetes Krúdy-hasonlatok gyakran úgy bomlanak ki komplex képpé, hogy az író az alaphasonlat komponenseit metaforikus azonosítás formájában megismétli, s a hasonlatot és a metaforát a tematikus egyezés és kontraszt segítségével fűzi össze:

„Én már csak *olyan vagyok, mint a hályogos ablak*, amelyet belepett a téli köd, nem látni meg rajta át a külső szép világot, de *Józsiás virágokkal megrakott nyári ablak*, amelyen át vidámnak és mulatságosnak látszik a táj” (HB. 124).

Többször azonban megelégszik azzal, hogy a hasonlatot metaforáival és/vagy metonímiáival gazdagítva többfajta szóképp együtteséből alakítson ki komplex képet:

„Úgy tűntek fel Álmos Andor előtt későbbben ezek az évek, mint az élet setét temetőjének egyes sírdombjai, amelyeken égve felejtették a méceszt” (N. 407); „Éppen akkor volt vége a litániának, az öregasszonyok miséjének, amely oly rövid, mint egy szippantás a hit burnót szelencéjéből” (Ú. 26); „egy sűrű tartó emlék elszakíthatatlan fátyola lebeg szép feje körül, mint az apácákén a másvilágias vászon” (N. 457).

3. Elemi és komplex kép között tehát légiónyi a számuk az átmeneti jelenségeknek. Az egyszerűbb és a bonyolultabb formák viszonyának tanulmányozásakor abból a kérdésből kell kiindulnunk, milyen módon épül bele az elemi kép a mondatba, s mikor teremt ez a beépülés komplex képet.

Ha a (mellék)mondat alanya egyszerű metafora, az állítmány tartalmilag ehhez a metaforikus szóhoz igazodik: „a fehér kendőt keblére teríti, hogy *bele ne haraphasson* a téli éj *farkasfoga* [‘metsző hidege’]” (Ú. 25). Az ilyen kép továbbra is eleminek számít, annak ellenére, hogy két mondatrész fejt ki. A metaforikus állítmány ugyanis a metaforikus alanynak a következménye, s a mondat két fő része ugyanazt az azonosítást tükrözi.

A mondatkörnyezetében vizsgált teljes metafora képi eleme a kontextus hatására ingadozik eredeti és képes jelentése között. Ha a teljes metafora alakja birtokos szerkezet, a metaforikus birtokszót egyidejűleg kétféle kontextus befolyásolja. Vegyük például a következő Krúdy-mondatot: „A kimondhatatlanul bús unalom köde füstölgött a háztetők felett” (Ú. 47–8). Ez a kijelentés nyelvtanilag egy alany–állítmányi és egy birtokos jelzős szó szerkezet kapcsolata, melyeknek a *köd* szó a közös elemük:

[a köd $\rightleftharpoons$ füstölgött] + [a kimondhatatlanul bús unalom köde].

Az első szintagmában a *köd* konkrét jelentésű, a másodikban — determinánsának, az elvont főnévnek a szemantikai kisugárzása folytán — metaforikus átvitt jelentéssel telítődik. A mondatban a reális és a képi kontextus keveredik, egymásra vetítődik, s ezáltal a kettős kötöttségű *köd* elem jelentésstruktúrájában megindul az eredeti-konkrét és az átvitt-metaforikus jelentés közti fluktuáció. A metafora stílushatásának ez a lüktetés a legfőbb biztosítéka.

A birtokos szerkezetű teljes metaforának a mondatkörnyezetbe való beépülését Jurij Levin az „elemi metaforikus konstrukciók” egyikeként tárgyalja, s az alábbi példával szemlélteti: „Szemének tüze kialudt”, képletben A_3 [v , B_1 (n , n')], ahol v (verbum) = kialudt; n (nomen) = tűz; n' = szem (1965/71: 179).

Ha a birtokos jelzős teljes metaforát tartalmazó egyszerű mondatához olyan tagmondatok kapcsolódnak, amelyek az elemi képet új mozzanatokkal fejlesztik tovább, az így keletkező bonyolultabb képet már bizvást tekinthetjük komplex képnek: „Az arcon végighullámozott az indulat, a fájdalom dagálya, mint tengerparton, és homokdombokat hagyott maga után, amelyeket többé nem tud elsímítani földi kéz” (HB. 181).

4. A komplex kép legegyszerűbb változatában egy hasonlat és egy metafora szövődik össze komplex képpé, mégpedig oly módon, hogy a hasonlat fővagy mellékmondatába egy metaforikus szó vagy szó szerkezet ékelődik:

„a szürkülő hajak... csak akkor tetszetősek a hölgyvilág körében, ha ifjonti neimes homlokat öveznek a tavaszi tél hírnökei, mint napsütésben a szilvafa drága virágán maradt enyhe hópely” (ÉZ. 198); „gyengéd szavai éppen oly bőséggel rajzanak, mint a novemberi fellegek fehér méhecskéi” (HB. 8); „[a litánia, az öregasszonyok miséje] oly rövid, mint egy szippantás a hit burnót szelencéjéből” (Ú. 26).

Az ilyen, metaforát is tartalmazó hasonlatokat határozottan meg kell különböztetnünk a metaforikus hasonlatoktól, amelyekben a tertium comparationis kifejtő (igei) állítmány a hasonlat alanyához vagy tárgyához vagy mindkettőhöz képest metaforikus. Az előbbieket komplex képek, az utóbbiak csak egyszerű hasonlatok (ezekről vö. Kemény 1974: 66–8).

5. Krúdy Gyula komplex képei szerkezetileg is, tartalmilag is olyan sokfélék, hogy itt nem vállalkozhatom rendszerezésükre. Ehelyett kiválasztottam néhányat a leginkább jellegzetesek közül, s ezeken kísérelem meg bemutatni ennek a képfajtának a főbb tulajdonságait.

A komplex kép nyelvtani formájára nézve nem okvetlenül terjedelmes, több tagból álló összetett mondat. Például a „könnyűvérű hangulatokba burkolóztam” (Ú. 65) képes helyhatározós szintagmában a metaforikus igei alaptag és bővítményének hasonlóképpen metaforikus minőségjelzője egységes komplex képet alkot.

Kétségtelenül gyakoribb azonban a több tagmondatot átfogó, részletesen kifejtett költői kép, amilyen például a következő:

„a magasságból hideg, téli halálra emlékeztető csókok hullanak az arcra kósza hópelyhek alakjában, mint megöregedett, régi szeretők távolból küldött üzenetei” (ASZN. 134).

Ebben a komplex képben a hópelyheket három hasonlattal, mégpedig két implikáltsal és egy szokásos alakúval szemlélteti Krúdy.

Körülírászerű kifejezésekben olykor merőben ellentétes hangulatú elemi képeket kapcsol össze az író: [Eszténa arca, szája, mosolya], „abból a korszakból

látszott engem meglátogatni, amikor még nem járták be a legyek a zsebkendőt, amellyel szívem vérzését elfojtottam” (Ú. 50). A modorosan patetikus és a vulgárisan szokimondó képek kontrasztjából (*szívem vérzését elfojtottam* ↔ *legyek*) villamos szikraként pattan ki a groteszk.

Az egyik Szindbád-novellából idézem a hajnal megragadó komplex képét: „[Lehet, hogy többé már vissza sem jövök,] Ha nem lelem fel . . . a szememben a fényt, amely a kelő napé, amint fénylő, fehér kócsagmadarakat küld előre a borongós felhők közé, míg alatt hidegen, szigorúan hullámszik az éjszakai tó” (SZ. 199–200). A szem → nap azonosítást kibontó metaforák és megszemélyesítések organikus egészzé szerveződnek ebben a képben. A *fénylő, fehér kócsagmadarak* metafora talán a felkelő nap sugarait jelenti.

Ha az elsődleges képanyaghoz újabb, más tárgykörből való képek is csatlakoznak, a minősítés többszörössé, maga a komplex kép pedig több síkúvá válik:

„Amadé előtt feltűntek a mohó, kaján, éhes és szennyes arcok, amelyek körülveszik e kis csontdarabokat [‘játékpénzeket’] a kártyázóasztalnál. Most újra látta az üregekben lesen álló vagy halálraváltan kidagadt szemeket, amelyek a játék menetét kísérik, mint ebek a nemes vadat. Megharsan a kürt, és a játékpénzek futkározni kezdenek, mint kis, fénylő halak a vízben. Ah, hány tisztátalan, meggörbedt, öreg és fiatal kéz nyúlkal az aranyhalacsák után!” (OA. 158).

Ebben a képsorozatban a reális szintet, a kártyázókat két egymásra rétegződő „kvázi-szinten” ábrázolja az író. A játékosok mohósága, hogy minél több zsetont harácsoljanak össze, minél nagyobb nyereségre tegyenek szert, először hajtóvadászatra emlékeztet (1. kvázi-szint): ennek képzetét a „*lesen álló szemek*” kifejezéssel anticipálja Krúdy, majd hasonlattal jeleníti meg. Ám a kürtök szavára futkározni kezdő játékpénzek hirtelen másfajta analógiát sugallnak: a vízben csillogó fúrge aranyhalak képét (2. kvázi-szint). A hasonlatok, metaforák, metonímiák tarka szövődékében sajátos színrnyalatot és funkciót képviselnek az egész komplex képen végigvonuló pars pro toto típusú színekdochék, amelyek egy-egy szuggesztív és jellegzetes részlet kinagyítására szolgálnak. Mind a három síkon van egy-egy ilyen szókép: a kártyaasztal mellett (reális szint) első pillantásunk a „mohó, kaján, éhes és szennyes *arcok*”-ra esik; a vadászat során (1. kvázi-szint) a „nemes vadat”, a vágyva vágyott nyeresémenyt sóvár emberi *szemek* kopói követik nyomon; végül a befejező képben (2. kvázi-szint) az „aranyhalacsák” után „tisztátalan, meggörbedt, öreg és fiatal *kezek*” nyúlálnak, kilátástalan erőlködésükkel nevetséges, groteszk hatást keltve.

A nagyobb terjedelmű komplex képek néha szinte az olvasó szeme láttára állnak össze a cselekmény és a hozzá fűzött szerzői kommentárok motívumaiból:

„A hídon ablak volt, ahonnan a lékre lehetett látni. A lék is ablak, a folyó ablaka, amelyen át a szakadatlanul menő víz, az örök mozdony kipillongat a napvilágra, midőn a jég boltozata alatt, a setétségben utazik” (Ú. 47).

A hős ide-oda csapongó, céltalanul kergetőző gondolataiban jól kitapintathatók a komplex képet létrehozó képzettársítások, az asszociációs pályák. A kedvesére várakozó gavallér a folyócska fedett hídján sétál, s a híd ablakán keresztül megpillantja a léket. A lékről ismét az ablak jut az eszébe, s ezzel az ablak → lék → ablak asszociációs kör be is zárul. (Természetesen ennél jóval bonyolultabb képegyüttesek is vannak.) A képelemek közti összefüggés tudatosítása értékes alkotáslélektani szempontokkal gazdagítja a stilisztikai kép-

vizsgálatot, s nem egy esetben az alkotásfolyamat bizonyos fokú rekonstruálását is lehetővé teszi.

6. Ha van egyáltalán valami közös tulajdonságuk az eddig felsorakoztatott komplex képeknek, az az, hogy összetevőik a legkülönbözőbb létezés- és tudatsíkokon helyezkednek el, s az ábrázolt valóság más és más területéről származó elemi képeket csak az író teremtető szeszélye, gazdag fantáziája hozta kapcsolatba egymással.

A régebbi szakirodalom minden heterogén vagy inkoherens képet képzavarnak minősített, de még Bally is lényegében képzavart ért „image incohérente”-on (vö. Bally 1909/51: 197—8; ugyanígy Marouzeau 1940/46: 104). Henri Morier poétikai és retorikai lexikona már különbséget tesz a fűzfapoéták képzavarai és az igazi költészet „összefüggéstelen képei” között: az „image incohérente” olyan megszerkesztett és továbbfejlesztett kép, amelynek elemei összefüggéstelenek és összeegyeztethetetlenek (1961: 201—2). Már Baudelaire-nél is találkozhatunk ilyen képpel: „Mais l’amour n’est pour moi qu’un matelas d’aiguilles / Fait pour donner à boire à ces cruelles filles !” (La fontaine de sang; idézi Morier i. m. 201; Tóth Árpád fordításában: „de hajh, a szerelem tűvel szórt matracom csak, / hogy inni vért a vad lányoknak újra ontsak !” — A vérkút). Nálunk J. Soltész Katalin emelt szót egy Babits-tanulmányában az eltérő képzetkörök összekapcsolásán alapuló, heterogén képeknek a képzavartól való megkülönböztetéseért (1959: 187), Török Gábor pedig arra mutatott rá, milyen fontosak József Attila stílusában a merész, inkoherens képegyüttesek, a képek közti kapcsolatot „kihagyó” („képszökkentő”) eljárások (1968: 152).

Krúdy, olyan író lévén, aki szinte soha nem törekszik tudatosan a szemlélet egységességére, szívesen és gyakran használ olyan komplex képeket, melyeknek tényezői összefüggéstelenek mind egymással, mind a kép egészével:

„Eszténa simogatta a kezem; olyan volt a tapintása, mint az ifjúság. Jó volna mindig nyugodalmasan üldögelni — esetleg pirosuló bor mellett —, csöndben, mint a feketetergő és Eszténa simogatását állni. Ez a kéz játszott, mint hárfaslány keze. Szinte felemelkedett néha a levegőbe, mint a madár: és a legmagasabb húrokat pattogtatta, ahol az öröm, a kacaj, és élet sípjai laknak. Aztán megunva az egyformaságot, a szilaj pengést, a rikoltó örömet, fáradtan hanyatlani látszott a kéz az érzelmek skáláján. Már csak duruzsolt, amint egy macska törleszkedik a gazdaasszonyához, amint a tűz beszélget, mielőtt elalszik” (Ü. 62—3).

Ezt az inkoherens képsorozatot (hárfaslány → madár → húrok → sípok → pengés → macska → tűz) egy alapján véve szinekdochés azonosítás vagy inkább kiemelés fogja közre. Nem olyan értelemben beszélünk itt szinekdochéről, hogy a kéz egész → rész átvitelével az egészet, a lányt helyettesítendő, de azért az egész szerelmi jelenet minden feszültsége, hangulathullámozása ennek a kéznek a mozgulataiba, képi megjelenítésébe van belesűrítve. A komplex kép stílusértékét nem rontja le az egyes összetevők heterogenitása, az asszociációs ugrásoknak a képzavarral kacérkodó merészsége, mivel a szimbolikus tartalommal is gazdagodó kéz-motívum elegendőnek bizonyul az inkoherens elemi képek egysítesére.

7. Mintegy az ellenkező véletet képviselik azok a komplex képek, melyeknek alkotóelemei ugyanaból a képzetkörből valók. Ezeket szerve-sebbnek, egységesebbnek érezzük:

„Kissé bosszantott, hogy olyan gyorsan múlnak a várakozás napjai; szerettem volna, ha nagyon hosszú *mise* [várakozás] előzi meg *esküvőmet* [a beteljesülést], mert ezalatt mindinkább meggyőződtem ártatlanságomról” (Ü. 65–6); „Ha belenézünk ez imádságok *szénaboglyájába*, aligha akadnánk itt rikító *pipacsra* [pajzán gondolatra]” (Ü. 36); „Hogy susognak, csikorognak, sutorognak ezek a jegek körülöttünk. Egy nagy *malomban* vagyunk, ahol *búzaszemként* morzsolódik szét életünk” (HB. 246); „Éppen harminchárom lépcső vezet le a föld alá a *jejes kemencéhez* [a hullakamrákhoz]. A *pék* itt nem tűzben készíti a *kenyeret*, hanem *fagyasztja*” (HB. 176); „Az életunság úgy fonogatott körül a pókhálójával, hogy már ez sem érdekelt, hogy megérkezik-e pontos időre Eszténa?” (Ü. 69); „Szerelmem! — *libegte*, mintha egy *szítakötő szálladozott volna* a szávaiban” (Ü. 61); „Az öregasszony ég és föld között *himbálódzott*, mintha be akarna jutni a szobába. Felálltam, és dermedten néztem az *égi drótszálakon mozgatót bábút*” (Ü. 74).

Az ilyen komplex képek inkább plasztikusak, elképzelhetők, semmint „modern”.

8. Befejezésül vessünk egy pillantást az elemi és/vagy komplex képekből összetevődő, nagyobb szövegdarabot, sőt nemritkán a szöveg egészét is átfogó képegyüttesekre is! E bonyolultabb képszerzeteket a francia szakirodalom *métaphore filée* (Riffaterre 1969; Henry 1971: 121–39; Dubois 1975; Tamine 1979: 78; van Buuren 1984) vagy *image filée* (Moreau 1982: 51–3) néven tartja számon. Magyarul *továbbfejlesztett* vagy — szó szerinti fordítással — *továbbszótt képek*-nek nevezhetjük őket.

Aszerint, hogy miből és hogyan fejlődött ki, két fő válfaját különböztetjük meg a továbbszótt képnek: az egyik egy központból, egy alap-képzettársításból sugárzik szét lineárisan vagy koncentrikusan (ezek az „egy töről fakadó” képszövevények), a másik többfelől, egymástól független(nek látszó) mikro-képekből áll össze.

Akár így történik, akár úgy: a szövegnek mindegyik elemi képe arra törekszik, hogy továbbszótt képpé váljék (vö. Dubois 1975: 207–8). A rész-képek kölcsönhatása lépnek egymással, és összefüggő jelentéssíkot (izotópiát) alakítanak ki. A szöveg így két vagy több izotópiára hasad, két vagy több síkon is olvasható (értelmezhető) egyszerre. A homogén jelentéssíkok közti kapcsolatot a képek tartják fenn mint érintkezési pontok és átkapcsolók (vö.: Le Guern 1973: 102, 112; Dubois 1975: 205; RP 51; Vigh Á. 1980: 333). A nyelvi kép ennek következtében olyan különleges feszültségű helyévé válik a szövegnek, ahol a jelentés állandó oda-vissza mozgásban van (Dubois 1975: 203).

Hogyan megy végbe ez a kettős folyamat (a továbbszótt kép kibontakozása és a szöveg többsíkúságának felismerése) a befogadó tudatában?

E folyamat hozzávetőlegesen az alábbi szakaszokra tagolódik:

1. lineáris (előrenyomuló) olvasás az eleve adott, elsődleges izotópia mentén;

2. izotópiatörés (klasszematikus oda nem illés, össze nem férés) észlelése;

3. az allotóp szövegszegmentum újraértékelése (*réévaluation*; vö. RP 51–4) a szövegfolytonosság helyreállítására;

4. retrospektív olvasás, a szövegelőzmény visszamenőleges átértékelése: a befogadó visszafelé, a feltárló másik (másodlagos, képletes) izotópia mentén halad, felismerve a kettős értelmű, két izotópia szerint is értelmezhető szövegelemeket (természetesen egyáltalán nem szükségszerű, hogy a szövegnek mindegyik eleme ilyen legyen; vö. Dubois 1975: 207, 14. jegyzet).

5. oda-vissza mozgás a szövegsík egészén: most már a teljes szöveg értékelődik újra az olvasóban;

6. a szöveg két- vagy többsíkúságának (két- vagy többizotópiasságának) tudatosodása: a továbbszótt kép a kettős, ill. többszörös értelmezhetőség révén szemantikai dinamizmust kölcsönöz a szövegnek, s ez a befogadóban esztétikai élményt kelt(het).

Klasszikus példája az ilyen, menet közben átértelmeződő és jelentésében feldúsuló műalkotásnak Baudelaire Albatrosza (elemzését l. RP 52). Az 1—3. versszak a címben világosan megjelölt izotópiának megfelelően ('egy bizonyos nagy testű tengeri madárról, amely nehézkesen mozog a szárazföldön') hézag-talanul koherens olvasatot nyújt; a versnek ez az első háromnegyede mindenben eleget tesz az izotóp szöveg két kritériumának: az azonos szemák ismétlődésének és az egymást kizáró szemák hiányának. A 4. versszak azonban egy allotóp elemet visz bele a költeménybe („A költő is ilyen, . . .”), s ez retrospektív újraértékelést von maga után: az első három strófa metaszemémikus jelleget ölt, felsejlik másodlagos, mögöttes, képletes értelme.

9. A jelentéssíkok viszonya szerint a továbbszótt kép kétféle lehet: a) allegorikus típusú (ha a két sík megőrzi önállóságát); b) szimbolikus típusú (ha a két sík összeforr, egymásba olvad).

Az allegorikus kép lépésről lépésre haladva, módszeresen szövi tovább az alapképet, mégpedig úgy, hogy a részletezett kép mindegyik eleme megfeleljen a tárgyi sík egy-egy elemének, s így az allegória valamennyi mozzanatának meglegyen a pontosan megadható jelentése.

Az effajta képegyüttesek már-már didaktikus feszességen nemegyszer a „rejtvények” és „megfejtések” összekeverésével, a képi és a tárgyi sík finom egymásba játsztatásával kell enyhítenie az írónak:

„Tizenhárom hurok volt a hajfonaton: — tizenhárom boldogtalan esztendő, amelyet penitenciaként kell majd eltölteni e boldog óráért. Amíg selyemszalagocskáig érnek az esztendők, amellyel be van kötve a hajfonat vége. S azután már nem következik semmi. Hideg magány és enlékezetmentes éjszaka” (N. 463).

A jellegzetes Krúdy-allegóriák többféle szóképet és hasonlatot foglalnak magukban. A bonyolult képszövevényben a tárgyra-képre egyaránt utaló teljes metaforák igazítanak el (az alább következő allegorikus továbbszótt kép egyébként nemcsak tematikusan, hanem motivikusan is összefügg az előbb idézettel: a két allegória között a babonás-baljós 13-as szám terem kapcsolatot):

„Egy óra pergett le az időben, amely Evelin tovavonuló élete mögött úgy áll majd, mint egy vörös torony, amelyet a legnagyobb távolságokból is láthatni. Száguuldhát az élet eztán tüskön-bokron át, mint a kopófalca. Csatlakozhatnak új és szeretetre méltó lovasok a szivhez, amely a boldogság rókáját üldözi, de nem lehet oly messzeségbe elnyargalni, hogy ennek az órának az emléke örökké elenyésszen. Áll a torony a láthatáron, és tizenhárom lépcsője már többé nem ismeretlen az emlékező hölgy előtt. Ott van a *kézfogás lépcsője*, majd a *tekintet*, a *hangé*, a *csóké*. Körben futnak a lépcsők a torony körül, és kacsalábon forog a torony, mindig csak arra felé, amerről a nap süt. *A szerelem napja*. *A lábak lépcsője*, a *kezek stációja*, az *ölelések erkélye*, a *csókok percekig tartó pihenője*, a *névtelen vágyak gloriéja*, a *suttogások és sóhajok lugasa*; és végül a torony csúcsa . . . *A szerelem*, amiért mindnyájan a világra jöttünk” (N. 463—4).

A Napraforgónak ez a pompás továbbszótt képe két hasonlaton alapul. A hasonlatok tárgyát — az Evelin szerelmi boldogságát jelképező, messzire látszó tornyot és a „tüskön-bokron át száguuldó” emberi élet képét, a rókavadászatot — teljes metaforák sorával fejt ki az író. Az allegorikus toronyban minden lépcső, erkély és gloriéta a szerelmi együttlét egy-egy stációját jelenti.

Krúdy azonban — sajnos — nem éri be ezzel a kifejező képpel, s a szerelem vörös tornyát „keresztezi” a népmesék kacsalábon forgó kastélyával. A két motívum nem nagyon illik össze: szemléleti alapjuk éppoly eltérő, mint hangulatuk. A lappangó képzavar sokat levon a különben nagy műgonddal kidolgozott allegória értékéből.

A Krúdy-próza, különösen a tízes évek képekben gazdag novellisztikája tele van szebbnél szebb, nagy terjedelmű allegóriákkal. Külön is megemlítendők az emberi álmok keletkezését „magyarázó” továbbcsúszott képek, a népmesei ihletésű szürrealizmus megnyilvánulásai (ASZN. 38; N. N. 172—5).

10. A továbbcsúszott kép szimbolikus válfajának szemléltetésére keresve sem találhatnánk alkalmasabb példát, mint azt a tájleírást, amely Az útitárs című kisregényt bevezeti és alaphangulatát megadja (a dőlt betűs szedéssel kiemelt elemi képek elé a könnyebb hivatkozás végett sorszámokat tesztek):

„Holdfényben utaztunk, (1) a fák megannyi szoknyás kísértetek, a világos mezőkön azok a láthatatlanná váltott rókák ügetnek, amelyek valamely rejtély folytán örökre eltűnnek a vadász szeme elől, egy (2) ezüst sóhajlásos tónál vadludak szálltak nagy messziségben, a vasúti töltés mellett futó szürke országútról az volt gondolható, hogy rajta boldogtalan emberek mendegélnek a fák (3) lassú szívverés módjára ingó árnyékaiban, olykor (4) kis fehér házak tűntek fel, mint heverő kutya, egy (5) falevelnyi ablak mögött mécses égett, tán most gyilkolnak meg valakit, vagy utolsókat hörög egy haldokló vén paraszt; (6) utolért az eső, mint a bánat, és az elsötétedett éjszakából (7) könnyeket vert a (8) részvélen ablakra; — vajon mit csinálnak azok, akiket szerettek? — gondoltam magamban fázósan, mintha soha többé nem hallhatnám kedves (9) szájak kedves, tetszetős beszédét, és csak az útitárs szomorú szavai hangzanak fejem körül, (10) mintha a halál a bibliát olvasná.” (Ü. 7—8)

Ennek a leírásnak a szövege a következő oppozíciók szerint szegmentálódik: tárgyi/képi; valóságos/fantasztikus; élet/halál; de legfőképp: természeti/emberi (vö. Cosmos/Anthropos: Dubois 1975: 204—8; RP 74—114).

A képanyag (hordozó) túlnyomórészt az emberi szférájából kerül ki: emberivel fejez ki vagy emberihez hasonlít természetit. A tíz kép közül hatban természeti → emberi a viszonyítás iránya [(1), (2), (3), (6), (7), (8)], de ellenkező irányú képzettársítás is van [(5)].

A lényeg azonban az, hogy a két szféra között bensőséges kapcsolat, állandó szemantikai oda-vissza váltás jön létre, s ennek következtében a befogadó tudatában a természeti → emberi irány végül is szinte visszájára fordul: a természeti is kezdi kifejezni az emberit, sőt a táj (a látvány) válik képletessé, az emberi lélek képévé, „lelki tájjá” (vö. Kemény 1976, 1982). Még pontosabban: a két szféra — a természeti és az emberi — kölcsönösen képévé válik egymásnak (az ilyen reciprok vagy reverzibilis metaforákról vö.: J. Soltész 1965: 123; Le Guern 1973: 58—9; Dubois 1975: 202—3, 207; Morier 1975: 713—4; Kemény 1977: 441—2; Fónagy 1982: 309). Az egyenrangú izotópiák relativizálódott tárgy—kép viszonya a befogadóban a két jelentéssík szimbolikus azonosulásának, összeforrásának érzetét kelti.

Krúdynak ezt a leírását a fantasztikum foglalja keretbe. A szövegnyitásban „megannyi szoknyás kísértetek”-nek láttatja a fákat, s ezzel az implicit jelzéssel a konnotációk síkján már itt becsempészi a szövegbe a halált. A zárás feltételes hasonlító mellékmondatában azután a konnotációból denotáció, az implicit sejtetésből explicit rámutatás lesz: „csak az útitárs szomorú szavai hangzanak fejem körül, mintha a halál a bibliát olvasná”. E fantasztikus keret

— és persze mindaz, amit magába zár — jól szolgálja az elbeszélendő történet hangulati előkészítését: előreutal a gyászos végkifejletre. (Az anticipáció nyelvi eszközeiről vö.: Lämmert 1955/71; Todorov 1969: 48; uő 1971: 124—5, 235, 238—9; Kászonyi 1971; Fónagy 1975: 269; Mathauser 1977.)

A nyelvi kép az ilyen szövegrészletekben kompozicionális (belső formai) jelentőségre tesz szert: szövegszervező-formateremtő elvként funkcionál, vagyis akár a teljes műre is kiterjesztheti érvényét.

Kemény Gábor

IRODALOM

- Bally, Charles: *Traité de stylistique française*. I. Genève—Paris 1951³, Georg & Cie S. A.—Klincksieck. (1. kiadása: 1909.)
- Buuren, Maarten van: *La métaphore filée chez Zola*. *Poétique*, nr 57, 1984, 53—63.
- Dubois, Philippe: *La métaphore filée et le fonctionnement du texte*. *Le Français Moderne* 1975: 202—13.
- Fónagy Iván: hasonlat In: *Világirodalmi lexikon* 4. Bp. 1975, Akadémiai, 259—72.
- Fónagy Iván: metafora In: *Világirodalmi lexikon* 8. Bp. 1982, Akadémiai, 300—31.
- Hankiss Elemér: József Attila komplex képei (Mérhető-e a vers hatásának intenzitása?). *Kritika* 1966/10: 11—23. (A kérdéses rész újra közölve: Hankiss Elemér: Az irodalmi mű mint komplex modell. *Tanulmány*. Bp. 1985, Magvető, 490—6.)
- Henry, Albert: *Métonymie et métaphore*. Paris 1971, Klincksieck.
- Kardos László: Tóth Árpád. Bp. 1955, Akadémiai.
- Kászonyi Ágota: A jövőbe- és múltbatalások rendszere a Krúdy-novellában [Utolsó szivar az Arabs Szürkénél]. In: Hankiss Elemér (szerk.): *A novellaelemzés új módszerei*. Bp. 1971, Akadémiai, 187—92.
- Kemény Gábor: Krúdy képalkotása. Bp. 1974, Akadémiai.
- Kemény Gábor: A költői képek funkciója egy Krúdy-leírásban. *Nyr.* 1976: 409—20.
- Kemény Gábor: A szív álmaitól a gyomor álmaig (Erotika és gasztronómia Krúdy képeiben). *Nyr.* 1977: 439—57.
- Kemény Gábor: A „lelki táj” mint közlésforma József Attilánál. *Nyr.* 1982: 307—10.
- Lämmert, Eberhard: *Bauformen des Erzählens*. Stuttgart 1955, J. B. Metzler. (Néhány fejezete [139—63] rövidítve magyarul is: Hankiss Elemér [szerk.]: *Strukturalizmus*. Bp. é. n. [1971], Európa, 2: 183—204.)
- Le Guern, Michel: *Sémantique de la métaphore et de la métonymie*. Paris 1973, Larousse.
- Levin, Ju. I.: Az orosz metafora struktúrája. In: Hankiss Elemér (szerk.): *Strukturalizmus*. Bp. é. n. [1971], Európa, 2: 173—82 (Сруктура русской метафоры. In: *Труды по знаковым системам* II. Tartu 1965.)
- Marouzeau, Jules: *Précis de stylistique française*. Paris 1946², Masson. (1. kiadása: 1940.)
- Mathauser, Zdeněk: *Literatur und Antizipation*. Neohelicon 1977/1: 219—64.
- Moreau, François: *L'image littéraire. Position du problème. Quelques définitions*. Paris 1982, Société d'Édition d'Enseignement Supérieur.
- Morier, Henri: *Dictionnaire de poétique et de rhétorique*. Paris 1961, Presses Univ. de France. 2., bőv. és teljesen átdolg. kiadása: 1975; 3. kiadása: 1981.
- Nagy Mária, J.: A képek stilisztikai jellemzése. A képfajták. In: Szabó Zoltán (szerk.): *Kis magyar stilisztika*. Bukarest 1968, Irodalmi, 97—121.
- Riffaterre, Michael: *La métaphore filée dans la poésie surréaliste*. *Langue Française*, nr 3, 1969: 46—60.
- RP = Groupe μ (Dubois, Jacques—Edeline, Francis—Klinkenberg, Jean-Marie—Minguet, Philippe): *Rhétorique de la poésie. Lecture linéaire, lecture tabulaire*. Bruxelles 1977, Complexe.
- Soltész Katalin, J.: A hasonlat és a metafora nyelvi kifejezőmódjai Babits Mihály fiatalkori verseiben. *Nyr.* 1959: 179—92.
- Soltész Katalin, J.: Babits Mihály költői nyelve. Bp. 1965, Akadémiai.
- Tamine, Joëlle: *Métaphore et syntaxe*. *Langages*, nr 54, 1979: 65—81.
- Todorov, Tzvetan: *Grammaire du Décameron*. The Hague—Paris 1969, Mouton.
- Todorov, Tzvetan: *Poétique de la prose*. Paris 1971, Seuil.
- Török Gábor: A líra: logika (József Attila költői nyelve). Bp. 1968, Magvető—Tiszatáj.

- Ullmann, Stephen: L'image littéraire. Quelques questions de méthode. In: *Langue et littérature. Actes du VIIIe Congrès de la Fédération Internationale des Langues et Littératures Modernes*. Paris 1961, Univ. de Liège, 41—60.
- Vígh Árpád: *A második liège-i retorika*. Helikon 1980: 329—37.

A KRÚDY-IDÉZETEK LELŐHELYE

- ASZN. = Aranykéz utcai szép napok. Bp. 1958, Szépirodalmi.
- ÉÁ. = Az élet álom. Bp. 1957, Szépirodalmi.
- ÉZ. = Éji zene. Bp. 1961, Magvető.
- HB. = Hét Bagoly (— Boldogult úrfikoromban). Bp. 1963, Szépirodalmi.
- N. = Napraforgó (— Asszonyságok díja). Bp. 1958, Magvető.
- N. N. = N. N. (— Az útitárs). Bp. 1959, Szépirodalmi.
- ÖA. = Az ördög alszik. Bp. 1972, Szépirodalmi.
- SZ. = Szindbád. I. Bp. 1957, Magvető.
- Ű. = Az útitárs (— N. N.). Bp. 1959, Szépirodalmi.

A hungarológia egyik — lehetséges — résztárgyának oktatásáról

(A kisebb uráli népek irodalmáról)

A külföldi egyetemeken tevékenykedő magyar vendégtanárok és lektorok többnyire finnugor tanszékeken dolgoznak. Elsődleges feladatuk minden időben: hazánk nyelvének (úgy is mint az uráli nyelvek egyikének) oktatása, valamint népünk történelmének és kultúrájának ismertetése.

A körülmények azonban időnkint alakulhatnak úgy is, hogy a főteendők mellett egyéb munkát is el kell látniuk. Szakképzettségük tekintetbevételével egy-egy külföldi tanszék vagy intézet vezetője olyan kollégium megtartására is fölkerheti bármelyiküket, amelynek ellátására nincs helybeli specialista. Az uralisztikai tárgyú előadások megtartására az a körülmény jogosítja fel és képesíti a magyar szakembereket, hogy a magyarországi egyetemeken mindannyian hallgattak finnugor (uralisztikai) alapkursusokat, s e tárgyakból vizsgajegyeik is vannak. Ebből következően az uráli népek és nyelvek általános bemutatását kell — esetleg — elvállalniuk, de az is megtörténhet, hogy valamely, a magyar egyetemeken oktatott uráli nyelv tanításában kéri a közreműködésüket.

Joggal feltételezhető (s ezt a gyakorlat is igazolja), hogy a diákok között akad majd többre kíváncsi, érdeklődő típus, aki megkérdezheti egyebek mellett: holt nyelvnek tekinthető-e a magyarral közeli rokonnak mondott vogul, amelynek hangtanáról, alaktanáról az órákon olyan sok szó esik. De az a kérdés is elhangozhat, hogy jött-e létre művészi alkotás (folklór, szépirodalom) azon a kis „egzotikus” nyelven (pl. a zürjénen), amelynek különféle jövevényszavairól részletekig hatoló előadássorozatot hallgatott végig.

A kérdésekre a válaszadás nem is mindig könnyű. Nem könnyű, mert a felvetett témában a magyar előadó tudása is hiányos lehet. A hazai uralisztikai képzés bizonyos egyoldalúságának a következményei ilyenkor válnak nyilvánvalókká. De nem egyszerű a felelet azért sem, mert az adott helyen és intézményben vagy egyáltalán nincs kéznél, vagy pedig nem megfelelő szintű és bizonyító erejű a rendelkezésre álló dokumentáció.

Ha viszont a válaszadás nem okoz gondot, s esetleg néhány könyv, kép, statisztika fölmutatásával illusztrálhatók is a mondottak, újabb — s vélhetően még szövevényesebb — kérdések követhetik egymást. Ilyenek pl.: miért cirill betűsek a kis uráli népek kiadványai? Miért viselnek orosz nevet a kis uráli népek fiai? Nem csupán szovjet propaganda-e az, amit mi a kis uráli népek irodalmának mondunk? . . . S így sorjáznak, sorjázhathatnak ezek a nem is túl kényelmes kérdések! Tisztázásukba kezdve már benne is vagyunk a kis uráli népek története és művelődéstörténete kellős közepében — noha ezek a stúdiók máig nem szerepelnek kellő nyomatékka a magyarországi egyetemi tanulmányokban sem.

Amennyiben ezeken a foglalkozásokon — a német, a francia, az olasz egyetemeken és egyebütt — helyt tud állni a magyar oktató, s hallgatóinak látókörét a kívánt irányba is szélesíteni képes — munkájával feltétlenül nyer az egyetemes uralisztika is. E plusz feladat sikeres megoldásához kíván hozzájárulni ez a kis írás néhány ötlettel, gondolattal.

1. A Szovjetunióban élő kis uráli népeket a szovjet tudomány — általában, általánosítva — „fiatal írásbeliségű”-nek könyveli el. Ez a „fiatalság” relatív, hisz már-már köztudott, hogy a zürjéneknek a XIV.(!) században saját írásbeliségük volt, de legalább a XVIII. századtól a többi kis uráli nép köréből is ismereteseek különféle nyelvmlékek. (Csupán példaképp említem az 1770-es években Kazanyban kiadott cseremisiz és votják nyelvtant, amelyeknek összeállításában — egészen bizonyosan — írástudó cseremisiz és votják személyek is résztvettek.) Ezeket a „kezdeményeket” nem szabad lebecsülnünk, az adott irodalmak első lépéseiként tekintendők.¹ (Nem véletlenül adták ki a közel-múltban mindkét grammatikát pl. az Amerikai Egyesült Államokban is!)

2. A kis uráli irodalmakat a szovjet kollégák hosszú időn át az 1917-es (októberi) forradalom „szülöttei”-ként emlegették, noha pl. a zürjén és a votják irodalom évekkel, sőt évtizedekkel a forradalom előtt létezett már, több neves alkotójuk is megemlíthető a XIX. század végéről — így a zürjén G. Sz. Litkin és a votják G. Verescsagin.²

3. E kis irodalmak 1917 előtti periódusában a művek jelentős hányada még orosz nyelven íródott és jelent meg. Ez a körülmény nem jelenti azonban azt, hogy a kis uráli irodalmak első alkotásai az orosz irodalom részei, miként pl. Runeberg költészetét sem tekintjük a svéd és Janus Pannonius életművét sem a római irodalom tartozékának. A pályáját oroszul kezdő Mihail Lebegyev a húszas évektől az egyik legtisztább szavú lírikus lett zürjén anyanyelvén.³

4. A szóban forgó irodalmak két — egymástól jól elkülöníthető — csoportba oszthatók. Divatos szakkifejezéssel: tipológiaiilag is differenciálhatók. Az első csoportba a szerves irodalmi életet, irodalmi intézményhálózatot (írószövetség, kutatóintézet, kiadó, nyomda, színház, folyóirat stb.) is kialakító nagyobb lélekszámú népek, a mordvinok, a cseremiszek, a votjákok és a zürjének irodalma sorolható. A másodikba a kis lélekszámú népeknek, a voguloknak, az osztjákoknak és a nyenyeceknek a belső szervezettséget, az intézményszerűség elemeit és a folyamatosságot nélkülöző irodalma tartozik.⁴ De itt sem szabad szem elől tévesztetni a nemzetiségi iskolákat, az alapfokú tankönyveket és az újságokat, azaz az említett irodalmak potenciális közönségét és szerény fórumait.

5. Mindegyik nép esetében a szépirodalom érdemleges tanulmányozása, tárgyalása előtt — a jó megértés, megértetés érdekében — összetett munka vár a felkért előadókra: meg kell ismerni — legalább alapfokon — az illető népre

¹ The First Cheremis Grammar (1775.). A Facsimile Edition with Introduction and Analysis by Th. A. Sebeck and A. Raun. Chicago, 1956. The First Votyak Grammar (1775.). With an Introduction by Gy. Décsy. Bloomington, 1967.

² V. I. Litkin: Georgij Sztjepanovics Litkin. 1835–1907. (Szovjetszkoe Finno-Ugrovegyenie, 1975.) Domokos Péter: Az udmurt irodalom kezdetei: Grigorij Verescsagin. (Néprajz és Nyelvtudomány, 1975–1976.)

³ Domokos Péter: A zürjénekéről és irodalmukról (Kínaskereső, 1977. 5. sz.).

⁴ Domokos Péter: A fiatal írásbeliségű uráli népek szépirodalmáról (Helikon, 1972.).

vonatkozó néprajzi, történeti, nyelvészeti szakirodalmat. Több hasznos kézikönyv⁵ és bibliográfia⁶ is segítheti itt a tájékozódást!

6. Hamar felismerhető, hogy a kis uráli népek irodalmában meghatározó tényező, mintegy az identitás biztosítója: a történelem (a saját történelem) a folklór és a tudatosan vállalt anyanyelv. Sokatmondó „uráli antológiát” lehetne összeállítani pl. az „anyanyelv”-ről szóló versekből, vallomásokból.⁷

7. Az irodalomtörténészek és a folkloristák számára egyaránt tanulságosak a kis népek eposzkísérletei. Hogy mit jelent az eposz egy nemzet életében, művelődéstörténetében, arra vonatkozólag elegendő a Kalevalára és hatására hivatkozni. Ehhez még annyit lehet hozzátenni, hogy a harmincas évek elején nagy vitát váltott ki a szovjet tudósok között egy orosz nyelven kiadott, vogul motívumokon alapuló eposz (amely Gorkij érdeklődését is felkeltette);⁸ évtizedek óta íródnak a cikkek pró és kontra a votják eposz ügyében;⁹ legújabbban pedig valóságos csata dúl Mordóviában a Szijazsar kapcsán.¹⁰ A központi kérdés itt is a következő: mennyi az eredeti folklórszöveg s mennyi a szerzői lelemény a műben?

8. A történetiség sem egyszerű kérdés! Mivel a kis uráli népek történelmére vonatkozó kutatások csak későn indultak meg, az irodalmak korai szakaszában — források hiányában, érthetően — gyakran találkozunk még áltörténeti regényekkel, drámákkal, elbeszélő költeményekkel. Ilyenek egyébként még a „nagy” irodalmakban is létrejöttek — valaha! Időközben azonban olyan értékes irodalmi alkotások is napvilágot láttak már, amelyeknek a valóságalapja szilárd, tehát a művek hitelesek, realista igényűek. Itt többek között a votják Mihail Petrov „Vuvs Multan”-jára hívnám fel a figyelmet, amely — mutatis mutandis — a mi tisztaeszlelő perünk votják megfelelőjének, feldolgozásának tartható.¹¹ Élvezettel olvasható a mordvin Kuzma Abramov dilógiája is a kalandos életű és világhírű mordvin szobrászról, Sztjepan Erzjáról.¹²

9. Ezek az irodalmak 1986-ban már semmiképpen sem tekinthetők „gyermekcipőben járóknak”, a műfajok és formák többségét sikerült elsajátítaniuk, számos kiemelkedő alkotóval és teljesítménnyel hívják fel magukra a figyelmet, s — mennyiségi „termésük” sem lebecsülendő. A mordvin nyelvű szépirodalom „korpusza” ezer önálló kötet körül járhat már napjainkban,¹³

⁵ Zsirai Miklós: Finnugor rokonságunk. Budapest, 1937. Hajdú Péter: Finnugor népek és nyelvek. Budapest, 1962. Hajdú Péter — Domokos Péter: Uráli nyelvrokonaink. Budapest, 1978.

⁶ Radó György: A Szovjetunió uráli és türk népeinek irodalma Magyarországon. Budapest, 1976.

⁷ Domokos Péter: A rokon népek irodalma. (Nyelvünk és Kultúránk, 1977. 26., 27., 28. sz.)

⁸ M. A. Plotnyikov: Jangal-maa. Vogulszkaja poema szo sztatyej avtora o vogulskom eposze. Moszkva — Leningrad, 1933.

⁹ Domokos Péter: Az udmurt eposzról (Néprajz és Nyelvtudomány, 1971 — 1972.).

¹⁰ Domokos Péter: A harmadik finnugor eposz? A mordvin Szijazsarról (Nyelvtudományi Közlemények, 1981.).

¹¹ M. Petrov: Vuvs Multan. (Részlet; in: Medveének. A keleti finnugor népek irodalmának kistüke. Budapest, 1975.)

¹² K. Abramov: Erzjan ejora. (Részlet, in: Medveének. A keleti finnugor népek irodalmának kistüke. Budapest, 1975.)

¹³ K. T. Szamorodov: Mordovszkaja lityeratura i krityika. 1860 — 1963. Szaranszk, 1964.

s háromkötetes szakmunka dolgozza föl történetét.¹⁴ — A vogul Juvan Sesztalov önálló kötetének száma közel ötven. (Úgy hiszem egyébként, hogy a kis uráli irodalmak művelői közül az ő nevét — s műveit — ismerik a legtöbbször Európában. Nyelvünkön ezideig két szép, néprajzi vonatkozásokban gazdag, lírai hangvétellű regénye és egy verseskötete is megjelent már.)¹⁵

10. Az oktatómunka során persze soha sem lesz elegendő idő és lehetőség arra, hogy részletesen lehessen foglalkozni egyetlen nyelvrokon nép irodalmának a bemutatásával. Ezért inkább a klasszikusok életművének (s nem érdektelen életrajzának !) ismertetésére, s az érdekességek, az egyéb tanulmányokhoz is kapcsolható mozzanatok megemlítésére kell törekedni. — A zürjén irodalom „atyjának”, túlságosan „korán” jött költőjének, hazájából száműzött, tragikus sorsú fiának, Ivan Kuratovnak egyik első felfedezője és méltatója pl. Bán Aladár volt.¹⁶ Vaszilij Litkin, az ismert zürjén nyelvész, Ilja Vasz néven a zürjén irodalomnak is egyik nagysága, óriási szerepe volt a zürjén nyelvújításban.¹⁷ Kevesen tudják, hogy egy Petőfi-fordítása volt az ürügy letartóztatására és hosszú évekig tartó bebörtönzésére. — A votják Gerd Kuzebaj valóságos motorja volt népe irodalmának, sokoldalúsága és rendkívüli munkabírása mindenkiben tiszteletet ébreszt.¹⁸ Finn és magyar mintára szeretne volna népe szel lemi életét megszervezni. Ő is túl nagy formátumnak bizonyult azonban kicsinyes és irigy környezetében. — Az évtizedek óta ágyhoz kötött és béra Ivan Isztomin, a nyenyec irodalom „nagy örege” szép és fontos könyvek sorát írta népéről — egyetlen mozgatható ujjával dolgozva írógépén . . .¹⁹ S ezt a sort még hosszasan lehetne folytatni, több nevet is említve valamennyi szóbanforgó irodalomból.

11. Őszintén bevallható: irigyelhetők is egyes külföldön dolgozó kollégák, főként a Finnországban működők a Castrénianum, a Finnugor Társaság és a helsinki Szláv Intézet hatalmas, rendezett és jó munkafeltételeket biztosító könyvtáraiért, a ritka könyvek sokaságáért. Az ott levő anyag alapján tüzetesen át lehetne tanulmányozni a kis uráli népek irodalmát. Vélhetőleg erről a kérdésről több cikket és tanulmányt írtak már a külföldi szakemberek, mint amennyit — a hazai lehetőségekkel élve — magam is merek, ismerhetek. Öröndölni lenne, s mindannyiunk munkáját megkönnyítené, ha erről a témáról valamikor minden országban, ahol uralisztikával foglalkoznak, egy bibliográfia is készülhetne, olyasféle, amilyent Magyarországon Jávor Jenő állított össze.²⁰ — Úgy tudom egyébként, hogy sajnálatosan kevés a kis uráli népek folklórjából és szépirodalmából készült műfordítások száma — bármely nyugati nyelven. (Az Unesco támogatásával és jelentős magyar, ill. finn közreműködéssel készült

¹⁴ Isztorija mordovszkoj szovjetszkoj lityeraturi I—III. Szaranszk, 1968—1974.

¹⁵ Juvan Sesztalov: Kék vándorutak. (Ford.: Gulya János) Budapest, 1969. Juvan Sesztalov: Amikor a nap ringatott. (Ford.: Rab Zsuzsa) Budapest, 1975. Juvan Sesztalov: Julianus rám talált. (Ford.: Bede Anna) Budapest, 1985.

¹⁶ Bán Aladár: A finn—magyar népesoport. (In: Egyetemes Irodalomtörténet IV. Budapest, 1911.)

¹⁷ Szfj Enikő: Vaszilij Iljics Litkin. 1895—1981. Egy komi tudós halálára (Filológiai Közöny, 1982.).

¹⁸ Domokos Péter: Gerd Kuzebaj költészete. (Nagyvilág, 1972. okt.)

¹⁹ Ivan Isztomin: Szilveszteri mulatság. (In: Medvének. A keleti finnugor népek irodalmának kistükre. Budapest, 1975.)

²⁰ Jávor Jenő: A finnugor népek irodalmának bibliográfiája. Budapest, 1975.

el 1980-ban az uráli folklór francia antológiája, ill. áll közvetlenül megjelenés előtt az angol válogatás.)²¹

Addig is, amíg nem vállalkoznak közösen a külföldi uralisták (köztük az adott „poszton” tevékenykedő magyar és finn vendégelőadók) és a helyi költők ilyen típusú antológiák összeállítására, nem szabadna megfelejtkezni Zempléni Árpád németül is, angolul is kiadott „turáni” (értsd: urál-altaji műfordításairól sem.²² (Természetesen itt felmerül az elavultság kérdése is!)

12. Az uralisztika legnagyobb alakjai, Reguly Antal és A. M. Castrén népük őshazáját és ősi kultúráját keresték, amikor elindultak nehéz és veszélyes útjaikra. Végső soron el is érték céljukat, ha nem is koruk romantikus elvárásainak megfelelően. Sokkal inkább a reális történet szemlélet kialakítását segítették elő kutatásaikkal hazájukban is, Európában is. Az utókor azóta sokat tett a megtalált rokonnépek és főként a rokonnelvek minél alaposabb megismeréséért, föltérképezéséért. Bizonyos, hogy napjainkban nem annyira a múlt, hanem inkább a jövőre kellene irányítani a vizsgáló tekintetet: a kis rokonnelvek további létezésének és fennmaradásának a gyakorlatban használt, művelt és tovább fejlesztett nyelv a feltétele és az értelme. Ez a nyelv pedig — a legmagasabb szinten — a szépirodalomban ölt testet.

13. Személyes érdeklődésükkel és közvetítő közreműködésükkel Európa különböző pontjain és nyelvein a magyar lektorok, vendégtanárok maguk is járuljanak hozzá ahhoz, hogy az egykori folklóradatközlők mai költő leszármazottjai valódi perspektívát lássanak anyanyelvük fejlesztésében, s a népüket és az emberiséget gazdagító újabb alkotások létrehozásában. A fáradozás gyümölcseként összességében is gazdagodik majd maga az uralisztika tudománya is, s leghagyományosabb diszciplínája, a nyelvészet a friss és gazdag, élő „korpusz”-ból (a szépirodalmi művek sorából) még igen hosszú időn át tanulmányozhatja a nyelvet, ill. a testvérnelvek ezer ágú problematikáját.²³

14. A hungarológia és az uralisztika viszonyáról, kapcsolatairól természetesen más összefüggésben is lehetne (s majd kell is külön) szólni. A kérdés úgy is felfogható, hogy Magyarországon az uralisztikai stúdiumok a hungarológia (a magyar szak) részét jelentik, míg külföldön fordított a helyzet: a hungarológia válik ott bárhol az uralisztika egyik komponensévé. Nem ártana ezt a kérdést felvetni és megbeszélni majd a soron levő Nemzetközi Finnugor Kongresszusok, ill. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszusok pléniumain sem.

Domokos Péter

„Mi van a szívünkön?”

A magyar nyelv hete Borsod megyei rendezvénysorozatának 1986-ban ez volt a központi témája: Nyelvhasználat és társadalmi felelősség. Amikor a TIT felkérte tagjait, járuljanak hozzá ötleteikkel e rendezvénysorozat sikeréhez, magától értetődően kínálkozott egy olyan nyelvi jelenség vizsgálata,

²¹ Le pouvoir du chant. Anthologie de la poésie populaire ouralienne. (Ford.: Jean-Luc Moreau.) Budapest, 1980. The Great Bear. A Thematic Anthology of Oral Poetry in Finno-Ugrian Languages. (Ford.: Keit Bosley.) Helsinki [megj. előtt].

²² Árpád Zempléni: Turanische Lieder. Budapest, 1914. Árpád Zempléni: Turanian songs. Legendary and historical herosongs. Budapest—New York, 1916.

²³ Domokos Péter: A kisebb uráli népek irodalmának kialakulása. Budapest, 1985.

amely ellen iskolánk, a sátoraljaújhelyi Kossuth Lajos Gimnázium már évek óta harcol a maga nevelési eszközeivel.

A „Kazinczy-osztály” címért meghirdetett versenymozgalomról van szó. A cím elnyerésének feltételeit az Édes Anyanyelvünk folyóirat 1983. évi 3. száma már közölte. E publikálásnak, de főként az 1985-ben Sátoraljaújhelyen megalakult Kazinczy Ferenc Társaság propagálásának köszönhetően több középiskola csatlakozott e mozgalomhoz. A versenyben a magyar nyelv és irodalom magas tantárgyi átlagával, különféle nyelvművelő tevékenységekkel lehet pontot szerezni, és a durva, trágár szóhasználatnál pontot veszíteni.

Régóta foglalkoztat, miért terjed annyira a trágár beszéd, mennyire tudatos ez a szóhasználat. Egy kérdőív segítségével szerettem volna e kérdésekre választ kapni, és — a kérdőív kitöltésével — egyben szembesíteni is a csúnyán beszélő embert önmagával. Megtorpantani legalább egy pillanatra a nyelvhasználatnak egyre mélyebbre süllyedő folyamatában. Ezért adtam címet is a kérdőívnek: Mi van a szívünkön? — utalásképpen az alcímként idézett szólásra: „Ami a szívemen, az a számon”. Meri-e vállalni a csúnyaszájú ember, hogy mindaz a rondaság, amit kiejt a száján, a szívében terem meg?

Az világos volt, hogy a kérdőív nem lehet hosszú, mert akkor egyrészt nem töltik ki, másrészt a kérdőív pusztá látványa is durvaságot, káromkodást vált ki abból, aki kézbe veszi. A kérdések megfogalmazásával is gondom volt, és utólag néhányukat nem is tartom szerencsésnek. Az összesítéskor derült ki, hogy jobb lett volna a tagadó kérdésformát elkerülni, mert a válaszadót megzavarta. (Pl. „Nem zavarja-e, ha gyermekei így beszélnek?”; „Lehetetlennek tartja-e, hogy leszokjon az ilyen szóhasználatról?”) Volt olyan megkérdezett, aki oda is írta: hülye kérdés. Menet közben kollégáim tanácsára finomítottuk a megkérdezettekre vonatkozó adatkérést. A kérdőív sokszorosításában, terjesztésében segítséget nyújtott iskolám igazgatónője, Rozgonyi Jánosné, Kovács Ferencné szakfelügyelő, a megyei TIT miskolci szervezete és a Kazinczy Ferenc Társaság tagjai: pedagógusok, lelkesek; valamint a határőrparancsnokság, üzemek és egészségügyi intézmények vezetői és dolgozói. Az adatok összeállításában a Sárospataki Comenius Tanítóképző Főiskola hallgatói vettek részt Kovács Dániel irányításával.

A kérdőív két változatban készült: diákok és felnőttek számára (az utóbbi értelemszerűen magázó megfogalmazásban).

A kérdőív kérdései:

Nemed:

Korod:

Foglalkozásod:

Mi van a szívünkön?

(Ami a szívemen, az a számon!)

Használ-e trágár szavakat? igen — nem (a megfelelő szót húzd alá!)

Mikor használod ezeket a szavakat:

amikor valami miatt felindult vagy (haragodban, türelmetlenségben, meg-
lepetésedben)?

felindulás nélkül is, mert hozzátartozik mindennapi beszédedhez?

Visszatart-e az ilyen szavak használatától, hogy a másik nemből jelen van valaki?
igen — nem

ha szüleid (ill. gyermekei) jelen vannak? igen — nem

ha tanáraid (főnökei) jelen vannak? igen — nem

Nem zavar-e, ha szüleid (gyermeked) így beszélnek? igen — nem

ha tanáraid (főnökei) így beszélnek? igen — nem

Helyesled-e, hogy az irodalmi művekben, rádióban, tévében így beszélnek? igen — nem

Hol szoktál rá ezeknek a szavaknak a használatára? gyermekkorban, a szülői házban, óvodában, iskolában, egyetemen, katonaságnál, munkahelyen, baráti körben? (A megfelelőt húzd alá!)

Lehetetlennek tartod-e, hogy leszkj az ilyen szóhasználatról? igen — nem

Ha igen, mi segíthetne abban, hogy leszkj róla? Szöveges választ adj!

A diák-korosztályon belül általános iskolásokat, középiskolásokat és főiskolásokat kérdeztünk meg, a középiskolásokat lakóhely szerinti bontásban: kisvárosi (Encs, Sátoraljaújhely) és nagyvárosi (Miskolc) gimnazistákat, szak-középiskolásokat és szakmunkástanulókat.

A felnőttekhez soroltam a katonákat kérdőívtípus szerint. A felnőttek körében végzett vizsgálódás társadalmi rétegek szerint történt: falusi lakosságra, kisvárosi üzemi munkásságra és nagyvárosi munkásrétegre, továbbá egészségügyi dolgozókra terjedt ki.

A megkérdezettek viszonylag jóindulatúan fogadták a kérdéseket: a kiküldött 1200 kérdőívből 1070-et küldtek vissza kitöltve (89%-ot), és ezek közül mindössze 32,8% nem tartalmazott szöveges választ.

A nyert kép visszataszítóan homogén: az ált. iskolások 93%-a, a kisvárosi középiskolásoknak 87%-a, a miskolciaknak 93,8%-a, a vidéki felnőtteknek 95, a katonáknak 96, a főiskolásoknak 95, a miskolci felnőtteknek 97%-a beszél trágár szavakkal! A vidéki középiskolások által nyújtott kép adhatna némi vigaszt, de lehet, hogy csak az őszinteség volt kisebb.

Elgondolkoztató viszont, hogy milyen kevesen vállalják azt a lépteny nyomon tapasztalható tényt, hogy a trágár szavak a mai embernek alapszókincséhez tartoznak, felindulás nélkül is használja őket. 1070 ember közül 36! (3%) húzta alá, hogy feli dúlás nélkül is durván beszél. Saját beszédük megítélésében a szépítő szándék más módon is megnyilvánult: egy 33 éves lakatos kijavította a kérdést: „Használ Ön trágár szavakat?” így: „Használ Ön *c s ú n y a* szavakat?” Többen, főként főiskolások szükségét érzik odaírni az igenlő válasz mellé: „Csak nagyon-nagyon ritkán.” Van, aki nemmel válaszol az első kérdésre, s aztán mégis aláhúzza a „felindulásból” választ. Az ilyen válaszadókat természetesen az igenlők közé számítottam.

A másik nem jelenléte legkevésbé az egészségügyi dolgozókat zavarja (44%-ukat); őket a főnök jelenléte sem. A katonáknál a legmagasabb azoknak a száma, akiket visszatart a durva szóhasználatától a másik nem (valószínűleg azért, mert nincs a környezetükben nő). Viszont meglepően sok a nő azok között a felnőttek között, akik zavartalanul beszélnek a másik nem jelenlétében „csúnyán”. Jellemző distinkció és középiskolás lányaink számára megszívlelendő volna egy harmadikos gimnazista fiú megjegyzése ehhez a kérdéshez: „attól függ, kicsoda”.

A szülők jelenléte kevésbé feszélyező a gyermekek számára, mint a tanároké: 79%, 84%, 87%. A felnőttek számára a gyermek jelenléte a legerősebb fegyelmező erő: 73%. (Bár így volna!) A miskolci felnőttek életkorából következik, hogy talán még nincs is gyermekük. Mindenesetre sokan nem válaszoltak erre a kérdésre, így tehát itt nincs értékelhető adatunk.

Az általános iskolásokat a tanár jelenléte kevésbé tartja vissza, mint a középiskolásokat. Leginkább a főiskolások respektálják tanáraikat.

	általános iskolások	középiskolások		főiskolások
		vidékiek	miskolciak	
Használ-e trágár szavakat? igen	93%	87%	93,8%	95%
nem	7%	13%	6,2%	5%
Felindulásból	91%	97%	97%	96%
Felindulás nélkül is	2 fő	5 fő	6 fő	4 fő
Visszatartja-e a másik nem jelenléte?	72%	87%	70%	69%
a szülő, ill. gyermek jelenléte	79%	84%	87%	87%
a tanár, ill. főnök jelenléte	79%	85%	83%	97%
Zavarja, ha csúnyán beszél szülő, ill. gyermek?	78,4%	79%	80%	91%
tanár, ill. főnök	91%	87%	81%	94%
Nem helyesli a tömegkommunikáció durvaságát	98%	97%	83%	91%
Családban szokott rá	18%	2%	5%	—
óvodában	18%	4%	16%	2,5%
iskolában	37%	48%	33,5%	47%
katonaságnál	—	KISZ-táborban 7%	—	—
munkahelyen	—	—	szakmunkás- tanulók 12%	—
baráti körben	27%	42%	41%	47%
Lehetségesnek tartja, hogy leszokják róla:	85%	96%	79%	88%
önfegyelemmel	27%	38%	36%	25%
környezetváltozással	48%	52%	50%	22%
egyéb külső tényező megváltozásával	25%	11%	10%	51%

katonák	göncruszkaik	Felnőttek		egészségügyiek	Szakközépiskolai levelezősök
		Sátoraljaújhelyi BLZETT	miskolci üzemek		
96%	94%	95%	97%	95%	92%
4%	6%	5%	3%	5%	8%
98%	98%	98%	95%	93%	100%
2 fő	1 fő	5 fő	7 fő	4 fő	—
84%	63%	59%	49%	56%	75%
—	72%	73%	nincs adat	66%	80%
81%	69%	58%	70%	60%	68%
—	85%	80%	nincs adat	80%	84%
75%	77%	72%	70%	69%	72%
89%	88%	85%	82%	80%	90%
2%	5%	7%	12%	2%	—
1%	—	—	—	3%	1%
13%	15%	8%	8%	25%	18%
46%	a férfiak 28%	a férfiak 37%-a	2%	—	—
42%	58%	62%	61%	45%	60%
19%	22%	13%	17%	25%	21%
89%	86%	85%	79%	73%	92%
1 fő	14%	1%	25%	30%	30%
54%	24%	35%	30%	0,09%	35%
45%	76%	42%	45%	68%	35%

Megjegyzés: a trágár beszédéről való leszokásnak egyesek több feltételét is megjelölték, a fenti %-os arányok ezért meghaladják a 100%-ot.

Valamivel jobban zavar diákokat és felnőttet, ha szülője, illetve gyermeke beszél trágár szavakkal. Gyakori a szöveges tiltakozás: „Az én szüleim nem beszélnek így”; „Az én gyermekem nem beszél így.” Tiltakozás hangzik fel a kisiskolások részéről a tanárok beszédével kapcsolatban is: „Ők nem beszélnek csúnya szavakkal.” Sőt: „Még csak az kellene, hogy ők is így beszéljenek.”

Elszomorító a következő összehasonlítás: a miskolci szakmunkásképzős fiúk 84%-át nem botránkoztatná meg a tanár szájából felhangzó ocsmánság! A többi középiskolás 81 illetve 87%-a megbotránkozna rajta.

A főnök, a feljebbvaló káromkodása a katonák, illetve a dolgozó felnőttek kb. 70%-át zavarja. (Részletes adatokat l. a statisztikai összesítő lapon.)

Az irodalom és a tévé, rádió szabadszájúságának megítélése a legeggyértelműbben elítélő: ált. iskolásoknál 98%-ban, vidéki középiskolásoknál 97%-ban, a miskolci diákoknál 83, a főiskolásoknál 91, a katonáknál 89, a felnőtteknél 85%-ban. A főiskolásokat kivéve, akik a tanárok feltételezett rút beszédét ennél súlyosabban ítélnék el, ez az érték minden korcsoportban a legmagasabb! A tömegkommunikáció gyakran hivatkozik a tömegek ízlésére, ezeknek ún. rétegműsorokkal való kiszolgálására. Talán ez a szerény adalék is útbaigazító lehetne a műsorszövegek szóhasználatára nézve tömegműsorban és rétegműsorban egyaránt.

Árnyaltabb, szövegesen megfogalmazott véleményekkel itt is találkozunk: két általános iskolás odaírja: „attól függ”; „van, amikor elkerülhetetlen”; „Bizonyos műfajokban hazugság volna megmásítani”. Egy középiskolás vélemény: „Ezért beszélnek így a fiatalok is!”

A következő kérdés azt firtatta, hol, mikor szokott rá a megkérdezett a trágár beszédre. Itt két jelenség szembeszökő:

1. A rászokás helyeként általában azt jelölik meg, ahol éppen vannak: az iskolások az iskolát, a katonák a katonaságot, a dolgozók a munkahelyet. Ehhez hasonló magasabb értékek csak a „baráti körnél” szerepelnek.

2. Akik a családot jelölték meg a rászokás helyeként, azokat természetesen nem zavarja a szülők jelenléte és trágár beszéde, de többnyire a másneműeké sem. Ők felindulás nélkül is így beszélnek, ők helyeslik, hogy a művészi alkotások obszcének, s az utolsó kérdésre („Lehetetlennek tartja-e, hogy leszokjon...”) azt válaszolják, hogy igen. Őket neveztem el a magam számára „öntudatos trágár”-nak. Az általános iskolások között csak egyetlen kisdíák ilyen (a leszokásról azt írja: teljesen lehetetlen); a vidéki középiskolások 1,3%-a, a miskolciaknak 0,9%-a tartozik ebbe a csoportba. A főiskolások közt nincs, a katonák közt sem, a felnőtteknek azonban 4,7%-a ilyen és többségükben nők! (A nők kedvezőtlen aránya más válaszcsoportnál is kiderül.)

A kérdőívben megjelölteken kívül egyéb helyeket és alkalmakat is odaírtak a válaszadók. A középiskolások 4%-a a KISZ-tábort jelölte meg, mint olyan színhelyt, ahol rászokott a durva beszédre. (KISZ-vezetők figyelmébe ajánlom!) Egy egészségügyi dolgozó pedig korunk jellemző gazdasági-pénzügyi tünetcsoportjára mutatott rá, amikor ezt írta: „Építkezéskor”.

Az összes megkérdezettnek 16%-a tartja lehetetlennek, hogy leszokjon a trágár beszédéről, ezeknek több mint a fele nő! Néhányan „érvekkel” is alátámasztják: „Szerintem semmi hátránya sincs annak, hogy valaki trágárul beszél a barátai előtt” (miskolci középiskolás); „Be kellene vezetni a köznyelvbe, akkor nem okozna megbotránkozás t. Sokkal egyszerűbb másoknak rászokni, mint nekünk, káromkodóknak leszokni róla” (27 éves miskolci autószerelő); „Ez az emberrel vele született hiba, kár ellene hadakozni”; „Ezek a

szavak az emberi fejlődés során épültek be a nyelvekbe, ezért a szóhasználatból kitörölhetetlenek”; „A düh legegyszerűbb levezetési eszköze ez marad, a nyugalom pedig elérhetetlen” (III. o. gimnazista fiúk Sátoraljaújhelyről).

Tipikusan egészségügyi érvekkel áll elő két ápolónő: „Jobb a trágár beszéd, mint az infarktusz”; „Inkább a-káromkodás, mint a Seduxen.”

Az érvekben van ugyan igazságtartalom, de itt jórészt az önfelmentést szolgálják.

A felmérés legérdekesebb, legváltozatosabb része az utolsó válaszcsoporthoz erre a kérdésre: Mi segíthetne abban, hogy leszokj az ilyen szóhasználatról? A válaszok típusokba sorolhatóak:

1. A z ö n f e g y e l e m, az akaratérő szerepét említik sokan, de változó értékekben az egyes kor- és foglalkozáscsoportban: az ált. iskolások 27%-a, a középiskolások 31%-a, a főiskolások 25%-a, a katonaság 1 fő(!), göncruszkai lakosok 14%, a Mezőgazdasági Szakközépiskola Levelező Tagozata, Sátoraljaújhely (18–42 éves, vegyes foglalkozású felnőttek) 30%-a, ugyanakkor sátoraljaújhelyi ELZETT-Certa gyár dolgozói 1%(!), miskolci nagyüzemi dolgozók 25%-a, egészségügyi dolgozók 30%-a. Úgy tűnik, az iskolázottsággal egyenes arányban nő azoknak a száma, akik felismerik az önfegyelem jelentőségét.

2. Az önfegyelmet választók számánál azonban így is minden életkori és foglalkozási csoportban nagyobb azoknak a száma, akik a m e g v á l t o z o t t k ö r n y e z e t t ő l várják beszédük tisztulását: ált. iskolások: 48%, középiskolások: 52%, főiskolások 22% (egyedül itt kevesebb a környezetváltozás százaléka az önuralomnál, azaz ez a legtudatosabb csoport), katonák: 54% (és valamennyien úgy fogalmazzák meg: majd ha leszerelek), felnőttek: 24, 39, 30%. Az egészségügyieknek nem tűnik fel környezetük deformáló hatása: 0,09%-uk említi a nyelvi változás feltételeként a környezetváltozást. Ez a válaszcsoporthoz valóban a felelősség áthárítását kísérli meg: „Ha mások nem beszélnének így, én se beszélnék”; „Bármerre megyek, mindenütt csak ilyen beszédet hallok. A felnőttek gondolkozzanak csak el ezen, és segítsenek a gyerekeknek” (kisdíjakok); „Ha a környezetemben olyan személy volna jelen, akit tisztellek, nem beszélnék így” (Ezt a középiskolást nem tartja vissza a trágár beszéd a másik nem és szülei jelenléte sem, a tanárokat pedig megkérdőjelezte.); „Ha a többiek is leszoknának róla”; „Ha többet tartózkodnék azok körében, akik előtt nem használom ezt a beszédstílust”; „Baráti köröm megszűnése lenne ez a feltétel”; „Ígényesebb környezet”; „Ne beszéljenek így társaságban és a tévében sem”. Elgondolkoztató, hogy a tizenévesek 18%-a ezen a csoporton belül megfogalmaz bizonyos büntetésigényt. Általános iskolások írják: „Ha kapnék érte egy pofont”; „Ha jól megvernének érte”; „Ha 10 Ft-ot kellene fizetnem minden csúnya szó után”. Középiskolások: „Ha rámszólnának”; „Ha a nevelők is komolyabban vennék”; „Ha a szülők jobban odafigyelnének”; „Ha volna egy barátom, aki mindig rám szólna”. Vigasztaló, hogy két diák ezt írta: „Ha többet lehetnék a szüleimmel.”

3. K ü l s ő k ö r ü l m é n y e k m e g v á l t o z á s á t ő l remélik a többiek, hogy majd leszoknak a trágár szóhasználatról. Ezt az általános iskolások így fogalmazzák meg: „Ha mások nem bosszantanának fel.” 25%-uk ebbe a csoportba tartozik. A középiskolások 11%-a szintén ezt a feltételt választja, és hasonlóan fogalmaz: „Ha nem idegesítenének”; „Ha nem hazudnának a szemembe”; „Ha igazam van, nem vitatkoznának velem”. Az életkoruk megfelelő növekvő önérték szólal meg egy 17 éves autószerelő fiú válaszából: „... az ifjúság megértése, emberszámba vevése, a felvételin a tanulók

jobb megválasztása”. Jellemző ez a válasz is: „Amíg az ember a másik előtt nagyobbak akar látszani, nem fog leszokni erről a beszédről.” Íme, az eltorzult emberi és nyelvi értékrend!

A főiskolások a „szívnvonalas művek olvasásától”, a tömegkommunikációs eszközök tiszta beszédétől várják a segítséget.

A katonák külső körülményként a következőket nevezik meg: „Majd a családi élet leszoktat róla”; „Ha nem idegesít senki”; „Ha nem lesz fogdába zárva . . . ” (itt egy tulajdonnév következik, valószínűleg a válaszdó barátjának a neve); „majd a tanulás”; „a műveltség”. Négyen pedig úgy vélik: „az állam” változtathat ezen. Bővebb kifejtése nincs ennek a választípusnak.

A felnőtt lakosság vár a legtöbbet a külső, főként a munkakörülmények változásától: a göncruszkaiak 76%-ban, a sátorlajújhelyi ELZETT dolgozói 42%-ban, az egészségügyi dolgozók 68%-ban, a miskolci üzemi dolgozók 45%-ban. E vélemények többsége hasonlít egymáshoz: legyen jó a munkahelyi légkör, legyen jobb a munkaszervezés, ésszerű érdekeltségi rendszer, a munkahelyi problémák kiküszöbölése, nyugodt munkavégzés, megfelelő anyagellátás stb. Túllép a munkahelyi problémákon a következő választípus, de még mindig a „külső körülmények” válaszcsoporton belül. Ők már általánosságban fogalmaznak, társadalmi és magánéleti gondokra, jelenségekre hivatkoznak: „Jó baráti, családi, munkahelyi légkör, kulturált magatartás”; „Ha annyi tiszteletet kapnék másoktól, mint amennyit én is adok másoknak”; „Rendezett családi élet”; „Az anyáknak ne kellene dolgozni, hogy ne kerüljenek felindult helyzetbe, nyugodt körülmények közt láthassák el a családjukat”. (A külső körülményekre támaszkodó válaszdók 18%-a ezt jelöli meg, s nemcsak nők!)

A fenti válaszok talán inkább már szociológiai feldolgozást igényelnének, túlmutatnak a nyelvi vizsgálódás körén. Jellemző rájuk, hogy a trágár szóhasználatot újból visszacsatolják a felindult lelkiállapothoz, holott tudjuk: a mai magyar szóhasználatra, sajnos, a felindultság nélküli trágárkodás a jellemző. Ebben a válaszcsoportban találhatók egyébként a legszélsőségesebb megnyilvánulások. Következzék válogatás ezekből: „Elsősorban az ifjúságot kellene leszoktatni róla” (felnőtt írja persze); „Ha majd bomba nők vesznek körül, akkor talán leszokok”; „Jó csávók legyenek a haverok, szeressék a pályinkát és a bagót, akkor majd”; „Mindenki így beszéljen, és ezeket a kifejezéseket megunjam”. Akad olcsó humorizálás is: „Ha megnémulnék”; „Ha nőtlén lennék”; „Az anyósom és a fia mellett sose fogok leszokni.”

Hárman is ajánlják: be kellene vezetni helyettesítő kifejezéseket, pl. *a teremburáját, a lóf . . . helyett: kankalin*. Ki tudja, miért írja válasz helyett erre a kérdésre négy fő ezt az önérzetesnek szánt mondatot: „Nem vagyok én hívó!” Vajon jehovistát értenek rajta, mint az észak-keleti nyelvjárásban ez gyakori? Vagy bármely más vallás elkötelezettjét, akiről feltételezik, hogy kerüli a trágár és a durva szavakat? Őket látszik igazolni az a göncruszkai lakos, aki a nemének megjelöléséhez ezt írta: „egy keresztyén férfi” és erre a kérdésre, „használ-e Ön trágár szavakat”, a válasza így hangzott: soha. Ő írta a kérdőív aljára: „Köszönjük a felmérést. Bár ha tisztulna tőle a magyar nyelv!”

Bárha!

Katona Rezsőné

A találás kérdés egyik típusa

1. Az elemzés célja. Ősi eredetű és ma is élő, értékes népköltészeti műfaj a találás kérdés. Száma több tízezer lehet. Ez a régen zömében lakodalmi szertartás részeként ismert nyelvi játék ma elsősorban a gyerekek szórakoztatását, meggondolkodtatását szolgálja. A kisiskolások ilyen tréfás feladványokat tankönyvekben olvasnak, felnőttektől kapnak, egymást ugratják vele. A kérdésfeltevők — ha a válasz késik vagy rossz — jobbra meglegednek azzal, hogy a helyes feleletet ők maguk adják meg a talány minden tartalmi vagy formai magyarázata nélkül. Márpedig mivel a találás kérdés tartalmi, logikai, nyelvi meglepetésre épül, ezért autentikus megfejtéséhez is ilyen jellegű ismeretekre van szükség.

Terjedelmi okok miatt nem foglalkozom a találás kérdések logikai szerkezetének vizsgálatával, mégis mivel ennek nyelvi vetülete is van, közvetve említenem kell. Eltekinetek a néprajzi megközelítéstől is, tehát nem céloim tanulmányozni a találós kérdés-repertoár rituális szerepét, keletkezésének törvényszerűségeit, továbbhagyományozásának vagy feledésbe merülésének dinamikáját. De a struktúravizsgálat kapcsán, amely a szerkezeti sajátosságok feltárásával lehetőséget ad az eredeti, vagyis népi és műtalányok elkülönítésére, folklorisztikai területet is érintek, mivel azt igyekszem megállapítani, hogy az írók, költők hogyan és mennyire ismerik fel a jellegzetes találós kérdés-modellt, és vajon követik-e a népköltészeti formát.

Végül is arra vállalkozom, hogy lingvisztikai alapon vizsgáljam a találósokat: nyelvi kritériumok alapján keressem ennek a jellegzetesen nyelvspecifikus folklór műfajnak a szemantikai, szintaktikai, modalitást érintő jegyeit. A magyar találós kérdés-kincs óriási anyagából a Szó, fon, nem takács. Mi az? című találós kérdés-gyűjteménybe Varga Ferencné csupán 616-ot válogatott össze a gyerekeknek. Elemzésemhez mégis azért használok föl ezt a kötetet, mert a 6–10 éves gyerekek számára jelenleg ez a legjobbnak tartott válogatás, és ugyanakkor ez a töredék-anyag is alkalmas az archívumba történő gyűjtés befejezése előtt is bizonyos nyelvészeti megfigyelésre. Minden szempontból helytálló megállapítások természetesen csak a teljes találós kérdés-készlet ismeretében tehetők, de azért a műfajra általában jellemző nyelvi megformáltság kiolvasható kevesebb számú adatból is.

Azért tartom szükségesnek a találás kérdések elemzését, mert bár a folkloristák foglalkoztak vele, de Voigt Vilmos így summázta eddigi eredményeit: „A magyar folklór találás kutatástörténete meglehetősen egyszerűen elmondható: szakavatott módon sohasem foglalkoztak ezzel a műfajjal” (A magyar népköltészet, 184). A nyelvészek pedig nem elemezték őket, csak a gyűjtésükig jutottak el (lásd pl. a Nyr. első tíz évfolyamában). Különböző is lényeges eltérés mutatkozik a néprajzi és a nyelvészeti megközelítés között, ugyanis a néprajzi és nyelvi struktúrák nem esnek egybe. Szerkezeti szempontból a következő találás két variánsának azonos a folklorisztikai modellje, de eltér szintaktikai szempontból modalitás terén:

Mi az, reggel négylábú,
délben kétlábú, este háromlábú?

(Kresz Mária, 3)

Reggel négy lábon mászik, / délben két lábon jár,
este meg / jármon botorkál . . . (336).

Szemléletesen mutatja a néprajz és nyelvészet kategóriái közötti eltérést a következő találós kérdés is:

140. Zöld, de nem bokr, / vörös, de nem alma,
farka van, de nem egér. / Mi az?

(Hónapos retek)

Nyelvi szempontból a *de* kötőszó és a *nem* tagadószó kitétele ellentétet eredményez; a folklorista azonban mégsem sorolhatja ezt a találóst az ellentétet tartalmazók közé, mert a *de nem* szókapcsolat a leíró részekhez asszociálható dolgok közül soronként csak egyet-egyet rekeszt ki, de nem eredményez szembenállást.

A néprajzos variánsnak minősíti a következő találós kérdéseket a rokon értelmű szavak cseréje, illetőleg a *megyen, megy* változat miatt:

78. Hídon megyen, nem dobog, / vízen megyen nem locsog,
nádon megyen, nem ropog, / sáron megyen, nem pocsog.
Vízen megy, nem csobog, / Nádon megy, nem zörög.

(Árnyék)

Mi az? (Árnyék) (Mándoki, 18.)

De az már csak a nyelvészt érdekli, hogy a *megyen* alak népiesebb, a hagyományt hívebben őrző igealak, mint a köznyelvi *megy*, azonkívül az újabb lejegyzés kevésbé zenei a rímtelen sorvégek miatt.

2. A találós kérdés

2.1. A találós kérdés fogalma. „A találós kérdés egyike a . . . nem kielégítően meghatározott műfajoknak . . . Eddig . . . egyetlen folkloristának sem sikerült a találós kérdést konkrét és specifikus terminusokkal meghatározni” (Georges – Dundes, 250), noha a definiálással sokszor és sokan próbálkoztak. Én magam csak a körülírására vállalkozom.

A találós kérdés csavaros észjárásról tanúskodó, hangulatot teremtő, ma is élő szellemi játék: szóbeli rejtvény, amely zárt, sztereotip szerkezetű (rejtvény + megfejtés), beszédmű értékű szövegegesz, általában állandó jellegű szókapcsolat. Mint frazeológiai egység a szerepét a tartalom és a forma egymásra hatásával éri el. Tartalmi jellegzetessége: egy tárgyat (jelenséget) körülírással mutat be a rejtvényrész, amelyben rejtett módon, utalásszerűen benne található a megfejtés: a válasz is.

Tömörség jellemző a találós kérdésre, mivel a többnyire egy mondatos rejtvény forma egyrészt a nyelvi kifejezőeszközök, másrészt a valóságelemek sűrítéséről tanúskodik.

Sajátos logikai felépítettség jellemző a nem rákérdező, hanem a leíró részt tartalmazó találós kérdésekre, mert bennük valami egyes, egyedi általánossá vántéve:

102. Ágadzik, bogadzik, / mégse leveledzik. / Mi az?

(Folyó)

Azonban ez az általánosság nem valódi, hanem *á l á l t a l á n o s s á g*, ugyanis nem mind patakok az, ami ágadzik. Vagyis a találós kérdés csupán az általános látszatával lép föl, holott egy egyesre, egy konkrétira vonatkozik. A megfejtésben tehát le kell leplezni ezt a látszatáltalánosságot, meg kell keresni a mögötte rejlő egyest, a leíró elemek tárgyát kell kitalálni.

Bár a találós kérdés népi eredetű műfaj, de sok a költői (Kisfaludy Károly, Kölcsey, Vörösmarty, Arany), a műtalány is. Mint a népköltészet egyik válfajára, érvényesek rá a folklór alkotások ősi szabályszerűségei (pl. a szóbeliség miatt variánsok léte), a műalkotás jelleget pedig stilisztikai-poétikai sajátosságok (verses forma, rím, ritmus, szókép) mutatják.

Noha a találós kérdéseket a prózai műfajok között tartják számon, de sorokra tördelésük a versritmus szerint alakul. Néha természetesen csak prózaritmus mutatható ki bennük.

A találós kérdés élő voltát jelzi az, hogy állandó változáson megy át (pl. tematika, kérdéstípus szempontjából). Eredetileg a lakodalmi szertartás részét képezte, de a fonóházakban vagy más társas összejövetelen az unalom elűzésének, az ugratásnak is eszköze volt, és spontán módon is elhangozhatott tréfás hangvételű beszédben.

2.2. A találós kérdés műfajának elhatárolása szükséges más folklór műfajoktól, mert a szakirodalomban terminológiai zavar és következetlenség fedezhető fel.

A néprajz ismeri a találós mese fogalmát, de van olyan eset, amikor a találós kérdés értelmében használják, például Bánóczi József Találós mesék címmel közölte a Nytr.-ben a következő, kétségtől mentes találós kérdéseket:

Mellik tóba nincsen víz? A hintóba.

Belű fényes, kívű fekete, mégis mindig piríttják, mi az? Fazék.

(Nytr. 7: 89)

Hogyan röpül a tarka tik a pallásra? Tarkán.

Mikor lud a lud? Mikor maga van, kettő már ludak.

(Nytr. 7: 280)

Szendrey Zsigmond, aki sokat foglalkozott a magyar találósokkal, aszerint különböztette meg két csoportját: a találós mesét és a találós kérdést, hogy tartalmaz-e kérdés formát (Népi találós kérdéseink szerkezete 83). Bár ez a szembeállítás fölöttebb forrás, de az elkülönítés világos.

Mándoki László viszont a Találós kérdések Baranyából című publikációjában zavart keltően a találós mesék csoportjába sorolja a legkülönbözőbb fajtákat:

4. Mindig nyílik, sohasem virágzik. Az ajtó.

10. Egy tető alatt négy testvér lakik? Asztal.

18. Vizen megy, nem csobog, / Nádön megy, nem zörög.

Mi az? Árnyék.

99. Mi az, ami az ágyban, sohasem nyugszik? A folyóvíz.

428. Mi nedves a tűzben, s a vízben mi száraz? Viasz.

Mándoki csoportosítása más szempontból is következetlen és tisztázatlan, mert a fentebb idézett tanulmányban a fölérendelt és az alárendelt fogalom is azonos: találós kérdés (a 2. csoport neve).

Szendrey nyomán A magyar népköltészet című egyetemi jegyzetben Voigt Vilmos is hagyományosan választja el a találós meséket és találós kérdéseket, de később írt tanulmányában kijelenti, hogy ez „a megoldás elméletileg sosem volt helyeselhető, . . . gyakorlatilag sem felel meg a tényeknek. Egyrészt elvileg minden találós kérdésünk átalakítható kérdő formájúvá (leggyakrabban a végéhez illesztett „Mi az?” kérdés segítségével), másrészt ugyanaz a találós hol e zárókérdéssel együtt, hol attól függetlenül hangzik el” (Egy közösség találós kérdései 206). Ezzel az utóbbival értek egyet. A sok példából álljon itt egy bizonyításként:

351. Mindig nyílik, de sohasem virágzik.

Mi az? (Ajtó)

Mindig nyílik, sohasem virágzik. (Mándoki, 4.)

3. A találós kérdések releváns jegyei

3.1. A találós kérdés struktúrája. A népköltészet alkotói és a költők nem a maguk elképzelése szerint találhatnak ki találós kérdéseket, hanem a szóbeli hagyomány funkcióazonosságát biztosító releváns jegyei alapján. Ezek pedig a stabilitást mutató formai motívumokban jelentkeznek elsősorban. Ezért célszerű a találós kérdések vizsgálatakor a struktúra analíziséből kiindulni, feltárni a lényeges elemeket, és leírni azokat a formai és tartalmi sajátosságokat, amelyeknek jelentésük, szerepük, stílus-hatásuk van, és egyáltalán a magyar találós kérdéseket általánosságban jellemzik.

A találós kérdés két szegmentumra különíthető kompozíciós egység, amelynek sztereotip szerkezetében a rejtvény és a megfejtés egysége megbonthatatlan — csak a vizsgálódás miatt van szükség a szétválasztásukra —, hiszen a kérdés és a válasz egymásra vonatkozása nyilvánvaló és kötött, együtt ad szerkezeti és tartalmi egységet.

Hogy a találós kérdés nemcsak maga a rejtvényelem, azt néhány példán szemléltetem. Miféle logika diktálja például azt, hogy a *Ki volt az első muzsikás?* kérdésre *A szűnyog* a válasz (294.)? A fejtörő kitalálójának logikája, ugyanis ez a találós a szűnyognak nem a legjellemzőbb tulajdonságát (ti. hogy csíp) emelte ki. Sokkal ésszerűbb lett volna a fel-tett kérdésre *A tücsök* válasz, hiszen két találós kérdés tanúsága szerint is erről híres ez a rovar:

282. Se hárfája, se gitárja, / mégis szól a muzsikája. (Tücsök)

283. Füvek sűrűjében / barna zenész csücsül... (Tücsök)

Módszeres út tehát nem vezet a megoldáshoz, vagyis okoskodás nem segítené a hallgatót a megfejtésben. Ez a találós kérdés nem akármilyen felelettel, csak *A szűnyog* válasszal válik lezárttá, teljessé.

Hasonló a helyzet a következő esetben is. A *Négy gyereknek egy kalapja. Mi az?* (361.) találós kérdésre — számításba véve a tartalmat: ti. hogy egy nagyobb dologhoz négy kisebb elem tartozik — felelet lehet a dióhéj és a négy dióbél, vagy a koci és a kerekei, mint ahogyan ez az összefüggés meg is jelenik az ezekkel kapcsolatos fejtörőkben:

187. Fenn, fenn / palotában / négyen ülnek / egy szobában. (Dió)

518. Négy testvér szalad egymás mellett, mégse érik utol soha egymást. Mi az?

(Kocsikerekek)

Mégis *Asztal* a megfejtés. Vagyis a kérdés nem teszi nyitottá a válogatási lehetőségeket, hiszen egy konkrét találóskérdés-rejtvényhez egy megszabott válasz tartozik megfejtésként. Így értem én azt, hogy a találós kérdés szerkezete zárt. A gondolkodás logikáján belül természetesen adódhatna több értelemszerű válasz is, és valóban vannak nyitottabb vagy félig zárt formák is (pl. a *Mindig nyílik, de sohasem virágzik*-ra az *Ajtó* és *Ablak* választ is megfelelőnek szokás tartani), amikor is alternatívák állnak rendelkezésünkre, de nem abszolút módon, hanem a nyelvi tréfa világán belül.

A találós kérdés funkcionális vizsgálata arról árulkodik, hogy pragmatikus szempontból ún. más o d l a g o s k é r d é s e k ezek, vagyis nem jellemző rájuk a kérdés jellegzetes alaphelyzete (ti. amikor a kérdező nem ismeri, viszont a válaszoló tudja a feleletet). A találósokban a válasz rögzített, ezért a rejtvény rész nem valódi kérdés, mert nem nyitott, hanem á l k é r d é s, hiszen csak egy meghatározott válasszal válik zárttá, ahogy ezt Hegel meghatározta: „... a rejtvény... magán- és magáértvalósága szerint megoldott” (Ästhetik. Berlin, 1955. 392). A felelet és válasz fogalmának Kiefer-féle elkülönítése (NyK. 83: 273) a következőképpen állhat a találós kérdésekre is: ha a hagyománynak megfelelő a megfejtés: válasznak tartandó, ha eltér attól: csak felelet.

A rejtvény és a megfejtés egységet képező volta ellenére is külön-külön mondatban fogalmazódik meg, ezért az a típusú találós, amelynek az utolsó szava, egyben a megoldása beleolvad a találós kérdés rejtvényyszövegébe, vagyis válaszoló rínként felel az utolsó előtti sor rímhívó szavára, csak a gyermekirodalomban ismeretes:

166. Gyümölcs vagyok, édes vagyok, / ha megértem, piros vagyok,

Télen elrejt jól a kamra, / mi is volnék, ha nem . . . (alma)

Bár ennek a találósnak a forrása sem a nép-, sem a műköltészetben nincs feltüntetve, de mivel nem mutatja a folklór eredetű találós jellegzetességét a struktúrában, ugyanúgy műköltői alkotásnak tekinthető, mint az a hét hasonló versike még (5., 29., 47., 76., 83., 89., 345.), amelyeknek szerzőjét megnevezte a szerkesztő. Ezeket kizártam a vizsgáldásból.

3.2. A rejtvény

3.2.1. A rejtvény modalitása. A találós kérdés rejtvény részének talán legszembezőkőbb specifikus jegye a modalitása.

Az előbbiekből anélkül foglaltam állást, hogy a találós kérdés fogalmába tartoznak a nem kérdő formájúak is, hiszen a *Mi az?* kérdéssel könnyen kérdővé formálhatók. De még más okok is e mellett a felfogás mellett szólnak. Először is: bár a leírt forma nem érzékelteti a dallamot, a kijelentő modalitású találósokat is, ha nem is szabályos, de valamiféle kérdő, tehát mindenképp szóbeli választ indukáló hanglejtéssel ejtjük. Ha ez nem így volna, akkor például a *Vízbe esik, eltörik, / kőre csik nem törik* (48.) mondat tudomásulvételét várnánk el a hallgatótól, aki ezt szabályos kijelentő dallamvonallal nem rejtvényként értelmezné, legföljebb rímes versikének gondolná, és nem törné a fejét a megoldáson.

Másrészt a kérdő formát a szituáció vagy a kontextus feleslegessé teheti: például a hagyományos lakodalmi ceremónia részeként, kukoricafosztáskor a szinte vetélkedő-szerűen elhangzó találóskérdés-sorozatban; vagy amikor a megelőző szöveg világossá teszi, hogy beszédbeli reagálást kívánó, kijelentő hanglejtésű találóst fogunk hallani. (Pl.: „Fejtörőnek egy találós kérdést mondok. Próbáljátok megfejteni! *Ut-fut, minden házba befut.*”)

Tehát a találós kérdések esetében a nem kérdő formájúakat is kérdésként kell értelmezni, vagyis a rejtvények modalitása nem bontja találós mesére, illetve találós kérdésre a szóbeli talányokat, mert teljesen azonos a funkciójuk: játékos módon gondolkodtatva kérdezhetnek rá ugyanarra a tárgyra, jelenségre mind a kijelentő, mind a kérdő formában, mind a kettő kombinációjában:

77. Vízen megyen, nem susog, / sáron megyen, nem suhog,

eső veri, nem ázik, / fagy éri, de nem fázik. (Árnyék)

72. Mi megyen át száraz lábbal a vízen? (Árnyék)

74. Lassan megy, mégis versenyt fut a nappal. Mi az? (Árnyék)

Érdemes mégis összevetni modalitás szempontjából a Szó, fon, nem takács. Mi az? című találóskérdés-gyűjtemény rejtvény anyagát.

A rejtvény					
1 mondatos			2 mondatos		
kijelentés	kérdés	felkiáltás	felszólítás	kijelentés + <i>Mi az?</i>	kijelentés + <i>Ki az?</i>
151	254	1	2	119	2

Az egy vagy két mondatos rejtvenyű — tehát jellegzetes struktúrájú — találós kérdésekre nem jellemző a felszólítás és felkiáltás. Csak két esetben kérdez rá a feladvány személyre, ezzel szemben viszont 119-szer dologra.

A Varga Ferencé-féle gyűjtemény többi rejtvenye nem mutatja a találós kérdés sajátos szerkezetét, mert több mondatból tevődik össze, illetve modalitás szempontjából is a legkülönbözőbb variánsok lépnek föl. Az I. mellékletben erről készített összesítés azt kívánja bemutatni: a rengeteg változat tipizálhatatlan a nagyon nagyfokú szóródás miatt.

A két vagy annál több kijelentésből álló rejtvenyek sem tűnnek az adatok alapján népköltészeti termékeknek, mert 46-ból Varga Ferencé csak 8-at származtat gyűjtésből, 26 esetben ismert szerzőt nevez meg, 12 talánnyal kapcsolatban viszont nem tünteti föl a forrást, de a 8 : 26 arányból és nyelvi tényekből arra következtethetünk, hogy ezek is műköltői alkotások.

A számadatok alapján modalitás szerint a találós kérdéseknek 3 rejtvenytípusa gyakori:

- egy egyenes kérdés
- egy kijelentés
- egy kijelentés + *Mi az?*

A népi eredetű találós kérdés lényeges jellemzője tehát: a rövidség, tömörség, hiszen az emlékezet nehezen jegyez meg szóban elhangzó 3–4 összetett mondatot. Vagyis a műköltők, amikor terjedelmes találósokat gondolnak ki, aligha vannak tekintettel pszichikai okokra és a hagyományos szerkezeti modellekre, pedig ezek a tradicionális formák nagyban segítik az alkotást, a szöveg memorizálását, folklorizálódását, hagyományozását.

Különben a műköltői, illetve valószínűsíthetően műköltői alkotásokról árulkodó leglényegesebb jelek a következők: a több mondatos bonyolult szerkezet, amely eltér a szokványos, nagy gyakoriságot mutató egy mondatos rejtvenyektől; a mondatok modalitásának sokfélesége; a nem népi szövegbe illő szóhasználat (5. *menyei repkény*, 20. *patavert szikrákat*, 344. *pagonyból virányra*); költőiségre törekvés (alliteráció: 99. *hajót hordok hátamon*); didaktikus jelleg (111., 318.). Mivel ezek a találósok éppen a sajátos jegyeket nem mutatják, nem tartottam szükségesnek velük foglalkozni.

3.2.2. Az egyenes kérdésből álló rejtvenyek. A kérdésnek nagyon sok változata lehetséges. A találós kérdésnek nevezett folklór műfaj sajátos kérdést tartalmaz, mert nem az információ bizonytalansága vagy kiegészítésének vágya szüli, hanem a kérdésre adandó válasz ismeretében az az emberi kíváncsiság, hogy egy meglepő, beugrató vagy kétértelmű kérdéssel hogyan lehet vizsgáztatni az emberi értelmet. E miatt a szándék miatt sorolja Kiefer a kérdésattitűdök szerint a találóst a didaktikai kérdések közé (NyK. 83: 279).

Pragmatikai szempontból is jellegzetes válfaja a kérdéseknek a találós, mert a beszélő már ismert dolgot formál kérdéssé, vagyis a szokványos kérdésekkel szemben — ahol a kérdés mindig megelőzi a megismerést —, itt a tények tudása létezik előbb. Így két beszédhelyzet lehetséges csak: az egyik esetben a beszélő tudja a választ, és azt gondolja, hogy a hallgató nem ismeri azt; máskor a beszélő és a hallgató is ismeri a választ, de például a lakodalmi rítus kedvéért mégis elhangzik. A beszélőnek ebből a helyzetéből adódik az, hogy a kérdéshez felszólító mozzanat is társul, amely felelet adására készíti a hallgatót.

Ha a felszólító jelleg burkoltan jelentkezik, egyenes kérdés fogalmazódik, ha pedig nyíltan mutatkozik meg: függő kérdés keletkezik. A találós kérdések esetében, amelyek feladvány és nem feladat jellegűek, sokkal gyakoribb az előző típus. Jól érzékeltetik ezt a számadatok: a vizsgált találóskérdés-gyűjtemény

616 adatában 398 egyenes kérdés található, függő kérdés csak 9 (91., 108., 111., 173., 193., 196., 447., 609., 610.), ahol hétszer a *mond meg (mondjátok meg)*, kétszer pedig a *találd ki (találd el)* beszédre, gondolkodásra sarkalló állítmány szerepel. Egyetlen kivételt nem tekintve (609. Mondd meg: öt cseh (öccse), öt török, öt görög, hány ember?) a függő kérdést tartalmazó mondat a deskriptív résztől elkülönül:

193. Van egy virág, jól ismerem, / szúrós tövis között terem.

Hajnalpiros a levele, / mondjátok meg, mi a neve! (Rózsa)

A találókérdés-kötet anyagában szereplő 398 egyenes kérdésből 254 tartozik az egy mondatos rejtvények közé. Ezeket fogom közelebbről megvizsgálni.

A gyűjteményben csak egyetlen eldöntendő kérdés olvasható:

217. Lehet-e egy lovon hét patkó?

Ez ún. 'igen / nem' kérdés, mert egy feltevés megerősítését vagy elutasítását kívánja. Egy szintaktikai tényező: az -e kérdőszócska formálja kérdővé. Az állítmánya főhangsúlyos, és ezért egyenes szórendű a mondat.

Összesen két találós tartozik a kérdő mondatok egy sajátos fajtájába: a választó kérdő mondatok közé:

231. A fehér bárányok esznek-e többet, vagy a feketék?

264. Lejtőn fölfelé vagy lefelé fut könnyebben a nyúl?

Ez a két kérdés alternatív jellegű, hiszen kétféle választási lehetőséget nyújt. Az utóbbit csak a jellegzetes hanglejtés különíti el a kijelentéstől; az előbbit még egy lexikológiai elem is kérdővé teszi: az -e kérdőszó, amely a hangsúlytalan állítmányhoz tapadva szerepel. Ez a két választó kérdés szó szerint veendő, így ésszerű magyarázatot kell rá adni.

A találókérdés-gyűjtemény 251 kiegészítendő kérdése minden esetben szintaktikai tényezővel jelölt: kérdő névmással vagy kérdő határozószóval. Nem véletlen tehát Mándoki László módszere, aki a Találós kérdések Baranyából című gyűjteményében e lexikológiai elemek abc rendje szerint csoportosítja adatait. Ez a felosztás azonban elemzés nélkül teljesen formális marad, hiszen nem tűnik ki, hogy ugyanaz a kérdőszó más-más szerepű is lehet. Például a *mit?* kérdés konkrét tartalmú ígéhez kapcsolódva accusativusra kérdez rá (524. Mit vesz az ember legtöbbet a piacon?), míg általános jelentésű ígével együtt cselekvésre (59. Mit csinálnak a lekvárosiak, mikor az esik?).

A kiegészítendő kérdés a közlemény egyik elemére vonatkozó információhiányt vagy bizonytalanságot kívánja megszüntetni. A szakirodalomban a kiegészítendő kérdések többféle felosztása ismert: a Ladányi Péter által ismertetett Reichenbach-féle osztályozás argumentum és funkció kérdéséről beszél (NyK. 64: 200), Szende Tamás mód-, okmegjelölő és kibővítendő kérdéseket különít el (Nyr. 98: 335), Kiefer Ferenc pedig a kiegészítendő kérdés mellett bevezeti a nyitott kérdés fogalmát is (NyK. 83: 275–6).

Véleményem szerint e csoportosítások bármelyikének átvétele nem vinne közelebb a találós kérdés problematikájának magyarázatához. Jellemzőbbnek gondolom a kérdőszók előfordulásának gyakoriságát, ezért ezt táblázatban is kimutattam. De mint a II. melléklet összesítése jelzi, nagyon nagy szóródást mutatnak ebből a szempontból a kiegészítendő kérdések, és modellálni csak a sűrűn előforduló típusokat érdemes.

3.2.2.1. A vizsgált találókérdés-kötet legjellemzőbb kérdése: *melyik?*, és ez többnyire jelzői szerepű mondatrészként szerepel:

277. Melyik disznó nem volt soha malac?

298. Melyik ollót nem viszik soha köszörűshöz?

Ez a kérdésfajta tovább is bontható aszerint, hogy milyen sajátos lexikológiai, grammatikai elem fordul elő benne:

tagadás: <i>sose, soha, nem, nincs(en)</i>	18,
felsőfokú melléknév vagy számnév	15,
középfokú melléknév vagy számnév	4,
tipizálhatóan jellemző elem nincs	28 találós kérdésben.

A tagadó formulák általában a korlátozó, kirekesztő értelmet segítik érvényesülni:

330. Melyik vízben nincsen homok?

429. Melyik hordóba nem lehet bort tölteni?

Releváns, nem variálható elemei a következő meghatározott struktúrát alkotják:

melyik? + jelzett szó + tagadószó vagy tagadó ige

A felsőfokú melléknévet vagy számnévet tartalmazó kérdések a tulajdonság nyomósított kifejezésével sarkítják a jelentéstartalmat:

31. Melyik három ember a *legvénebb* a földön?

211. Melyik hónapban botlik a ló *legkevesebbet*?

A középfokú alakot használó találósok a viszonyítást nem hasonlító határozóval vagy hasonlító mellékmondattal fejezik ki, hanem a fokozott melléknév és a fokozott számnév mellett is két választási lehetőség szembesül:

18. Melyik *szükségesebb*: a nap vagy a hold?

484. Melyik *idősebb*, a kovács vagy a kalapács?

225. Az ökörnek melyik felén van *több* szőr?

527. Két asszony közül melyik beszél *többet*?

3.2.2.2. A *mi?* kérdő névmással induló 32 találóssal szemben csak kettő (85.) nem helyezte hangsúlyos helyre a kérdőszót, mivel mellékmondattal indított:

616. Ha egy véka búza harminc garas, *mi* az ára egy háromgarasos cipónak?

A *mi?* kérdő névmást tartalmazó 34 találós kérdés a mondatstruktúrából ítélve az alanyra kérdez rá:

mi? + állítmány + tárgy és/vagy határozó

207. Mi cifrázta ki a tarka macskát?

68. Mi van az üres kancsóban?

434. Mi hordja hátán a fülét?

A modell stabil elemei így is alakulhatnak:

mi + állítmány + mellékmondat

58. Mi nem lesz vizesebb, *ha vízbe esik?*

546. Mi van akkor, *ha a burkus király a hóba lép?*

A szerkezet relevanciáját láthatjuk a következő két találós esetében:

72. Mi megyen át száraz lábbal a vízben?

341. Mi megy át a vízben árnyék nélkül?

Ez a kérdéstípus jó példa arra, hogy az a formális módszer, amely a kérdést kezdő szavak szerint csoportosítja, helytelen, hiszen 4 találós nem alanyra, hanem határozós viszonyra kérdez:

115. *Mi nélkül* nem lehet el az erdő? }
 531. *Mi nélkül* nem lehet örölni? } *nélkül* névutóval,
 533. *Mi nélkül* nem lehet szántani? }
 169. *Mi után* érik az alma? *után* névutóval.

Az 545. találós viszont az állítmányra a *mi történik?* kérdéssel utal: *Mi történik* akkor, ha a néger a Vörös-tengerben fürdik?

A *mi a különbség?* kérdésre pedig szemantikai jellegéből adódóan nem egyetlen szó a válasz, hanem körülírás:

170. *Mi a különbség* az almafa és a szilvafa között?

Bár valószínű, hogy ebben a kérdésfajtában a struktúrának csak irreleváns eleme a melléknév, de mégis figyelemre méltó az a tény, hogy az ide tartozó 34 találós kérdésből 13-ban található ez a szófaj. Az alapfokúak jelzői funkcióban a jelentés megszorítását szolgálják, illetve a talányszerűséget fokozzák a jelentésszűkítő tartalmuk miatt:

68. *Mi van az üres* kancsóban?
 546. *Mi van akkor*, ha a *burkus* király a hóba lép?

A középfokú melléknévet tartalmazó 5 kérdés közül 4 hasonlító szerkezetben szerepel, egy pedig feltételes mellékmondatból bővül:

58. *Mi nem lesz vizesebb*, ha a vízbe esik?

A hasonlat mind a négy esetben ragos névszóval kifejezett határozóval történik, és a középfokú melléknév állítmányi szerepű. Ezek az azonos felépítettségű találós kérdések nagyfokú tömörséget mutatnak, mert csak a leglényegesebb komponensek találhatók meg bennük:

mi? + középfokú melléknévi állítmány + *-nál*, *-nél* ragos névszó

237. *Mi jobb egy disznónál?*
 320. *Mi feketébb a varjúnál?*
 535. *Mi erősebb a földnél?*
 542. *Mi édesebb a méznél,*
mi puhább a vánkosnál?

A felsőfokú melléknévek állítmányként (366. *Mi a legjobb a sütdkemencében?*) és határozóként (233. *Mi hasonlít legjobban a disznóhoz?*) fordulnak elő.

A *mi az, ami* fordulatot magába foglaló 4 találós kérdésből csak 1 igazán népi (103. *Mi az, ami ágyába soha meg nem nyugszik?*), de ez semmiképp nem jellegzetes kérdésfajta szemben a *mi az?*-zal záródó típussal.

3.2.2.3. A találóskérdés-kötet 30 *miért?*-tel fogalmazódó kérdése 28 esetben okra (55. *Miért esik az eső?* 110. *Miért folyik a patak előre és nem vissza?*), 2-szer célra kérdez rá (381. *Miért viselnek a molnárok szürke kalapot?* 385. *Miért varrják a kabáttra a gallért?*), de ez csak a válaszból válik egyértelművé, így ez a sajátság is hozzájárul a talányosság erősítéséhez.

A *miért?*-tel induló találósok szerkezeti modelljének releváns elemei a következők:

miért? + állítmány + alany (+ esetleg többi mondatrész)

57. *Miért nem eshetik az eső két nap egymás után?*
 276. *Miért nincs csizmája a rókának?*

Háromszor mellékmondatos a forma:

200. *Miért néz hátra a kutya, mikor kergetik?*

247. Miért hunyja be a kakas a szemét, *amikor kukorékol?*

550. Miért keresi az ember, *amit elvesztett?*

Egyetlen esetben helyezték csupán hangsúlytalan helyre a kérdőszót:

219. Tarka lótól *miért* nem vesznek vámot?

Ebben a típusban mindenképpen ismert a predikátum és az alany, de az ok-, illetőleg célhatározó helye „üres”, így válik nyitottá a kérdés. Sajátos szemantikai szerepe van mégis az igei elemnek — mert noha a találós kérdések állandósult szókapcsolatok —, az esetek többségében a tartalom módosulása nélkül fölcserélhető lenne más igével:

199. Miért *viszi* a kutya szájában a prédáját (*tartja, fogja*)

238. Miért *szalad* a disznó haza a mezőről? (*fut, rohan, csörtet*)

De olyankor, amikor a találós homonimiára épül, a szinonimával történő helyettesítés éppen a kérdés talányszerűségét szüntetné meg:

269. Miért nyúl a nyúl?

3.2.2.4. Az időpontra vagy a feltételre való rákérdezés mindenkor hangsúlyos a találósokban, ezért kivétel nélkül a *mikor?* kérdőszóval indulnak ezek a kérdések. A következő mondat szerkezeti modellek a tipikusak:

mikor? + állítmány + alany

226. Mikor legnehezebb az ökör? (még: 28., 259., 261., 266.)

mikor? + állítmány + $\begin{matrix} \text{határozó} \\ \text{tárgy} \end{matrix}$ + alany

96. Mikor lehet a vízen száraz lábbal átmenni? (még: 97., 252., 255., 549.)

mikor? + állítmány + alany + $\begin{matrix} \text{tárgy} \\ \text{határozó} \end{matrix}$

245. Mikor hagyja el a kakas a tojását? (még: 382., 420.)

Nem jellemző a mellékmondatos szerkesztésmód, mert csak kettő fordult elő ilyen (390. Mikor mondják a nadrágra, hogy ló? és 419.), illetőleg olyan forma, amely az alanyt két határozó közé ékeli (530. Mikor van fejtenül a molnár a malomban?).

Az adatok azt igazolják, hogy rövid, tömör, egyszerű szerkesztésű kérdések ezek, és az egyetlen mondategységből álló műtalálós követi is a legjellemzőbb struktúráját (405. Mikor jó a száraz kalács?).

Összesen egy kérdés meghökkentő első hallásra, amelyben az alany és a névszói állítmány ugyanaz a főnév: 259. Mikor lúd a lúd?

3.2.2.5. A helyre kérdező 18 *hol?* kérdőszóval induló találós egy kivételt nem tekintve (246. Mikor a kakas otthon sincs, másnál sincs, hol van?) kizárólag a releváns elemeket tartalmazza, ezért szerkezeti szempontból tömör:

101. Hol a legdrágább a víz?

128. Hol kaszálják a lucernát?

3.2.2.6. A 18 *hogyan?* (*hogy?*) kérdőszó a találósok karakterisztikus beugrató formulája: *hoggy hívják?*, *hoggy mondják?* többször visszatér (12. *Hogyan mondják* helyesen: nyugaton vagy nyugoton kél fel a nap? 206. *Hoggy hívják* a macskát magyarul?, még: 274., 338., 485.), és a kérdőszó a 297. kivételével (Három hangya *hoggy* megy végig az országúton?) hangsúlyos helyen áll, vagyis mondatkezdeten.

3.2.2.7. A 16 mondatindító *milyen?* kérdőszóhoz mindig főnév tapad, és ehhez a népi találósok közül 6 esetben a létige kapcsolódik:

114. Milyen *fa* van legtöbb az erdőben?

216. Milyen *szőr* van a legtöbb lovon? (még: 305., 349., 581., 595.)

A *milyen?* + főnév + létige sémát 7, valószínűleg műköltői találósból (532., 552., 553., 569., 580., 583., 586.) 3 követi:

552. Milyen *kő* van legtöbb a patakban?

569. Milyen *tű* van sok az olvasókönyvben?

586. Milyen *rózsán* nincsen tövis?

Ebbe a csoportba vettem be az egyetlen *micsoda?* kérdőszós találós kérdést is, mert a *milyen?*-nel helyettesíthető, ugyanis ebben az értelemben szerepel:

118. *Micsoda* fát mondanak vasnak?

3.2.2.8. A vizsgált gyűjteményben 13 *hány?* kérdőszót tartalmazó népi eredetű találós kérdés van, de meglepő módon ezek közül 4 mondatban nem főhangsúlyos helyen áll a kérdőszó (256. Két tyúk *hány* pár?, még: 604., 607., 609.), és ez is érezteti, hogy a kérdésben nem a számszerűség a lényeg. Ezt az utóbbi szerkesztést utánozzák a nem jelölt forrásúak is:

431. Egy közönséges vendégségben *hány* kanál van? (még: 328., 603.)

3.2.2.9. A találóskérdés-gyűjtemény 7 *ki?* kérdő névmásos találósa a mondat *alanyára* kérdez mind a népi (294. Ki volt az első muzsikás?, még: 33., 342., 526.), mind a *fel* nem tüntetett forrású adatában (88. Ki a leggyorsabb festő?, még: 113., 213.), szemben azzal a 2 műköltői példával, amely csak formálisan alkotta meg a kérdést az *alanyra* kérdező formával. Ugyanis az utóbbiakban a felelet a deskriptív elem megfejtését adja, így a kérdő mondat felszólító értékben használatos, amelyhez a 15.-ben egy dologra kérdező függő kérdés, a 195.-ben *accusativus* kapcsolódik.

15. Hol volt, hol nem volt,
magasan volt, zsemle volt,
sarló lett, és kifli lett,
ki mondja meg, hogy mi ez?

(Hold)

195. Bölcsőmet vad / szél cibálja,
takaróm a / hópehely.
habár kicsit / hideg dunnám,
mégis jó, hogy átölel.
A nap első / sugarától,
a hópaplan / megreped ...
Én vagyok az / első virág ...
Ki tudja a nevemet? (Hóvirág)

Ezek a műtalálósok jól mutatják, hogy nemcsak bőbeszédűségük, költői szóhasználatuk, hanem bonyolult szerkezetük miatt is *kirítnak* a népi eredetű találós kérdések egyszerű struktúrái közül.

3.2.2.10. A *mit?* kérdő névmással induló 6 találósból 2 népi (271., 524.), 4 fel nem tüntetett forrású (59., 319., 528., 539.). Leggyakrabban a *csinál* igével formálódik, és struktúrája a következő:

mit? + *csinál* + alany + ^{(a)mikor}_{ha} + mellékmondat

319. *Mit csinál* a nyúl, *amikor* a dombtetőre ér?

271. *Mit csinál* a varjú, *ha* betölti a három évet? (még: 59., 539.)

3.3. A megfejtés

3.3.1. A megfejtés fogalmi körei. A találós kérdések szemantikai elrendezése sztereotip szerkezetük második elemének: a megfejtésnek az alapján történik. Ez kérdés-felelet esetében magától értetődő, mert a „kiegészítendő kérdés és felelete a z o n o s szemantikai szinten áll” (Ladányi: NyK. 64: 198).

A Szó, fon, nem takács. Mi az? című gyűjtemény szerkesztője a rokon fogalmakra kérdező találósokat egymás után rendezte. Eljárása azonban mégis felemás, mert csak a könyv első részében érvényesül a tematikai sorrend — különösebb merev csoportosítás nélkül —, ezzel szemben a második egységben egyes műfajokat (általa fejtörőknek, szó- és számrejtvényeknek nevezettek) foglalt egy csoportba. Tartalmi szempontból nem szinkron metszet ez a kötet, ugyanis a legkülönbözőbb korok folklórgyűjtéseiből és műtalányaiból válogatott a szerkesztő kisiskolásoknak. Ezért van az, hogy az egyik legrégibbnek tartott rejtvényfajta: a szerelmi tárgyú kimaradt, és nem fordul elő benne a régen divatos bibliai témájú találós kérdés sem.

Azonban a vizsgált kötet alapján is megállapítható, hogy a találós kérdések számtalan tárgya több fogalmi körbe rendezhető:

1. a természet tárgyai, jelenségei: nap, hold, napfény, csillagok, év, hónap, nap, nyár, ősz, árnyék, tűz, víz, folyó
2. időjárás: felhő, hó, eső, harmat, jégvirág, zúzmara, ég, szivárvány, köd, levegő, szél
3. növények: fa, bokor, fű, gyom, tövis, búza, len, hagyma, torma, retek ... sok kerti növény és gyümölcs
4. állatok: kutya, macska, ló, tehén ... medve, farkas, róka, csiga, pók, bolha ... fecske, páva, gólya ...
5. az emberi test részei: száj, szem ...
6. a ház és részei: ajtó, ablak ...
7. emberi ruházat: cipő, kesztyű ...
8. emberi eledel: kenyér, túró ...
9. háztartási eszközök: szita, korsó ...
10. tisztálkodási felszerelések: fésű, szappan ...
11. mesterségek szerszámai: kalapács, halászháló ...
12. hangszerek: hegedű, cimbalom ...
13. a közlekedéssel kapcsolatos fogalmak: országút, vonat ...

A gyűjtemény szerkesztője nem véletlenül rendezte el így a találós kérdéseket, mert a legősibbek és nagy számban szereplők a természeti jelenségekkel és az időjárással kapcsolatosak. A következő két, gazdag anyagot tartalmazó tárgykör: a növények és állatok világával a régi magyarság földművelő és állattenyésztő voltára utal vissza.

Ennek a találókérdés-gyűjteménynek a fogalmi körei jórészt megfelelnek A magyarság néprajza című kötetben feltüntetetteknek (335), tehát a találósok tematikája alig változik, őrzi a hagyományos jellegzetességeket, megszilárdult formában hagyományozódik nemzedékről nemzedékre. Ugyanakkor a magyarok életkörülményeiben végbemenő változások mégis nyomot hagytak az egyes találós kérdések témáján, hiszen mindennapi életünk új tárgyai, szerszámai is feltűnnek a találósokban: pl. 418. hurkapálca, 500. töltőtoll, 520. traktor, 521. exkavátor. Vagyis a konvencionális forma új jelentéstartalommal is feltöltődhet. A fejlődés olyan módon is hatott, hogy a manapság kiadott találókérdés-gyűjteményekből kihagyják az elavult fogalmakra kérdezőket: pl. „Melyik a legnehezebb, bot? A robot?”, illetve nem szójátékot alkotnak vele, hanem konkrét tárgyra kérdeznek:

551. Melyik bot a legnehezebb? (Amelyikkel ütnek.)

A találósok között sok nemzetközi vándortéma is akad (ezzel Szendrey Zsigmond Találós meséink és külföldi megfelelések című közleményében alaposan foglalkozott), illetőleg új szint jelentenek a vicclapokból folklorizálódott *mi a különbség?* kezdetű újabb fejlemények.

Végül is elmondható, hogy a találós kérdések műfajának élő voltát jelzi az a tény, hogy tartalma, ha kis mértékben is, de idővel változik. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a téma nem állandó része a találós kérdésnek.

3.3.2. A megfejtés szerkezete. A találós kérdések megfejtésének a struktúrátípusai a következők:

- egyszavasak
- felsorolásszerűek
- jelzős kifejezések
- névutós szerkezetek
- tagmondatral felelők
- elliptikus mondatral válaszolók.

Ezeknek a megfejtésfajtáknak a kérdőszavak szerinti gyakoriságát a III. melléklet tartalmazza, és mint a táblázatos kimutatás jelzi, a kérdő névmások és névmási kérdő határozószók határozzák meg a várt válasz milyenségét, szerkezetét, szófaját, mondatrészi szerepét. Így érthető például, hogy a *miért?* kérdésre, amelyik alaposabb magyarázatot igényel, sok a tagmondatos válasz; a *hol?*-ra adott feleletekben viszont névutós névszók is vannak.

A találósban a kérdés – felelet szituációból adódóan a sok egyszavas válasz tisztán entrópiikus voltával betölti a hiányt, illetőleg a mondatral adott válaszok is elliptikusak, mert a felesleges redundanciát így kerülük el. (263. Meddig szalad be a nyúl az erdőbe? A közepéig, mert utána már kifelé szalad.)

3.4. A találós kérdések típusai a rejtvény és a megfejtés viszonya szerint.

Sem a rejtvény önmagában, sem külön a megfejtés vizsgálata nem elég a találós kérdés minden lényeges jegyének feltárásához, csak e kettő viszonya vezet rá a talány nyitjára. A találósok rejtvénykérdésének jelentése ugyanis szervesen összefügg a megfejtésben adott válasszal. A megfejtések lényeges részei a találós kérdésnek, mert a válaszban oldódik fel a kérdés keltette feszültség. Ehhez a rejtvényben arra a szóra kell ráakadni, amelyen megfordul az értelmezése, vagyis ezzel le kell leplezni — a kérdés feltevőjével ellentétes utat bejárva — a látszatáltalánosságot, felfedve az egyest, a konkrétat.

A találós kérdés tréfája a rejtvény és a megfejtés viszonyából adódik, mivel ebből lehet tudni, hogy melyik kérdést lehet szó szerint venni, melyiket szükséges átértelmezni, képletesen venni.

Azonban, hogy milyen feladatot jelent a találós kérdések típusba sorolása, csoportosítása, álljon itt egy példa bizonyításként!

72. Mi megyen át száraz lábbal a vízben? (Árnyék)
 341. Mi megy át a vízben árnyék nélkül? (A hang)

Ez a két hasonló szerkezetű találós kérdés sok közös vonást mutat: a kitalálandót tárgyatlanlanság jellemzi (legalábbis a kézzelfoghatóság értelmében); ellentét a konkrét *megy* és a lábbal nem rendelkező jelenségek között; negativitás (vizesség nélkül, árnyék nélkül); gondolati érzékszervek (látás, hallás). Ezek alapján hová soroljuk be őket?

A népi fantázia és fufang számtalan variációt alkotott, így mindenegyes találós kérdést kategóriába erőszakolni képtelenség volna, ezért meg kell elégednünk a legjellegzetesebb fajták megállapításával.

3.4.1. Szó szerint értelmezendő kérdések. Az ebbe a típusba tartozó rejtvény-kérdésekre a válaszadás ismeretek, tapasztalatok révén lehetséges. Ezek egyenesen tudáspróbának minősülnek:

549. Melyik állat alszik egész télen át, fejfelé lógva? (A denevér)
 264. Lejtőn fölfelé vagy lefelé fut könnyebben a nyúl? (Fölfelé, mert a nyúlnak hosszú a hátsó és rövid az első lába)

496. Melyik kutya csúszik a jégen? (A fakutya)

Legfőljebb egy kis figyelemelterelő tudálékosság mögé rejtve kéri a találós számon a tudásanyagot:

12. Hogyan mondják helyesen: nyugaton vagy nyugoton kél fel a nap? (Sehogy sem, mert a nap keleten kel fel)

Ezeknek a találós kérdéseknek egy része inkább szellemeskedő, mint szellemes, és ugyanakkor könnyen kitalálható:

428. Melyik üvegbe lehet a tejet legkönnyebben beletölteni? (Az üres üvegbe)

438. Miből csinálják a dagasztóteknőt? (Ledőlt fából)

Mégis gyakran nem adunk választ például a következő találósokra, mert bár logikusan tudjuk a feleletet, de turpisságot várva a rejtvénytől, nem merjük az evidens választ megadni:

405. Mikor jó a száraz kalács? (Ha friss nincs)

429. Melyik hordóba nem lehet bort tölteni? (A tele hordóba)

550. Miért keresi az ember, amit elvesztett? (Mert nem tudja, hol van)

A szó szerint értelmezhető kérdések közé tartoznak a m a t e m a t i k a i jellegűek. A számtalányok egy része nem igényel alaposabb matematikai tudást:

607. Ipadnak, napadnak, három papnak, hat kappannak hány körme volt? (148)

615. Három öreg, hat malac, / kilenc disznó, mennyi az? (Tizennyolc)

614. Miképpen lehet két almát három személy között úgy elosztani, hogy mindegyiknek egy egész alma jusson? (Semmiképpen)

Még a terjedelmesebbek is fejszámolással könnyen elvégezhető művelet alkalmazását kívánják, a nehézséget legfeljebb a gyors, azonnali válaszadás jelenti, mivel a megszövegezés zavaros, illetőleg a komplikálás kedvéért a kérdés egy terjedelmes elbeszélő rész után következik:

612. Elöl megyen hat bak, / utána megy hat pap,
hatot üti, bakot üti, / pap a bakot bottal üti,
hányat ütött hát? (Kétszáztizzenhatot)

A találós kérdések többnyire leleményesek, megtréfálják az embert, valamiféle nyelvi ötletre épülnek. Akad azonban közöttük jó néhány olyan is, amelyben semmi elmés-ség nem lelhető fel, de nem is kikövetkeztethető, mert az ilyen fajta humortalan találynak a nyitottsága parttalan, a kérdésfeltevés sem nyújt körülhatárolást, és nem rögzít feleletet segítő előfeltevéseket:

254. Milyen tyúk mellett ül a kakas? (Tollas tyúk mellett)

320. Mi feketébb a varjúnál? (A tolla)

Hasonlóak még: 210., 265., 266., 271., 276., 294., 414., 415., 510.

A játékos elemet tartalmazó, megfigyelésen alapuló találós kérdések gondolkodással megfejtethetők, mert képletes, átvitt jelentés nem teszi kétértelművé őket:

57. Miért nem eshetik az eső két nap egymás után? (Mert mindig egy éjjel esik közbe)

68. Mi van az üres kancsóban? (Levegő)

Hasonlók még: 58., 85., 96., 97., 120., 129., 167., 191., 200., 211., 231., 484.

3.4.2. Tudás és okoskodás legtöbb esetben nem elegendő a találós kérdések megfejtéséhez, hiszen a találósok rejtvény részét szándékosan homályosan fogalmazzák:

valós elemeket képtelenségekkel vegyítenek, szántszándékkal hiányos mondatszerkezetet alkotnak. A tudatosan kódos megfogalmazás teszi talányszerűvé a kérdést, és nehezíti meg a válaszadást. A találós kérdések kihüvelyezése több, mint a morfémák felfogása, mert az elbújtatott többletinformáció kihámozásához furfangra, kombinatív gondolkodásra, kreativitásra van szükség. A megoldás kulesának a birtokában ezek a kérdések is egyértelművé válnak.

A találós kérdés a nyelvi homály sokféle lehetőségét használja ki, eszerint több fajtája van.

3.4.2.1. A szófelbontásra épülő találós kérdések. A találós kérdések legegyszerűbb fajtája a szófelbontáson alapuló szójáték, amely egyben tréfás népetimológia. A vizsgált gyűjtemény példái azt mutatják, hogy mind a megfejtés, mind a rejtvényben szereplő, értelmezett szó vagy szórész főnév. A rejtvény különben a szórész deskriptív bemutatásával, értelmezésével utal a megfejtésre.

A szófelbontás legtermészetesebb válfaja az, amikor egy összetett szó előtagjáról ad leírást a találós:

327. Melyik mérték a legolcsóbb? (A *szemmérték*)

454. Melyik óra mutatja csak a derült órákat? (A *napóra*) (Még: 543., 566.)

Ezek egyszerűen tudáspróbának tekinthetők, mert logikusan kikövetkeztethetők.

A rejtvényt a beszélő nehezíti néha félrevezető szavak betoldásával, mint például a következő találósban:

216. Milyen szőr van a legtöbb lovon? (*Lószőr*)

Az ilyen jellegű szófelbontás akkor hatásos, ha az elő- és utótag jelentésétől megszire eltávolodott az összetételé:

310. Melyik szem tud repülni? (Az *ökörszem*)

Már talányosabb az olyan fajta találós, amelyekben kombináló értelemmel lehet kapcsolatot felfedezni az összetétel utótagjának eredeti és átvitt értelme között:

398. Milyen haját lehet megenni, de nem lehet megfésülni? (A *kenyérhaját*)

496. Melyik kutya csúszik a jégen? (A *fakutya*)

Ilyen típusúak még: 26., 24., 585., 586., 277.

A következő adat azt jelzi, hogy nemcsak köz-, de tulajdonnév is alapja lehet átékos szófelbontásnak:

22. Melyik szekérre nem lehet szénát rakni? (A *Göncölszekérre*)

Mesterkétebb és naivabb a szófelbontás akkor, ha egyszerű a l a p s z ó t vagy k é p z e t t e t metszenek szét úgy, hogy azt összetettnek tüntetik föl, mivel az utolsó hangjai értelmes szót adnak:

386. Melyik karó véd a hideg ellen? (A *takaró*)

311. Melyik ló tud szárnyon szállni? (A *holló*)

Sok ilyen található még a gyűjteményben: 31., 118., 390., 458., 517., 567–84., 587–97., 599. Ezekben a találós kérdésekben a hibás szófelbontáshoz kapcsolódó értelmezés, vagyis a leíró rész az ellentéteket rejtő képtelenségeivel meghökkentő:

575. Melyik ló tud papírt vágni (Az *olló*)

578. Melyik apa szerszám? (A *kapa*)

A nép fantáziájának gazdagságát mutatja, hogy a *ló* és *tű* szótagot tartalmazó szavainkra több talányt is alkotott: 575. *olló*, 576. *vasaló*, 579. *sarló*, 581. *padló*, 687. *zászló*, illetve: 566–9. *betű*.

Az utóbbiakban a megoldást csak az 569.-ben segíti az *olvasókönyvben* szó.

3.4.2.2. A szóösszevonásra épülő találós kérdések. A szóösszevonás a szófelbontáshoz hasonlóan egyszerű, de kevésbé gyakori fajta. A vizsgált kötet egyenes kérdései között erre csak egy példát találtam:

260. Hogy hajtanál egy ludat *százfelé* (Egy ludat hajtanék száz lúd felé)

Ennek a rejtvénynek a látszólagos képtelensége az *egy* és *száz* számnevek szembeállításán alapszik, a megoldás pedig a *százfelé* 'száz különböző irányba' és a *száz felé* 'száz vmi irányába' ejtési azonosságában rejlik.

3.4.2.3. Álmatematikai találós kérdések. Az álmatematikai találósok egyik típusát azok jelentik, amelyek már a rejtvényben megadják a megfejtést, de az éberséget próbára tevő megfogalmazás elrejtje ezt:

611. Elment a pap Piripócsra, / találkozott három tóttal,

három tótnak három zsákja, / három zsákban három macska,

hányan mentek Piripócsra? (Csak egy)

616. Ha egy véka búza harminc garas, mi az ára egy háromgarasos cipónak? (Három garas)

A másik típus beugrató jellegű, ugyanis nem számszerű választ vár:

602. Hány hét a világ? (Minden héttel eggyel kevesebb)

603. Két hét hány hét? (77)

604. Öt koldus öt-öt botja, / öt-öt boton öt-öt kaska, öt-öt kaskában öt-öt macska, / öt-öt macskának öt-öt fia, hány fiókmacska? (Sok)

Az egyenes kérdések egyetlen rokonsági talányának matematikai tréfája abban rejlik, hogy az egyik személy: az anya kettős funkcióban szerepel, anya és gyermek egy személyben:

606. Két anya, két gyermek, mennyi az? (Három: nagyanyám, anyám és én)

3.4.2.4. A poliszémiára épülő találós kérdések. Sok egyenes kérdésben a több jelentésű szavak talányképző szerepük.

A poliszém *hív* ige négy találós kérdésben két jelentésének: 'szól valakinek, hogy jöjjön' és 'névvel nevez' értelmének egyidejű felidézésével kelt homályt, félreértést. Az azonos szerkezetű 206.-ban és 338.-ban a *magyarul* szó kitétele félrevezetően a 'megnevez' jelentésre asszociáltat, és közben a megfejtés a hívogató szót adja meg:

206. Hogy *hívják* a macskát *magyarul*? (Cicc, cicc...)

338. Hogy *hívják* a gyereket *magyarul*? (Gyere ide!)

A 274. és 485. találós kérdésben a *hogy hívják?* kérdést konkretizálja látszólag a *pásztorok*, illetve a *Debrecenben* szó, és ennek hatására a megnevezett dolgok speciális nevét várjuk a megfejtéstől, helyett viszont a 'szól valakinek, hogy jöjjön' értelmet sztereotip fordulattal: *Nem hívják, hanem...* tagadja.

A farkas és a pásztor viszonylatában logikus is a 'magához hív' és az 'elkerget magától' jelentés oppozícióba állítása a megfejtésben:

274. Hogy hívják a farkast a pásztorok? (Nem hívják, hanem kergetik)

Már meglepőbb — mert lehetetlenség — a 'magához szólít' jelentés tárggyal kapcsolatban:

485. Hogy hívják a talicskát Debrecenben? (Nem hívják, hanem tolják)

A *fej* szó poliszemantikus voltábólszármazik három találós kérdés csattanója. Az emberi fej alapjelentésből a kéz és a láb megfelelő részének jelölésére metaforikus képpel kialakult mellékjelentéseire épített a tréfa a 331.-ben:

Hány *feje* van az embernek? (Öt: egy feje, két kéz- és két lábfeje)

A 480. és 482. poénja a 'szög kiszélesedő, felső része' mellékjelentésen alapul, de mégis másképp mind a kettőben. A 480.-ban a *Mibe veri a kovács a szöget?* kérdésre a megszögezendő anyag megnevezését várjuk, de helyette a *Fejbe* megfejtésben az élőlényre használt *fejbe ver* jelentés található, ahol a *fejbe ver* állandó szókapcsolat konkrét jelentésén túl az átvitt is belejátszik. — A 482. találós kérdés a *feje tetején megy* kifejezéssel a normálistól eltérő állapotra utal, miközben a válasz tovább fokozva a kontrasztot, a megszemélyesített tárgy szabályos helyzetét jelöli meg:

Mi megy a feje tetején? (Patkószeg a patkóba)

Az *alatt* névutó kettős jelentése: hely- és időhatározót kifejező szerepe ad lehetőséget az ugratásra a következő találósban:

456. Hogy tudnál egy óra alatt / Pestről Debrecenbe menni? (Ha a fejedre egy órát tennél)

A *miért?* kérdőszó okra és célra egyaránt kérdező jellege a tréfa lehetőségét hordja magában:

247. *Miért* hunyja be a kakas a szemét, amikor kukorékol? (Mert már kívülről tudja a kukorékolást)

381. *Miért* viselnek a molnárok szürke kalapot? (Hogy befedjék a fejüket)

Ráadásul mivel az *-ért* rag eszközhatározói jelleggel 'valaminek az ellenértékeként' jelentésben is használatos, a rákérdező *miért?* fölvesz még harmadik jelentést is úgy, hogy a megszokott értelem sem homályosodik el:

347. *Miért* csinálják a házat? (Pénzért)

Egy toldalék több jelentésű volta a félreértés alapja a következő találós kérdésben, hiszen az *-ig* rag 'időhatár' és 'időn át' jelentésű is:

400. Hány kenyér sül esztendeig? (Egy sem)

Hasonlóképpen a poliszémia szemléletes és ugyanakkor homályossá tevő eszközzel operál még néhány találós kérdés. A 103.-ban az *ágyában*, a 249.-ben a *szem*, a 256.-ban a *pár*, a 298.-ban az *olló*, a 434.-ben a *fül*, az 534.-ben a *dülő*, az 536.-ban a *lyuk*, az 549.-ben a *népfölkelés* főnevek, az 530.-ban a *fejeletlenül* ragos melléknév, a 162.-ben a *megy*, a 403.-ban a *keres*, a 421.-ben a *kerül*, a 261.-ben és 439.-ben a *kel*, az 524.-ben a *vesz* ige kettős értelme kelt feszültséget.

3.4.2.5. A homonimiára épülő találós kérdések. Az egyenes kérdések között meglepően kevés az azonos alakúságra alapozott találóskérdés-tréfa. Pedig hogy milyen ötletes, meghökkentő eszköz, mutatja a jól ismert kérdés:

269. Miért nyúl a nyúl?

Ha ebben a rejtvényben akár az ígét cserélnénk ki rokon értelmű párral, akár a főnevet helyettesítenénk más állatnévvel, szójáték nem keletkezne, pedig milyen meglepő az, hogy ebben a találósban mindkét *nyúl* szót főnévnek érezzük és metaforikus azonosításnak. Ehhez, vagyis a főnévi és igei jelentés közötti vibráláshoz járul még hozzá a *miért?* kérdőszó poliszemantikussága.

Hogy ez a találós kérdés éppen a *nyúl* ige és főnév szótári azonos alakúságára épül, mutatja a rejtvény megváltoztathatatlan formája, ugyanakkor pedig, hogy mennyire másodlagos a válasz, jelzik a megfejtés variánsai:

Varga Ferencnél: Az ételért 269.

Mándoki Lászlónál: Amit megeszik (Találós kérdések Baranyából 668.)

Kövér Ilonánál: Amit nem ér el (Nyr. 46: 214)

Az álmatematikai talányok közé is beillő 28. és 603. találós kérdés a *hét* szó tőszám-névi és főnévi jelentésének együttértelmezésén alapul:

28. Mikor volt egy esztendő három *hét*? (777-ben)

603. Két *hét* hány *hét*? (77)

3.4.2.6. A szinonimiára épülő találós kérdések

Néhány egyenes kérdésben a humor lehetősége a rokonértelműségből fakad, és a megoldást az jelenti, hogy a találó válasz — minden esetben tagadó formában — a szinonim párral való helyettesítésből adódik:

55. Miért *esik* az eső? (Mert másképp nem tud *lejönni* a földre)

312. Hányat *lép* a veréb egy esztendő alatt? (Egyet sem, mert a veréb nem lép, hanem *ugrik*)

3.4.2.7. A konkrét és az átvitt jelentésen alapuló találós kérdések. A tudatos homálykeltésre hatásos eszköz a valódi és a képes értelem fölcserélése, illetve akaratlanul is párhuzamos felidézése:

553. Milyen mély a tenger? (Egy kődobásnyi)

A következő találósban a *kenyere javát megette* állandó kifejezés 'túl van élete delén' jelentése és ugyanakkor konkrét értelmezése a válaszban egyszerre van jelen:

404. Hogy ette meg öregapád a kenyérének javát? (Falatonként)

Igen szellemes, mert szemléletes a valós és a képes értelem kontrasztja miatt a 382. találós kérdés:

Mikor van az ember fülig adósságban? (Amikor hitelbe vesz kalapot)

3.4.2.8. Hiányos megfogalmazásra épülő találós kérdések. A betűrejtvények mind a hiányos mondatszerkesztés következtében talányosak:

559. Mi van a rét közepén? (*É* betű)

560. Hol a világ közepe? (Ahol az *l* betű van)

561. Hol van a keréknek a vége és a kezdete? (A *k* betűnél)

563. Hány betű van a könyvben? (Öt: könyv)

Ezekben a megfejtés kulcsát adja a kezünkbe a szó kitétele. Az 564. találós kérdés pedig a *jelentő* szót szerkezettel válna hiánytalan közléssé:

564. Hogyan lehet leírni a száraz füvet öt betűvel? (Széna)

3.4.2.9. Egy figyelemelterelő szón alapuló találós kérdések. A beugratás egyik gyakori eszköze az, hogy miközben egy általánosan megfogalmazott kérdést egy tényhez, személyhez kötve konkrétabbá tesznek, ezzel nehezítik meg a megfejtést:

59. Mit csinálnak a *lekvárosiak*, mikor az eső esik? (Hagyják esni)

301. Mi megy át a *Körösön* csont nélkül? (A pióca)
 305. Milyen hal van legtöbb a *Balatonban*? (Pikkelyes vagy pénzes)
 306. Melyik a *legkisebb* hal? (Amelyiknek a farka legközelebb van a fejéhez)
 307. Merre repül a *legtöbb* madár? (Amerre a csőrét tartja)
 545. Mi történik akkor, ha a *néger* a *Vörös-tengerben* fürdik? (Vizes lesz)
 546. Mi van akkor, ha a *burkus* király a hóba lép? (Tél)
 380. Miért vesz a *kopasz* ember sapkát? (Mert ingyen nem adnak neki)
 381. Miért viselnek a *molnárok* *szürke* kalapot? (Hogy befedjék a fejüket)
 431. Egy *közönséges* vendégségben hány kanál van? (Ahány nyele)
 216. Milyen szőr van a *legtöbb* lovon? (Lószőr)
 219. *Tarka* lótól miért nem vesznek vámot? (Mert a gazdája megfizeti)

A rejtvények tartalma semmit nem változna (de a jelentése igen), ha az aláhúzott szavak helyett az általános jelentésűek szerepelnének (*Körösön* – folyón), vagy teljesen kihagynánk a mondatból őket (219. Lótól miért nem vesznek vámot?).

3.4.2.10. Hangsúlyeltolódáson alapuló találós kérdések.
 A szándékos figyelemelterelés azáltal is megvalósulhat, hogy a rejtvénynek nem azt a szavát hangsúlyozzuk, amelyiken megfordul a talány, vagyis amelyekre a válasz épül:

263. Meddig szalad be a nyúl az erdőbe? (A közepéig, mert utána már kifelé szalad)

Szabályosan a főhangsúly a kérdőszón van, pedig a talány az igeikötőn fordul meg.

A következő találós kérdésben pedig a jelző válik hangsúlyossá a szórend miatt, s így a kérdőszó – amire a megfejtés épül – kisebb nyomatóékot kap:

431. Egy *közönséges* vendégségben hány kanál van? (Ahány nyele)

3.4.2.11. Beugrató találós kérdések. A találós kérdés ötletessége azon alapul jórészt, hogy nem arra ad megfejtést, amire látszólag irányul. Például az 56. találós *Hogyan esik az eső?* kérdésére a csapadék minőségének, mennyiségének a jelzését várnánk logikusan, de ehelyett a megfejtés a következő evidencia: *Vizesen*. Hasonló az 50. találós is.

A *miért?*-es kérdések soha sincsenek fufang híján:

247. Miért hunyja be a kakas a szemét, amikor kukorékol? (Mert már kívülről tudja a kukorékolást)

A 30 *miért?* kérdőszóval alkotott találósból 20 a megfigyelésen, tapasztalaton alapuló rejtvény kérdésére nem logikus, szakszerű választ vár (55. Miért esik az eső?), hanem a beugrató szót kell észrevenni a rejtvényben, és a képtelenség tagadásával kell rá válaszolni:

406. Miért szűrik meg a tejet? (Mert nem lehet megmosni)
 415. Miért isszák meg a bort? (Mert nem kell eltenni magnak)
 441. Miért néz az ember a pohárba? (Mert nem nézhet ki belőle)

Hasonlóak még: 55., 110., 168., 183., 199., 200., 202., 267., 268., 273., 276., 322., 380., 385., 504., 534., 550.

A *hol?* kérdőszavas találósok gyakran meglepő helymeghatározást adnak a megoldásban:

389. Hol húzták föl először a bő gatyát? (A lábuk szárán)

A kérdés vonatkozhat például földterületre, ehelyett a válasz emberi testrészt nevez meg. Ugyanilyen típusúak: 391., 402., 414., 251.

A *milyen?* kérdőszóval induló találósokban is ott lappang a félreérthetőség veszélye, hiszen fajtára, típusra kérdeznek rá, de a válasz külső tulajdonságot nevez meg:

114. Milyen fa van a legtöbb az erdőben? (Görbe)

305. Milyen hal van legtöbb a Balatonban? (Pikkelyes vagy pénzes)

Ilyen fajtájúak még: 254., 532., 552.

A válaszadást kellőképpen megnehezíti az, ha a rejtvény *ki? kik?* névmással kérdez — mint ahogyan személyekre szokás —, és közben a megfejtés dologra vonatkozik:

88. Ki a leggyorsabb festő? (Tűz)

213. Ha a török császár kikocsikázik, kik mennek elől? (A lovak)

Ide sorolhatók a következő találósok: 113., 294., 342.

A *csinál* igével nagyon sokféle cselekvés kifejezhető. Ezt használják fel a rejtvényalkotók, hogy a maguk számára szubjektív módon nyitottá tegyék a válaszadási lehetőséget, és meglepő fordulattal éljenek:

271. Mit csinál a nyúl, amikor a dombtetőre ér? (A síkságra mén)

319. Mit csinál a varjú, ha betölti a három évet? (A negyedikbe megy)

Ehhez a típushoz tartoznak még: 59., 539.

Bizonyos ragok is módot adnak arra, hogy becsapó kérdést alkossanak velük:

212. Meddig van a patkó a lovon? (Amíg patkolják, azután a ló van a patkón)

218. Hány patkó van a lovon? (Egy se, mert a ló van a patkón)

293. Melyik állat bírja legjobban a hideget? (A bolha, mert az télen is *ingben* megy sétálni)

Néha vonzatok ejtik tévedésbe a rejtvényfejtőt, mint a következő esetben is:

215. Mire való a ló feje? (A nyakúra)

Ugyanis a *való* melléknévi igenév mellett *-ra*, *-re* rag célhatározó érzékeltetésére alkalmas, itt a megoldás mégis helyviszont jelöl.

4. **Lezáráshelyett.** Mivel csak a találós kérdések egyik típusával foglalkoztam dolgozatomban, nem tekinthetem lezártnak a mondandómat. Egy számomra meglepő észrevételem azonban mégis ide kívánczok. Régebben a találós kérdéseket metaforákkal azonosították egy arisztotelészi kijelentés alapján: „a rejtvénytípus mindig egy metaforában rejlik” (Rhetorika. II. 2,1405 b 4). Nekem azonban az tűnt fel, hogy az egyenes kérdések típusában kevés metaforára bukkantam. Ennek magyarázatát abban látom, hogy leíró rész ritkán található ebben a fajtában, így a metaforikus kép is kevesebb.

I. melléklet: A több mondategységből álló rejtvények modalitásának gyakorisága

több kijelentés: 46

két kérdés: 1

kijelentés + kérdés: 6

kijelentés + felszólítás: 6

kijelentés + felkiáltás: 2

kérdés + kijelentés: 3

kérdés + kijelentés + felkiáltás + felszólítás: 1

felkiáltás + 3 kijelentés: 1

kijelentés + kérdés + kijelentés: 1

kijelentés + felkiáltás + kérdés: 1

2 kijelentés + kérdés: 3
 4 kijelentés + kérdés: 3
 kérdés + kijelentés + kérdés: 1
 2 kijelentés + kérdés: 3
 4 kijelentés + kérdés: 3
 kérdés + kijelentés + kérdés: 1
 felkiáltás + kijelentés + felszólítás: 1
 3 kijelentés + kérdés + felszólítás: 1
 2 kijelentés + felszólítás: 1
 5 kijelentés + felszólítás: 1
 felszólító + felkiáltó: 1

IRODALOM

- Arisztotelész: Rétorika. Gondolat, 1982.
 Bánóczy József: Találós mesék: Nyr. 7: 89, 280.
 Dömötör Tekla—Katona Imre—Örtutay Gyula—Voigt Vilmos: A magyar népköltészet. Bp., 1974. 183—5, 361—6.
 Faragó József: Új találós kérdések: Igaz szó. 1955. febr. 141—9.
 R. Georges—A. Dundes: A találós kérdések strukturalista meghatározása. Folcloristica, 1978. 2—3. 250—71
 Hadrovics László: A funkcionális magyar mondattan alapjai. Bp., 1969.
 Károly Sándor: A mondatfajták vizsgálata a funkció és a forma szempontjából: NyK. 66: 67—88.
 Kiefer Ferenc: A kérdő mondatról: NyK. 83: 273—92.
 Kövér Ilona: Adalék a szójáték jelentéstanához: Nyr. 46: 209—16.
 Kresz Mária: Találós kérdések könyve. Anonymus, 1946.
 Ladányi Péter: A kérdő mondatok logikai analíziséhez: NyK. 64: 187—207.
 A magyarság néprajza II. (szerk. Berze Nagy János) 2. kiadás 1943 (?)
 Magyar néprajzi lexikon V. Bp., 1982. 162—3.
 Mándoki László: Szóbeli rejtvényeink gyűjtés- és kutatástörténete: JPMÉ XXIV. Pécs, 1980.; — Találós kérdések Baranyából: JPMÉ XXIII. Pécs, 1979. 319—54.
 Szemerkenyi Ágnes: „Csümő, csümő, mi az?” In: Kis magyar néprajz a rádióban. RTV—Minerva, 1978. 369—71; — A proverbiumok logikai-szemantikai összehasonlító vizsgálatához: NKNT 2—3. 225—33.
 Szendrey Zsigmond: Népi találós kérdéseink szerkezete: Népélet, 1923. 83—92; Találós meséink és külföldi megfelelőik: Ethn. 32: 69—81.
 Újváry Zoltán: Fejtő kérdések: Múzeumi Kurír, 17. II. köt. 7: 3—8; — Találós kérdések Gömörből: Múzeumi Kurír. 31. VI. köt. 1: 16—26.
 Voigt Vilmos: Egy közösség találós kérdései. Mezőcsáti Helytörténeti Füzetek. 1971. 3: 200—41.
 Szó, fon, nem takács. Mi az? (Találós kérdések gyerekeknek) vál. Varga Ferencné. 3. kiadás Bp., 1975.

Szikszai Lajosné

II. melléklet: A kérdőszók gyakorisága a rejtvények egyenes kérdéseiben

Kérdőszó	Kérdő névmás			Kérdő névmási határozószó		
	főnévi	melléknévi	számnévi	hely	idő	különféle
melyik?	—	65	—	—	—	—
mi?	34	—	—	—	—	—
miért?	—	—	—	—	—	30
mikor?	—	—	—	—	19	—
hogyan?	—	—	—	—	—	18
hol?	—	—	—	18	—	—
milyen?	—	17	—	—	—	—
hány?	—	—	16	—	—	—
ki? (kik?)	7	—	—	—	—	—
mit?	6	—	—	—	—	—
hányat?	—	—	2	—	—	—
hová?	—	—	—	2	—	—
meddig?	—	—	—	—	2	—
mennyi?	—	—	2	—	—	—
mibe?	2	—	—	—	—	—
miből?	2	—	—	—	—	—
mije?	2	—	—	—	—	—
hányan?	—	—	1	—	—	—
kinek?	1	—	—	—	—	—
mennyit?	—	—	1	—	—	—
merre?	—	—	—	1	—	—
miképpen?	—	—	—	—	—	1
mire?	1	—	—	—	—	—
mivel?	1	—	—	—	—	—

III. melléklet: A megfejtések struktúra-típusainak gyakorisága a kérdőszavak szerint

Kérdőszó	Megfejtés						
	egyszavas	felsorolás	jelzős	névutós	tagmondat	mondat	Összesen
melyik?	46	1	5	—	7	6	65
mi?	19	—	5	4	2	4	34
miért?	2	—	—	—	28	—	30
mikor?	1	—	1	—	16	1	19
hogyan?	8	—	1	—	4	5	18
hol?	5	—	2	4	3	4	18
milyen?	11	1	3	1	1	—	17
hány?	5	3	1	—	2	5	16
ki?	4	—	1	—	1	1	7
mit?	2	—	—	—	—	4	6
hányat?	1	—	—	—	—	1	2
hová?	—	—	1	1	—	—	2
meddig?	—	—	—	—	—	2	2
mennyi?	1	1	—	—	—	—	2
mibe?	2	—	—	—	—	—	2
miből?	1	—	1	—	—	—	2
mije?	1	—	1	—	—	—	2
hányan?	1	—	—	—	—	—	1
kinek?	—	—	—	—	—	1	1
mennyit?	1	—	—	—	—	—	1
merre?	—	—	—	—	1	—	1
miképpen?	1	—	—	—	—	—	1
mire?	1	—	—	—	—	—	1
mivel?	1	—	—	—	—	—	1
eldöntendő	—	—	—	—	—	3	3
	114	6	22	10	65	37	254

Szó- és szólásmagyarázatok

Bal lábbal kelt fel. Aki bal lábbal kelt fel, arról manapság azt tartják, hogy rossz-kedvű, veszekedős hangulatban van, míg régebben úgy gondolták, hogy kellemetlenségek érik. Ennek a hiedelemnek a magyarázata látszólag kézenfekvő. A *bal* jelző ugyanis közismerten rosszat jelent, mint a *balsors*, *baljós*, *ballépés* stb. szavakban. Erre alapította magyarázatát O. Nagy Gábor is, hozzátéve, hogy a *bal* szó ilyen jelentése a balkéz gyengébb, ügyetlenebb voltából származik. Számos hiedelmünk azonban a baloldalt éppenséggel szerencsésnek tartja: akinek a bal szeme viszket, azt öröm éri, akinek a bal füle cseng, az jó hírt hall, s a bal tenyér viszketése is azt jelenti, hogy pénzt kapunk. Ugyanakkor a jobb szem, fül, tenyér hasonló kellemetlenségei már bajt, rossz hírt, pénzkidást jósoltak (Kovács Endre: Doroszló hiedelemvilága 1269, 1270, 1272). Ha viszont olyan testrész viszket, ahol nem teszünk jobb és bal megkülönböztetést, akkor a viszketés egyértelműen rosszat jelent, így az orrvizsketés bosszúságot, a hát viszketése verést (uo. 1276, 1271).

S ez nemcsak nálunk volt így. A római madárjósoknál is a balról érkező jel jelentett jót, s a görög Aszklépiosz a Gorgó bal oldalán levő erekből vett vérral feltámasztotta a halottakat, viszont a jobb oldalival azonnali halált okozott (R. Graves: A görög mítoszok 1: 275). Egy ótörök hiedelem szerint akinek a jobb szemöldöke rángatózik, az elárul (V. V. Ivanov: Nyelv, mítosz, kultúra 55). De még a bal láb is jelenthetett szerencsét. Egy gombosi hiedelem szerint esküvőre menet a menyasszonynak bal lábbal kellett kilépnie az utcára vagy a templomból haza, hogy szerencsés legyen (Jung K.: Az emberélet fordulói 115 és Jugoszláviai magyar folklór 269). A katonák is mind a mai napig bal lábbal lépnek ki.

Mindezek a hiedelmek egy egyetemes és ősi hiedelemvilág részei, melyben a bal oldal bizonyos ellentétpárok (bináris oppozíciók) azon feléhez tartozik, melyhez még az alvilág (az alvilági hatalmak), az éjszaka, a halál (a hozzá tartozó nyugati világtájjal), a női elv (a bal oldal a női oldal), a hold, a páratlan számok, a láthatatlanság stb. tartoznak, míg a szembenálló félhez a jobb oldal, a fenti világ, a nappal, az élet, a kelet, a férfi elv, a nap, a páros számok, a láthatóság stb. Ilyen kettős szimbolikus rendszerek kimutathatók az archaikus társadalmakban, s maradványaik ma is élnek babonáinkban (I. V. Ivanov i. m. 48–66).

A bal oldal és a nő összefüggését jól mutatják az olyan hiedelmek, melyek szerint ha a terhes nőnek a bal lába dagad, leányt, ha a jobb, fiút fog szülni (Gönczi Ferenc: Somogyi gyermek 40), s Dél-Indiában, ha fogamzás közben a jobb orrlyukon keresztül vesznek levegőt, fiuk születik, ha a balon, akkor lányuk (V. V. Ivanov i. m. 54).

Hogy a bal oldalhoz az alvilág és az alvilági démonok: boszorkányok, varázslók, jósok stb. valóban hozzátartoznak, bizonyítják az olyan közismert hiedelmek, mint az, hogy a démonok ellen csak a bal kézzel végzett cselekvés lehet hatásos, csak ballal lehet őket megütni, mert jobbal saját magunkat ütnénk meg, vagy hogy a balfelé, a nap járásával ellentétes irányban végzett keringés vagy forgás a halál felé, az alvilágba vezet. Egy egyiptomi i. e. 4. századi papiruszon arról olvasunk, hogy a sötétség démonának

az Apophisz kígyónak a képmását bal lábbal kell megtaposni (Kákonyi L.: Varázslás az ősi Egyiptomban 44–5) és igen régi feliratok szerint a kígyók (alvilági lények) ellen a bal hüvelyket kell kinyújtani (uo. 68). Ennek megfelelően az igen régi istenszobrokon és vázsképeken megfigyelhető, hogy az alvilági istenek, démonok (Hüpnosz, Thanatosz, Plutón) bal lábukat helyezik előre, azzal lépnek ki, mint Eüridiké és halotti kísérője is, s ugyanezt teszik az etruszk és görög harcosok is, mivel a katonák is az alvilághoz tartoznak, mint a ksatriyák kasztja Indiában (Ivanov i. m. 211). Gyakran jelvényeiket is, mint pl. Plutón háromágú szigonyát, bal kezükben tartják, vagy baljukat nyújtják előre, mert ez az isten „súlyos bal keze”, amiről O. Nagy ír (Mi fán terem? 205). A bal kéz tehát a démoni kéz, ezért is félték régen a balkezes emberektől, s a *bal* mai 'rossz' jelentését a kereszténység terjesztette el.

Ugyanakkor az alvilágban (a túlvilágon) mindent megfordítottnak képzeltek el: ami a világban jobb, az ott bal, ami itt fent van, az ott lent és így tovább, amiképpen ez a kút vagy a víz tükrében látszik (a földi vizek is az alvilághoz tartoznak). Ezért tették a sírokban bal oldalra azokat a tárgyakat, melyeket a halott életében a jobb oldalon hordott. Még az is hozzátartozott a fordítottság képzetéhez, hogy ami a földön jó, az ott rossz és viszont, ami miatt a földi ember jót kérhetett a démonoktól a rosszért cserében. Mint például egy 1744-ben lejegyzett adatban: „Szép asszonyok, vigyétek el ti az én fiamnak sírását, rívását, hozzátok meg ti az ő édes álmát” (Reizner J.: Szeged története 4: 529). Jellemző, hogy a boszorkányok éjjeli mulatozásainál használt arany pohár és selyemruha a p a l r a lópatává és undoksággá változik. Ugyanezért jelent a baloldali rossz jót: a bal szemnek — melyet a salis indiánok egy mondája halott szemnek tart — a viszketeése örömet (V. V. Ivanov i. m. 271).

Ezek után miért jelent mégis rosszat a bal lábbal való felkelés? Minden bizonnyal azért, mert itt egy másik törvény érvényesül. Ugyanis itt egy e l s ő cselekvésről van szó, új napra kelve e l ő s z ő r tesszük lábunkat a földre. Az első cselekvés pedig, mint minden kezdet, ősi hagyományok szerint veszélyes. Ennek eklatáns példája a nászéjszakának, az asszonyi lét kezdetének veszélyessége, de hasonlóan veszélyes volt egy új házba való első belépés, egy új hídon elsőként keresztülmenés stb. Ide tartozik, hogy egyes varázscselekedetekhez k e z d e t l e n, azaz s z ű z víz kívántatott, a megkezdett víz már megromtott víz volt. El kellett tehát kerülni a kezdetnek a rontó démonok okozta veszélyességét, akár azáltal, hogy áldozatot hoztak nekik, amint régen föláldozták az elsőszülötteket és a termések zsengéit, akár úgy, hogy varázsmondással eltávolították őket („újság hasamba, hideglelés pokolba”), vagy pedig a bal oldalt, a nőket stb. szándékosan fölcserélték a tulajdonképpen rosszat jelentő jobb oldallal, férfival, úgy okoskodva, hogy az első rossz becsapja a démonokat, s utána már jöhet a jó. A kártyában sem jó e l ő s z ő r nyerni. Plutarchos írja, hogy a nászéjszakán a nőket férfiainak álcázták; s egy új köcsögből nálunk is először férfinak kell inni (Nyr. 4: 421). Új házba költözéskor a mindig szerencsétlenségnek számító tükörtörés Nyugat-Csehországban szerencsét jelentett (A bűvös tükör. Magyar Hírmondó 257), s az egyébként rosszat jelentő jobb lábbal léptek ki reggel először az ajtón, s még a lovat is jobb lábbal léptették ki az istállóból, ha vásárra vitték (O. Nagy: Mi fán terem? 204), ami új vállalkozás volt. Rossz ómen volt farfallal kikelni az ágyból, mert a megfordítottság épp olyan veszélyes volt, mint a bal láb.

Szerencsétlenséget jelentett a nő is, ha kezdő napon: újévkor vagy hétfőn, nő jött először a házhoz, ha valaki az utcakapun kilépve először nővel találkozott, ha az új párnak először nő kívánt szerencsét. De rosszat jelentett a vadásznak és a halásznak is, ha útnak indulva (ez is vállalkozás) elsőnek nővel, fekete állattal, nyúllal találkozik (a fekete állatok s az üregi nyúl alvilági lények).

Ide kívánczik még két érdekes hiedelem. Az egyik az, hogy az afrikai meru törzs a sámán balkezét szentnek tartotta, s azt senkinek sem volt szabad megpillantania.

Ivanov helyesen állapítja meg, hogy ez onnan van, hogy a „bal” és a „láthatatlan” egyazon klasszifikációs sorban helyezkedik el (i. m. 57). Hozzá tehetjük, hogy a görögök „sámánjának”, az alvilággal rokon kígyóhérosz, Aszklépiosz a bal keze sem látható szobrán, annyira beburkolja azt ruhája leple. A másik: Ivanov a kínai bináris oppozíciókról szólva rendellenességnek (rituális inverciónak) véli, hogy a kínaiak hite szerint a fiúmagzat a méhben balfelől, a lánymagzat jobbfelől helyezkedik el (i. m. 54). Azonban a mi népünk is pontosan így hiszi (Jung K. i. m. 21). Ennek oka az, hogy az uterust mindenütt az alvilághoz hasonlónak képelték el, mivel az a halál és a születés helye, s ahol ezért minden fordítva van, a gyermek is fejjel lefelé jön a világra, s a bal ott a jobb.

És még egy megjegyzés. Manapság több esetben találkozunk olyan hiedelemmel, hogy a jobb oldal jelent valami jót, nem a bal. Az ilyen vélekedésekben gondolkodásunk realizálódása folyik le szemünk előtt, a nép ma már természetesebbnek veszi, hogy a jobb oldal jelenti a „jobbát”. Ez is bizonyítja, hogy azok a hiedelmek, amelyekben még a bal jelenti ezt, az ősiek, a régebbiek.

Mint a fenti szólásfejtés tanúsítja, a nyelvész gyakran nem nélkülözheti az etnográfiai, sőt etnológiai ismereteket.

Bernáth Béla

Süketszoba. Az egyre növekvő műszaki érdeklődés, az általánossá váló szakképzettség és a tömegtájékoztatás révén mind több szaknyelvi szó áramlik a köznyelvbe. Bárki tanúsíthatja e tényt — újságolvasóként is. Magam nemrég figyeltem fel helyi napilapunk hasábjain egy riport „Süket szoba” címére. A köznap beszédben, bizalmas körben nemritkán hallható a *süket duma*, *süket játék*, *süket fazék* (tájainkon ’üresfejű nő’) a *süket pali* hatására. A különírt szókapcsolat hirtelen oly helyiség képzetét keltette (bizonyára nemcsak bennem), amelyben rosszak, nem megfelelőek a hallási viszonyok (vö.: *süket [színház]terem*). Meglepetésemre az újságcikk egészen másról, egy tájainkon — de Európaszerte is — ritka műszaki mérőhelyiség tervezéséről tudósított. Abban pedig ugyancsak kitűnő a hangszigetelés.

Az akusztikai laboratóriumnak is nevezhető *süketszoba* (helyesen így, egybeírva) szakszó, az adott fogalommal együtt, a szakemberek körében természetesen közkeletű. Az általánosan ismert műszavakat is magukban foglaló, a 60–70-es években megjelent értelmező szótárainkban, még Eckhardt Sándor nagy Francia–magyar szótárában sem fordul elő. Az új, nagy, Polinszky Károly szerkesztette Műszaki Lexikonban természetesen már megtaláljuk. E szerint a *süketszoba* ’olyan felületekkel határolt tér, amelynek külső felszíne teljesen visszaveri, belső felszíne pedig teljesen elnyeli a ráeső hangerőt’. A napilapban nyilatkozó tervezőmérnök (aki az akusztikai tervezés kérdéskörének anyanyelvi terminológiájában Tarnóczy Tamás 1966-ban kiadott monográfiájára támaszkodik) közérthetően részletezi, miszerint ebben a különleges helyiségben, amely „a szabad hangtér gyakorlati megvalósítása”, semmi külső zaj, rezgés nem zavarhatja a hangszerek, illetve különféle ipari termékek érzékeny műszerekkel való megfigyelését. A Műszaki lexikon pótkötetében már kis méretű társáról, a *süketládá*-ról is olvashatunk, amelyet mikrofonom és kisebb elektroakusztikai átalakítók üzemi ellenőrző mérésére alkalmaznak.

Figyelmet érdemel, hogy a *süketszoba* műszó a nemzetközi szabvány (ISO)-ban adott terminológiai megfelelőinek (anechoic room / la salle anechoïque) nem szó szerinti (tükör)fordítása, hanem nyelvünk szemléletéhez igazodó szerencsés szóalkotás: a ’*visszhangmentes*’, ’*visszhangtalan*’ jelző szakmai tartalmát — találó tömörséggel — a régi nyelvből merített *süket* melléknévvel magyarítja. (Hasonlóan jellemző szemléleti eltérés mondatja velünk például a fr. „L’appareil ne fonctionne pas” helyett: *süket telefon!*)

A *süketzsoba* nyomaiba eredve, nem nehéz egy másik nyelvrétegbe jutnunk. Éspedig abba, amelyet a terminus előtagja, az ismeretlen eredetű, ősi *süket* szavunk sugall. E szó a népnyelvből került egykor — betegségnévként — a tudós orvosi nyelv vérkeringésébe. Legrégibb fennmaradt, Marosvásárhelyen őrzött, XVI. századi orvoscönyvünkben, az *Ars Medica* néven ismert manuscriptumban a fül betegségeiről már részletes fejezetek szólnak. A „Syketsegről es nehezen hallasrol” c. kórtani fejtegetésből idézzük: „Az Embör ha Syketön zwletyk, soha megh nem gyógyulhat, de ha az vthan Syketödöth megh es chyak keth eztendeye, megh gyógyul.” A klasszikus orvosi nyelv jelölőinek (lat. *surdus*, *surditas*; gör. *kophosis*) magyar megfelelőjeként a *süket* mn. és a *süketseg* fn. már legrégibb, XIV—XVI. századi szójegyzékeinkben is (KönSzj., SchlSzj., Murm., SzikszF.) szerepel, sőt — tanúsítja a TESz. — már a XII. századból adatolható ’nem halló, nagyothalló’ jelentésben.

Süketzsoba szakszavunk természetesen csak a fülészet újabbkori szakirodalmában lelhető fel (lásd dr. Vargha Gyula és Révész György átfogó szakmunkáját), a fül funkcionális vizsgálatáról, a hallásvizsgálatokról szóló fejezetekben. Az elektroakusztika fejlődése tette ugyanis lehetővé a hallás értékeinek, a lég- és csontvezetési tiszta hangnak a klasszikus hallásmérő módszereknél pontosabb mennyiségi megállapítását. E vizsgálat legcélszerűbben a környezet zajától hangszigetelt falakkal elzárt helyiségben, az ún. csendes szobában (*camera silentia*) történik, korszerű hallásmérővel, az audiométerrel (vö. Orvosi Lexikon: *audiometria*).

A nyelv iránt érdeklődő figyelmét nem kerülheti el az sem, hogy a *süketzsoba* szakszó alkotóelemei ma már alakilag összeforrtak, egy szóként viselkednek. Az összetétel előtagja, a *süket* mn. ugyanakkor egyedíti, mintegy specializálja a *-zsoba/-láda* utótag eredeti köznyelvi jelentését. S új jelentéselemeket felvéve, állandó kapcsolattá szilárdulva, immár bonyolult fogalmi tartalmat (’kisebb-nagyobb méretű, sajátos, teljesen zajtalan, zárt hangtér’) sűrítene. Szakszavunk elemeinek jelentésmódosulására mi sem jellemzőbb, mint hogy a *süket* szónak már jelzett, a mindennapi beszédben kialakult lebecsülő, pejoratív (érzéketlenséget, közönyösséget, tökéletlenséget jelölő) átvitt értelme helyett, a szaknyelvben éppen fordítva: pozitív előjelű töltete fejlődött. A teljes zajtalanság, a süket ember halláshiányához fogható csend éppen kíváncsok nélkülözhetetlen feltétel a hangszerek vagy az emberi hallás érzékeny műszerekkel való méréséhez.

Orvos- és akusztikatörténészek feladata, hogy a *süketzsoba* terminus első szakirodalmi előfordulását tisztázzák. Magam nem ismerem például a biofizikus Békésy György egyetemi tanárnak magyar fordításban megjelent munkáit, holott köztudomású, hogy a Nobel-díjas professzor már a 40-es évek végén önműködő hallásvizsgáló berendezést (ún. Békésy-féle audiométert) szerkesztett. A *süketzsoba* szakszó gyökerei azonban mélyebbre nyúlhatnak, hiszen a múlt század második felében kidolgozott és általánossá vált klasszikus hallásvizsgáló módszerek bevezetéséhez is előfeltétel volt a minél csendesebb helyiség kialakítása.

Bármelyik tudományág művelőjének, gyakorló szakemberének is tulajdonítható a megnevezés, a találóan alkotott, immár a köznyelvben is honos *süketzsoba* jól példázza, hogy szüntelenül gyarapodó fogalmi világunk jelölésének szüksége a nyelv kimeríthetetlen belső erőit mozgósítja.

L. Szini Karola

Sarj. Az életlen (tompá élű) vagy pedig kicsorbult vágó szerszám fenésekor, ha már kialakult az új él, rajta van még a régi él maradványa, a *sarj* (többünk szerint a *sarja*, a *sorja*). Mintha a szerszám éle mágneses lenne, úgy ül rajta a finom fémreszelékhez hasonlítható sarj. Ezt a sarjat finom olajozott fenőkövel *lefenik*, *leszedik*, a borotvát még borotvaszíjon is *lehúzzák*.

Bizonyságul idézem Ferenczy Bénit: „Ha köszörűkövel köszörültünk, és ... utána ronggyal jó tisztára törültük a vésőt ... , akkor a véső leendő élének helyén kiszakad néhány rongyfoszlány, mert megakad a vésőn keletkező »sorjában«. A lapos vésőt egészen tisztára kifenhethetjük, előbb a hosszabb, aztán a laposabb élsíkon csúsztatva, addig, amíg a »sorja« szépen leválik” (A képzőművészet iskolája. Bp., 1976. 1: 258).

Így tudom magam is már jó ötven éve, még Marosvásárhelyről, és így tudja ma is Kolozsvár talán egyetlen önálló köszörűse. Mindketten csak *sorját* tudunk.

Téves az ÉrtSz. értelmezése: „Vágó, metsző eszköznek eltompult éle, amit fenéssel tesznek használhatóvá.” A példamondatokból is csupán ennyi a helyes: „lefeni a borotva sarját”.

A TESz. a *sarjú* alatt a sarj második jelentésének ezt adja: 'vágóeszköz éle' (Molnár J. Könyvház 13 : 135. N. Sz.) Az idézett helyen a *sarj* szó nem található, hanem csak Molnár János e kötethez toldott dolgozatának („A zsidó szókhoz, úgymint gyökerekhez, egyéb nemzetű nyelveknek hasonlítása”) 135. lapján, mégpedig így: „tzur vagy Szur két magyar szó szor-os, és *sor-ja* az éles késnek vagy kaszának meg-vagyon egy azon értelemben az említett Zsidó szókban.”

Ha jól értem ezt a zavaros mondatot, akkor a *sarj* nem 'vágóeszköz éle' (TESz.), sem 'Vágó, metsző eszköznek eltompult éle' (ÉrtSz.), hanem a vágó szerszám élének valamije. Úgy vélem, hogy Ferenczy Béni, a kolozsvári köszörűs és jómagam értelmezését igazolja — amennyire valamit is igazolhat — Molnár János fenti mondata, ezenkívül a Liget Vid.: Mul. sokf. 71 is, melyet a TESz. említ a *sarj* más feltételezett jelentése, az 'él csorbasága, reszelősége' bizonyítékául. (A TESz. forrásjelzései között nem találok ezt a rövidítést, nem találtam meg a kiadványt sem, tehát nem idézhetem a *sarj* szót tartalmazó mondatot.)

A TESz. szerint a *sarj* előfordul „fegyvernévként; als Name eine Waffe” (Nyr. 3: 501). Közlöm a forrás teljes címét, majd a *sarj*-ra vonatkozó részt: „Adatok a nyelvújítás történetéhez. Kazinczy Ferencz munkái VI. kötet. Ossiánnak minden énekei”: „*sarj*: schwert 64, 69 (és több helyen)”.

A *schwert* Márton 1803 szerint 'fegyver, kard', összetételekben viszont a *Schwert-träger* 'fegyverhordozó' kivételével mindig 'kard'. A fűszál és a kard között van is hasonlóság; a *sarj* is egy szótagú és *s*-sel kezdődik, mint a *Schwert*; ezenkívül a *kard* és a *sarj* két belső hangja azonos. A nyelvújító Kazinczy ilyesféleképpen is újított — ez a tanulság —, de ez kitérő. Most nem ez a problémánk, hanem az, hogy a TESz. miért nem jelzi, hogy a *sarj* 'kard' (vagy akár 'fegyver') jelentése nem élő jelentés, hanem nyelvújítói lelemény csupán.

A *sarj*-nak van még egy műszakinak tekinthető jelentése. A képzőművészet iskolájának első kötetében a 187. lapon olvasom a pusztatúról vagy hidegtúról: „Mint neve mutatja, lemezét savkezelés nélkül, csupán tűvel dolgozzuk meg. . . A tűkőrsimaságúra csiszolt lemezre tehát alapozás nélkül kerül a rajz, éles tű segítségével, amely barázdát és barázdasarjat hagy a lemezen.”

Ugyanitt a 196. lapon a rézmetszet technikájáról ezt olvasom: „A kiforgácsolt réz a vonalperem mentén és a végződéseknél kis *sarjat* hagy maga után. Ezt, amely a nyomtatásnál bolyhosszá teszi a vonal szélét, simítóvassal, finomabb esetekben faszénnel távolítjuk el, illetve csiszoljuk lemezzintbe.”

Vigh Gyula Károly

Magyar helységnevek a Keleti-Kárpátokon túl

Petrás Ince János (1813—1886) emlékének

A Keleti-Kárpátokon túli magyarság eredete régóta foglalkoztatja a kutatókat. Némely tekintélyes tudósunk vélekedése szerint a moldovai Bákó és Románvásár környékén élő magyarok honfoglaló őseinknek a Kárpátokon kívül maradt töredékeitől származhatnak. (L. Gunda Bélának a Magyar Nyelvtudományi Társaságban 1985. december 10-én elhangzott előadását.) Ám szakembereink többsége inkább azon a nézeten van, hogy a Moldovában, Bukovinában, sőt a messzi Besszarábiában is megtelepedett magyar csoportok a Kárpát-medencéből vándoroltak ki új lakóhelyükre. Az első csoportok bizonyára még az Árpád-korban kirajzottak, később pedig, amikor a moldvai fejedelemség a magyar király hűbéres tartománya volt, egyre gyarapodott a számuk. A XV. században Moldovában találtak menedéket a Magyarországról elmenekült magyar husziták. Huszita alapításúnak tartható a moldovai Husztváros, s részben a besszarábiai Csöbörcsök. Hogy Tatrosra kerültek-e husziták, arra nincs adat. A középkori magyar királyság lehanyatlásával a Keleti-Kárpátokon túli magyarok helyzete megrendült, s a városokból sorra kiszorultak. A székelyek kivándorlása azonban kisebb-nagyobb mértékben szakadatlanul folyt.

Számba veszem a Keleti-Kárpátokon túli magyar helységneveket. Magától értetődik, hogy a magyar etnikumú lakosságtól használt, magyarnak számító helységnevek között nyelvi eredetük tekintetében nemcsak sajátosan magyarok, hanem jövevények, tükörfordítással keletkezettek is lehetnek.

Elsősorban a régi helységnevek bemutatására törekszem. De nem mondhatok le a XVII. századnál későbbi adatolású helységnevek bizonyos mennyiségének a vizsgálatáról sem.

A helységnevek lokalizálásakor Gegő Elek, Györffy István, Mikecs László, Szabó T. Attila, Márton Gyula és az ÚMTsz. térképvázlataira, valamint a századforduló körüli 1 : 200 000-es katonai térképlapokra támaszkodom. Ha a helység fekvését teljes bizonyossággal nem tudom megállapítani, akkor erre a körülményre az „itt és itt keresendő” formula alkalmazásával hívom fel a figyelmet.

Moldova

A Keleti-Kárpátok és a Prut között elterülő, nevét a Szeret jobb oldali mellékfolyójáról nyerő Moldova [1466: *Moldouabā* gr.: MünchK. 215, de latinos formában már 1395: „terre nostre *Moldauie*”: ZsigmOkl. 1: 415] magyar (csángó és székely) lakosainak együttes számát Györffy István 1916-ban — az 1912. évi népszámlálást véve alapul — 92 ezerre tette. Akkortájt mintegy 130 közigazgatási községben éltek. Egy-egy közigazgatási község olykor 3—5 tanyaszerű házcsoportból (*cătun*) is állott, s a község rendszere szerint valamelyik nagyobb — többnyire román lakosságú — falucskájának a (román)

nevét viselte. A második világháború után a Csángó Nyelvjárás Atlasza számára 92 kutatóponton gyűjtöttek anyagot, de az atlaszba csak a 43 legfontosabb település anyaga került be. A moldovai magyarság mai lélekszáma mintegy 40–50 ezerre becsülhető (NéprLex. 3: 635). Területi elhelyezkedésükről, nyelvjárási sajátosságaikról Szabó T. Attilától (VálTan. 3: 122–131) nyerhetünk helyszíni ismereteken alapuló áttekintést. „A moldvai magyarok néprajzi kutatása” címen Gunda Béla (A határainkon kívüli magyar néprajzi kutatások. Az 1982. november 19–20-án Debrecenben, a Déri Múzeumban tartott országos konferencia anyaga. TIT Néprajzi Füzetek. Bp., 1984. 66–112) foglalta össze a moldvai magyarság vizsgálatának csaknem teljes kérdéskörét.

Nyolcvan moldovai helységnevet vesznek közelebből szemügyre. A figyelmes olvasó észre fogja venni, hogy a magyar névadásból származó nagyszámú moldovai helységnév közül hiányzik a legősibb két típus, mégpedig a pusztázó törzsnévből és a pusztázó vezérnévből alakult helységnevek sajátos típusa, de nem találhatók Moldovában olyan magyar helységnevek sem, amelyeknek előzménye templomi védőszentnév (patriocínium) vagy templomeím (titulus) lett volna. (Mint látni fogjuk, Besszarábiában voltak a templomok védőszentjének nevével azonos magyar helységnevek.) A románban keletkezett számos helységnév mellett feltűnhet a szláv eredetű földrajzi nevek jelentős hányada is. Ez azzal függ össze, hogy legkésőbb a VI. században szláv törzsek költöztek be Moldovába.

Adzsud. A Dél-Moldovában, a Tatrosnak a Szeretbe való torkollása környékén fekvő város magyar alapítású. Erre mutatnak nevének legrégibb adatai: 1433: *Egyd-halma* (Binder: KM. 458); 1547: *Edgethallom* (uo.). A helységnév a magyar *Egyed* [1138/1329: *Egid*: MNy. 32: 56] személynévnél és a *halom* főnévnél az összetétele. A helységnév előtagjából a románban *Adjud* lett, s ez idővel visszakerült a magyarba; l.: 1816: *Adschur* [o: *Adschuid*] (Hübner: Lex. 1: 34); 1838: *Adzsiud* (Gegő: MMT. 43). (Irodalom: EtSz. 1: 1496 *Egyed* a.; Mikecs: MagyRom. 1: 458; Iordan: TopRom. 178, 210, 337; Binder: KM. 122.)

Akna. A Szalone vagy Szlánik vize és a Tatros összefolyásánál fekvő helység nevére l.: 1804–6: *Okna* (Lipszky térképe); 1838: „*Aknához* (Okna)” gr. (Gegő: MMT. 15). A helységet sóbányáiról (aknáiról) nevezték el. Ezekre utal a román névváltozat is: *Tîrgu Ocna* (tkp. 'Aknavásárhely'). A román *ocnă* 'sóbánya, akna' a magyarból való. — A helység lakói székeljes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 177). (Irodalom: Tamás: UngElRum. 574; TESz. 1: 117.)

Alfalu. A Lukácsfalvától délkeletre keresendő helység nevére l.: 1646–7/1780: *Alfalu* (MSznA. 30. sz. 38); 1693: *Albalu* (Kázmér: Falu 132); 1735: *Alfalva* (uo.). Az *al* 'lejjebb vagy alacsonyabban fekvő, alsó' és a *falu* összetétele. — A román *Satul de Jos* 'Alfalu' a magyarral párhuzamos román névadás eredménye. (Irodalom: Iordan: TopRom. 195; Kázmér: Falu 132.)

Bákó. Az Aranyos-Beszterce folyó jobb partján, az Aranyos-Besztercenek és a Szeretnek az összefolyása közelében épült város nevére l.: 1407: *Bákó* (Auner: RMT. 11, az adat közlése nélkül); 1431: in civitate *Bako* (Binder: KM. 122); 1545: *Bako* (i. m. 123); 1646–7/1780: *Bakovia* (MSznA. 30. sz. 41); 1838: *Bákóba* gr. (Gegő: MMT. 21); 1893: *Bakau* (PallasLex. 2: 492). Pusztázó személynévből keletkezett magyar névadással; vö.: 1229/1550: *Bocou* személynév (VárReg. 351.); 1311/1328: *Bokou* személynév (UrkBurg. 3: 52). Az ukrán régi *Бакоч* 'Bákó' [1408: SiStaroukr. 1: 84] és a román *Bacău* 'Bákó' a magyarból való. (Auner: RMT. 11; EtSz. 1: 241; Mikecs: MagyRom. 1: 458; Tamás: UngElRum. 86; Binder KM. 458.)

Balusest. A Románvásártól dél-délkeletre fekvő helység nevére l. 1906—7/1936: *beleşest*'j (CsángSz. 11). A név a román *Băluseşti* átvétele. Ez a román *Baluş* személynév származéka. — A helység lakosai északi csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). — 1936-ban *Balázsfalva* néven is szerepelt a helység. (Irodalom: Constantinescu: DOR. 188; Kázmér: Falu 160.)

Bargován. A Karácsonkőktől kelet-északkeletre, az Aranyos-Beszterce és a Moldova közén fekvő helység nevére l. 1906—7/1936: *bărgauān* (CsángSz. 10). A név a román *Bărgăoani* átvétele. Ennek tkp. értelme 'az erdélyi Bîrgău helységből való'. A *Bîrgău* helységnév a német *Burgau* (tkp. 'várberek') átvétele. — A helység lakosai északi csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176.) (Irodalom: Iordan: TopRom. 405; FNEsz. 120 *Borgói-hegység* a.)

Barlad. A Szeret bal oldali mellékveze, a Barlad középső folyása mentén épült város nevére l.: 1541: *Barlat* (Binder: KM. 338); 1646—7/1780: *Barlad* (MSznA. 30. sz. 34); 1816: *Barlad* (Hübner: Lex. 1: 305). A város arról a folyóról vehette nevét, amely mellett fekszik. Vö. román *Bîrlad* 'folyó és város'. De a románból kimutatható a személy- és családnévi használatú *Bîrlad* is. Az etimológia további tisztázásra szorul. (Irodalom: Iordan: TopRom. 449; Constantinescu: DOR. 204; Binder: KM. 125).

Bogdana. Az Akna (Tîrgu Oena) és Adzsud között, a Tatros egyik jobb oldali mellékvizének völgyében fekvő helység nevére l.: 1646—7/1780: *Bogdana* (MSznA. 30. sz. 35). Ez a román *Bogdana* helységnév [<: román *Bogdan* személynév] átvétele. (Irodalom: Iordan: TopRom. 179; Constantinescu: DOR. 24.)

Bogdánfalva. A Bákó várostól dél-délnyugatra fekvő helység nevére l.: 1646—7/1780: *Bogdánfalva* (MSznA. 30. sz. 40); 1906—7/1936: *bogdān-fālă* (CsángSz. 14). A magyar *Bogdán* személynévnek [1213: *Bogdan*: UkrBurg. 1: 64], családnévnek [1646—7/1780: Demetrius *Bogdān*: MSzA. 30. sz. 40] és a birtokos személyraggal ellátott *falu* főnévnek az összetételeként keletkezett. A község lakossága déli csángó nyelvjárásban beszél (Márton: Csáng. 176). — A helység román neve *Valea Seacă* (tkp. 'száraz völgy, kiapadt patak'). (Irodalom: Kázmér: Falu 268; Iordan: TopRom. 127.)

Botosány. Az Észak-Moldovában fekvő város nevére l.: 1816: *Botoczany* (Hübner: Lex. 1: 436); 1838: „*Batusányon keresztül*” gr., *Botosány* (Gegő: MMT. 29, 42). A név a román *Botăşani* átvétele. Ez a román *Botăş* személynév (< román *botaş* 'perlekedő, civakodó' <: román *bota* 'bot' < magyar *bot*) származéka. Az ukránba átkerült román helységnév 1459 óta adatolható (SIStaroukr. 1: 115). (Irodalom: Constantinescu: DOR. 212; Tamás: UngElRum. 145.)

Bruszturósza. A Gyimesi-szorostól délkeletre, a Tatros mellett fekvő helység nevére l. 1838: *Brusztulăca* (Gegő: MMT. 13.). A név a román *Brusturoasa* átvétele. Ez a román *brusture* 'nagy bojtortján, koldustető' származéka. Bojtortjával benőtt helyen települt falura utal. — A helység lakosai székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 177). (Irodalom: Iordan: TopRom. 62, 468.)

Buhus. A Bákótól északnyugatra, az Aranyos-Beszterce bal partján épült város nevére l. 1916: *Buhus* (Györffy István: A moldvai csángók néprajzi térképe). A név a román *Buhuşi* átvétele. Ez a román *Buhuş* személynév többes számú alakja. L. még román nyelvjárási *buhuş* 'bozót, sövény'. (Irodalom: Constantinescu: DOR. 220.)

Csügés. A Gyimesi-szorostól dél-délkeletre, a Tatros jobb oldali mellékvölgyében, a Csügés vize mellett épült falu nevére l.: 1838: *Csügés* (Gegő: MMT. 46); 1869: „Az oláh vámon belül levő első falu *Oláh Csügés*, ellentétben az erdélyi Magyar Csügéssel, mely a Tatrosfolyóval jobbról párhuzamosan futó, s Moldovába kifolyó Csügésvize mellett fekszik; pedig ezen megkülönböztető elnevezésben anomália van, mert midőn Magyar Csügés lakói mind oláhok, *Oláh Csügés* lakói mind csángók” (Orbán: Szék. 2: 84). A Csík megyei Szépvízhez tartozó Csügés (régén Magyarcsügés, azaz magyarországi Csügés) és a moldovai Csügés (régén Oláhcsügés, azaz oláhországi Csügés) ugyanannak a pataknak a felső, illetőleg alsó folyása mentén fekszik, s a patakról kapta nevét. A *Csügés* [1804 – 6: B. *Csuges*: Lipszky térképe; 1869: *Csügésvize*: Orbán: Szék. 2: 84; 1915 u.: *Csügés* p., Pär. *Chiughieşu*: Csik-Ménaság. 1 : 75 000-es térkép] víznév előzményeként egy **csüggés* ‘meredeken lenyúló hegy, völgy, erdő stb.’ főnevet tehetünk fel. Ehhez l. *csüggés* (<átvitt értelemben vett> függés’ (SzT. 2: 234), *csüggő* ‘csüngő, függő; (meredélyesen) befüggő’ (SzT. 2: 235). Jelentéstani párhuzamként l. *befügg* ? ‘berüg, beékelődik’ (SzT. 1: 673), *befüggő* ? ‘berügő, beékelődő’ (uo.), *Befüggő* <határrészek neveként> (uo.), *függő* ‘meredeken lenyúló’ (SzT. 4: 458), *Függő* <nagyszámú határrész neveként> (SzT. 4: 458). A Szépvíztől kelet-északkeletre emelkedő, 1208 m magas *Függés-tető* [1869: *Függés tetőre* gr.: Orbán: Szék. 2: 77; 1915 u.: *Függéstelek*: Csik-Ménaság. 1 : 75 000-es térkép] azonban esetleg nem a *függ* igehez, hanem a *füge* ‘vadegres’ növénynévhez kapcsolódik (l. SzT. 4: 453 *füges* a.). A legvalószínűbbnek mégis azt tartom, hogy az eredeti névalak a *függ* ige származékeként keletkezett **Függés* volt, de ez idővel átvonódott a *füge* ‘vadegres’ családjába, s *Füges* lett belőle. — A helység lakosai székelyes jellegű csángó nyelv-járásban beszélnek (Márton: Csáng. 177).

Diószeg. A Tatros jobb partján, Tatros helységgel átellenben fekvő helység nevére l. 1838: *Diószeg* (Gegő: MMT. 46). A név a *dió* ‘diófa’ és a *szeg* ‘sarok, szöglet, zug’ átvétele. Diófákkal benőtt szögletre utal. A helység lakói székelyes jellegű csángó nyelv-járásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). — A román *Tuta* ‘Diószeg’ helységnévhez l. román *Tuta* személynév < *tut* ‘buta, ostoba’. (Irodalom: Constantinescu: DOR. 394; FNEsz.⁴ kézirat.)

Doftana. Az Aknától északnyugatra, a Tatros jobb partján fekvő helység nevére l. 1838: *Doftanát* gr., *Doftánfalva* (Gegő: MMT. 15, 45). A név a román *Doftana* <patak és helység> átvétele. Ennek végső forrása egy szláv régi **Deg(v)těna* helynév >: **degotb* ‘kátrány’. A magyar *Döjtene* ‘a Tatrang bal oldali mellékvize a barcasági Hétfalú vidékén’ (Árvay 144) etimológiailag ugyanez a név, de a magyarba közvetlenül a szlávból került. (Irodalom: Iordan: TopRom. 352, 357; Petrovici: StDialTop. 158, 191; FNEsz.⁴ kézirat.)

Dokia. A Karácsonkőktől kelet-délkeletre fekvő helység nevére l. 1906 – 7/1936: *dōkʲe* (CsángSz. 22). A név a román *Dochia* átvétele. Ehhez l. román *Dochia* <: *Evdochia* női személynév. — A helység lakosai északi csángó nyelv-járásban beszélnek (Márton: Csáng. 176.) (Irodalom: Constantinescu: DOR. 53).

Domafalva. A Románváros környéki Dzsida falvától északnyugatra, a Szeret jobb partján települt község nevére l.: 1646 – 7/1780: *Domafalva* (MSznA. 30. sz. 44); 1906 – 7/1936: *dumu-fălă* (CsángSz. 23). A név a magyar *Doma* [1263/1264: *Doma*: Szt. Krit. 1: 413] személynévnek és a birtokos személyranggal ellátott *falu* főnévnek az összetétele. — A román *Răchiteni* ‘Domafalva’ tkp. értelmé ‘füzes vagy rekettyés helyről való’. (Irodalom: Iordan: TopRom. 100; Kázmér: Falu 269.)

Dormánfalva. Az Aknától északnyugatra, az Úz és a Tatros összefolyásának közelében települt község nevére l. 1675: *Dorman Falván* (MNY. 27: 76). A helységnév a török (talán besenyő) eredetű magyar *Dormán* [1285: ad *Dormanum*: ÁÜO. 12: 435; 1364: *Dorman*: ZalaOkl. 2:3] személynévnek és a birtokos személyraggal ellátott *falu* főnévnek az összetételeként keletkezett. A román *Dărmănești* 'Dormánfalva' a magyarral párhuzamos román névadás eredménye. Figyelmet érdemel, hogy a románban is megvan a *Dorman* ~ *Dărman* személynév. — A helység lakossága székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszél (Márton: Csáng. 177). (Irodalom: Mikecs: MagyRom. 1: 488; Constantinescu: DOR. 260; Kázmér: Falu 163; FNEsz. 185 *Dormánd* a.; Rásonyi: HD. 146.)

Dózsa. A Klézsétől délkeletre fekvő falu korábbi nevére l.: 1842: Kövess-Allya *Ujfalu* (Kázmér: Falu 150); 1906–7/1936: *uj-falu* (CsángSz. 160). A név újonnan települt, környezeténél fiatalabb falura utal. A román *Satu Nou* a magyarral párhuzamos román névadás eredménye. — A hivatalos névadásból származó magyar *Dózsa* ~ román *Doja* helységnév Dózsa György emlékére idézi. — A helység lakosai székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: Kázmér: Falu 150; FNEsz. 300 *Jászdózsa* a., 437 *Murokország* a.)

Dzsida falva. A Románváros környéki Tamásfalvától északra a Szeret jobb partján fekvő község nevére l.: 1646–7/1780: *Dsida falva* (MSznA. 30. sz. 43); 1906–7/1936: *žudá-fálá* (CsángSz. 173). A magyar *Dsida* (l. Dsida Jenő, 1907–1938) ~ *Dzsida* (1981. évi budapesti telefonkönyv 1: 286) családnévnek és a birtokos személyraggal ellátott *falu* főnévnek az összetételeként keletkezett. — A román *Ajudeni* ~ *Agiudeni* ~ *Adjudeni* 'Dzsida falva' tkp. értelmű vagy 'Adzsudról valók', vagy 'Agiud [= Egyed] embeerei'. Az utóbbi magyarázatot látszik támogatni az 1936-ban feljegyzett magyar *Egyedfalva* névváltozat. (Irodalom: Iordan: TopRom. 210; Kázmér: Falu 269.)

Foksány. A Dél-Moldovában, a Milkó mentén épült város nevére l.: 1706: *Foxinban* gr. (UtEur. 168); 1816: *Fockschani* (Hübner: Lex. 2: 262); 1838: *Fokszány* (Gegő: MMT. 43). A név a román *Focșani* átvétele. Ez a *Focșa* személynév származéka. (Irodalom: FNEsz. 222.)

Forrófalva. A Klézsétől északra fekvő község nevére l.: 1646–7/1780: *Forrofalva* (MSznA. 30. sz. 34); 1906–7/1936: *foru-fálá* (CsángSz. 44). A magyar *Forró* személynévnek [1391: „Egidium et Petruin dictos *forro* de Zenthlazlo”: ZichyOkm. 4: 467], családnévnek [1492: Thomas *forro*: SzT. 4: 321; 1598: *forro Janos*: uo.] és a birtokos személyraggal ellátott *falu* főnévnek az összetételeként keletkezett. A község lakossága székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszél (Márton: Csáng. 176). — A román *Fărăoani* 'Forrófalva' a magyarral párhuzamos román névadás eredménye a *Forró* személynév alapján. (Irodalom: Iordan: TopRom. 167; Kázmér: Falu 270; FNEsz. 223 *Forró* a.)

Frumósza. A Tázló völgyében, Bakótól nyugat-északnyugatra települt helység nevére l.: 1951/1962: *Frumószával* gr. (Szabó T. A.: Váltan. 3: 128). A név a román *Frumoasa* (tkp. 'a szép') átvétele. A falu lakosai székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). — Az 1709: *Terquľ Frumosz* (UtEur. 173) más helységre, mégpedig a Jászvásártól nyugatra eső *Tîrgu(l) Frumos* (tkp. 'szép vásárhely') nevű helységre utal. Ezt régebben *Szépváros*-nak [1838: Gegő: MMT. 25] is hívták magyarul. (Irodalom: Iordan: TopRom. 113; Constantinescu: DOR. 277.)

Fűrészfalva. Az Ojtoz völgyében Gorzafalvától nyugatra fekvő helység nevére l.: 1838: *Fűrész* (Gegő: MMT. 45); 1842: *Fűrészfalva* (Kázmér: Falu 165); 1865: *Fűrészfalva* (uo.). A név arra utal, hogy a falu egy fűrészmalom mellé települt. A román *Fereastră* 'Fűrészfalva' a magyarral párhuzamos román névadás eredménye. Köznévi előzményéhez l. román *ferestrau* 'fűrész' <: román *ferestru* 'fűrész' < magyar *fűrész* <: magyar *fűrész*. — A helység lakosai székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton Csáng. 176). (Irodalom: EtSz. 2: 680 *Fűrész* a.; Tamás: UngElRum. 332; Kázmér: Falu 165.)

Galac. A Dél-Moldovában a Duna bal partján fekvő város nevére l.: 1636: *Galaczig* gr. (UtEur. 111); 1646—7/1780: *Galaz* (MSznA. 30. sz. 35); 1705: *Galacz* (UtEur. 155); 1816: *Galacz* (Hübner: Lex. 2: 317 *Galatsch* a.). A név a román *Galafi* átvétele. Ennek eredete nincs tisztázva. Talán kapcsolatba hozható a szerbhorvát *Galac* személynévvél. Románul *Galafi*-nak, magyarul *Galac*-nak hangzó földrajzi nevek Erdélyben is vannak. (Irodalom: EtSz. 2: 819 *Galac* a.; Knieszsa: MagyRom. 1: 202; Iordan: TopRom. 271; FNESz. 230.)

Gírlény. A Bákótól északnyugatra, az Aranyos-Beszterce jobb partján fekvő helység nevére l. 1916: *Garleni* (Györffy István: A moldvai csángók néprajzi térképe); 1951/1962: *Gírlény* (Szabó T. A.: Váltan. 3: 127). A név a román *Gírleni* átvétele. Ez a román *gírlă* 'patak, elágazás, mellékfolyó, ág' származéka. A Szeret mellékága mellett lakók településére utal. — A helység lakói székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Szabó T. A.: Váltan. 3: 127). (Irodalom: Iordan: TopRom. 68.)

Gorzafalva. Az Aknától délre, a Tartosba ömlő Ojtoz völgyében települt község nevére l.: 1646—7/1780: *Gorzdafalva* (MSznA. 30. sz. 36), 1836: *Gorzdafalvára* gr. (Gegő: MMT. 18). A magyar *Gorza* (1981. évi budapesti telefonkönyv 1: 414) családnévnek és a birtokos személyraggal ellátott *falva* főnévnek az összetétele. — A román *Oituz* 'Gorzafalva' az Ojtoz patak nevéből van véve. — A helység lakosai székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: Kázmér: Falu 165; FNESz. 479 *Ojtozi-szoros* a.)

Harló. A Jászvásártól (Iasi) nyugat-északnyugatra fekvő helység nevére l.: 1541: *Harlov* (Binder: KM. 338); 1646—7/1780: *Herlo* (MSznA. 30. sz. 47); 1816: *Harlew* (Hübner: Lex. 2: 456). L. még román *Hîrlău*. Mikecs (MagyRom. 1: 497) hivatkozott két mássalhangzó-torlódásos kezdetű régi adatra (1541: *Crolow*, 1563: *Hrăläu*), és úgy vélte, hogy a mássalhangzó-torlódás feloldása a magyarban ment végbe, tehát a mai román *Hîrlău* névalak a magyarból származik. Ezt az elgondolást abban az esetben lehet elfogadnunk, ha meg tudjuk fejteni a név etimológiáját. Nos, a név ősforrása a *Χρολος* alakban is előforduló régi ukrán *Χρ̑λος* 'Harló' (SlStaroukr. 2: 520), amely az ukrán *Χρ̑λος* [< *Φλορ̑* < latin *Florus*] személynév (i. m. 2: 519) birtoklást jelölő melléknévi származéka. Ez az ukrán helységnév volt a magyar *Harló* > román *Hîrlău* előzménye. (Irodalom: Mikecs: MagyRom. 1: 497; Binder: KM. 125, 339.)

Hidegkút. A Bákótól északra fekvő helység nevére l.: 1646—7/1780: *Hidegkut* (MSznA. 30. sz. 40). A név egy hideg vízü kútnál települt helységre utal. A román *Fîntînele* 'Hidegkút' tkp. értelmű 'kis kutak, kutaeskák'. L. román *fîntînea* 'kis kút, kutaeska' <: román *fîntînă* 'kút' < latin *fontana* 'kút'. (Irodalom: Iordan: TopRom. 239; Cioranescu: DiccEtRum. 330; FNESz. 276.)

Husztváros. A Jászvásártól (Iași) dél-délkeletre fekvő, a hagyomány szerint magyar alapítású moldovai város nevére l.: 1541: *Hwztwarus* (Binder: KM. 338); 1547: *Hustwar* (uo.); 1646–7/1780: *Hus* (MSznA. 30. sz. 33); 1816: *Hus, Husch* (Hübner: Lex. 2: 546). A régi *Husztvár(os)* névalak a magyar *huszt* 'huszita' [1527: *hwztnak* gr.: ÉrdyK. 76] és *vár(os)* főnév összetétele. A XV. században itt letelepült magyar huszitákra emlékezett. Vö. 1420: „Sind etliche Ungarn wegen Johann Husz Lehre in die Moldau verjaget worden” [= Néhány magyart Husz János tanítása miatt elűztek Moldovába] (Binder: KM. 338). A román *Huși* [többes szám] 'Husztváros' úgy keletkezett, hogy a magyar *Husztvár(os)* előtagját hozzáigazították a román *Hus(ul)* személynév [1489: Iordan: TopRom. 169] többes számú alakjához. A román *Huși* idővel felülkerekedett a magyarban is. (Irodalom: Mikecs: MagyRom. 1: 461, 486; Iordan: TopRom. 169; Constantinescu: DOR. 75; TESz. 2: 175 *huszita* a.; Binder: KM. 123, 338; FNESz.⁴ kézirat.)

Jászvásár. Az Észak-Moldovában, a Prutba ömlő Bahlui partjain épült város nevére l.: 1412: forum *Jaswasarhel* (Pesty: MoHn. 146); 1541: *Bahloiiazwar* (uo.); 1562: *Jászvásár* (uo.); 1577: *Jaszúasar* (RMG1. 798); 1646–7/1780: *Ias, Iasvasar* (MSznA. 30. sz. 49); 1705: *Jászra* gr., *Jászvásárig* gr. (UtEur. 152); 1757: *Jaffi* (Bertalanffi: Vil. 749); 1816: *Jasch, Jassy* (Hübner: Lex. 3: 50). Vö. orosz Ясскы мѣстѣ (tkp. 'Jászvásár'), ukrán régi Яси [tkp. 'jászok'] (SlStaroukr. 2: 586). A városnévben az az orosz яси 'jászok' népnév rejlik, amelyből a magyar *jász* 'egy iráni, közelebből alán néptörzs tagja' is származik. Az újabb magyar *Jas ~ Jassi* névváltozat a román *Iași* átvétele. Ennek *ș* hangjához l. *Husztváros* magyarázatát. (Irodalom: Vasmer: RussEtWb. 3: 496 ясиu a.; Iordan: TopRom. 169, 274; FNESz. 286.)

Jugán. A Románvásártól északnyugatra fekvő helység nevére l.: 1907: *Ingán* (o: *Iugán*) (Nyr. 36: 238); 1906–7/1936: *iugăn* (CsángSz. 69). A név a román *Iugani* átvétele. Ez a *Iuga* [< *Gheorghie* 'György'] személynév származéka. — A falu lakosai északi csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176.) (Irodalom: Constantinescu: DOR. 67.)

Karácsonkő. A hegyekből kilépő Aranyos-Beszterce mellett épült város nevére l.: 1395: „in terra nostra Molduana ante villam *Karachonkw*” (ZsigmOkl. 1: 415); 1646–7/1780: *Kracsonkő, Karacsonköviensis* [latin származék] (MSznA. 30. sz. 43). A név a személynévként alkalmazott magyar *karacsony*-nak és a *kő* 'szikla, sziklás hegy' főnévnek az összetétele. Elsődlegesen a város fölött emelkedő, 590 m magas hegyre vonatkozott. (Ennek mai román neve: *Petricica* < *pietricica* 'kövecske'). A magyar helységnévvel párhuzamosan keletkezett az ukrán régi *Короченець камень* 'Karácsonkő' [1453: SlStaroukr. 1: 500], *Корочинъ камень* [1458: uo.], *Крачуновъ камень* [1431: i. m. 1: 511]. A román *Piatra* [< *piatră* 'kő']. 'Karácsonkő' a magyar és ukrán névalakhoz képest másodlagos. Az újabban használatos *Peatra Neamț* névváltozat második eleme a *Neamț* (tkp. 'német') megyéről van véve, és az Olt alsó folyásánál fekvő *Piatra Olt*-tól való megkülönböztetésére szolgál. (Irodalom: FNESz.⁴ kézirat.)

Kelgyest. A Románvásártól északnyugatra, a Moldova bal partján települt helység nevére l.: 1906–7/1936: *kèl'd-jěšt'j* (CsángSz. 73); 1907: *Peldest* (Nyr. 36: 238). A név a román *Pildești ~ Childesti* átvétele. Ebben a személynévi használatú román *pildă* 'példázat, példabeszéd, példa' [< magyar *példa*] rejlik. — A falu lakosai északi csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176.) (Irodalom: Iordan: TopRom. 347; Constantinescu: DOR. 347; Tamás: UngEIRum. 612.)

Ketris. A Bákótól dél-délkeletre, a Szeret bal partján települt helység nevére l.: 1906–7/1936: *ketriş* (CsángSz. 77); 1930/1931: *Chetres* (Ethn. 42: 142). A név a román *Chetris* átvétele. Ez a román *peatră* 'kő' származéka. A *p* > *ch* változáshoz l. *Kelgyest* magyarázatát. — A helység lakói székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: Iordan: TopRom. 347).

Kickófalva. A Románvásár környéki Szabófalvától északnyugatra fekvő helység nevére l.: 1646–7/1780: *Steczkoſfalva* (MSznA. 30. sz. 45); 1781: *Ticzkoſfalva* (Kázmér: Falu 271); 1906–7/1936: *kűşkő-fálá* (CsángSz. 79). Az elsődleges *Szteckófalva* névalak személynévi előtagjához l. ukrán *Стецько* személynév (Hrinčenko 4: 560; régi adatokra l. SIStaroukr. 2: 367) < ukrán *Cmenán* 'István'. Az utótag a birtokos személyranggal ellátott magyar *falva*. A magyarban elmaradt a szó eleji mássalhangzó-torlódás első mássalhangzója (*Szteckófalva* > *Tickófalva*), majd *t: k* > *k: k* hasonulás ment végbe (*Tickófalva* > *Kickófalva*). A román *Teſcani* 'Kickófalva' a magyarral párhuzamos román névadás eredménye. — Figyelmet érdemel az 1936-ban feljegyzett magyar *Istvánfalva* névváltozat. (Irodalom: Constantinescu: DOR. 155; Kázmér: Falu 271.)

Klészse. A Dél-Moldovában, Bogdánfalvától délkeletre fekvő község nevére 1781 óta vannak adatok *Clésé*, *Kleschu*, *Clesia*, *Cleja*, *Klézsé*, *Klézsa*, *Klesia* változatban (NévtDolg. 58. sz. 4). L. még 1838: *Klézsét* gr. (Gegő: MMT. 18); 1874: *Klészse* (Nyr. 3: 144); 1906–7/1936: *kléze* (CsángSz. 79). A név a román *Cleja* átvétele. Ennek köznévi előzményéhez l. román nyelvjárási *clejă* 'a templom jószágá, földbirtoka' < román *eclejie* 'ua.' < magyar *eklézsia* 'egyházközség' < latin *ecclesia* 'egyház' < görög *ἐκκλησία* 'egyház, gyülekezet'. — A község lakossága székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszél (Márton: Csáng. 176.) (Irodalom: Constantinescu: DOR. 48; Tamás: UngElRum. 311; TESz. 1: 734 *eklézsia* a.; Halász: NévtDolg. 58. sz. 4.)

Kománfalva. A Tatros völgyében, Aknától északnyugatra fekvő helység nevére l. 1838: „*Kománfalvára*, oláhuł Komanest” (Gegő: MMT. 15). A név személynévi előtagjára l.: 1369: *Comanfalva* 'helység Temes megyében' (DoeVal. 218), *Komán* családnév (1981. évi budapesti telefonkönyv 2: 99). L. még: ukrán régi *Коман* személynév (SIStaroukr. 1: 492), román *Coman* ~ *Cuman* családnév (Constantinescu: DOR. 247). Mindezek forrása a török *quman* 'kun'. Az utótag a birtokos személyranggal ellátott *falva*. A román *Comănești* 'Kománfalva' a magyarral párhuzamos román névadás eredménye. (Irodalom: Györffy I.: MNMH. 454; Iordan: TopRom. 269; Kázmér: Falu 169; Rásonyi: HD. 154.)

Kotnár. A Harlótól dél-délkeletre fekvő helység nevére l.: 1646–7/1780: *Kutlnar* (MSznA. 30. sz. 48); 1816: *Kotnar* (Hübner: Lex. 3: 165); 1861–2: „*Kotnár* híres bortermesztő falu, melynek venyigéje Tokajból került. Magyar lakosainak kat. temploma van” (Oroszhegyi: RomÉl. 72); 1906–7/1936: *kotnār* (CsángSz. 82). A helység román neve *Cotnari*. L. még régi ukrán *Котнарь* 'Kotnár' (SIStaroukr. 1: 504). Az etimológia megoldása nyilván az ukrán *Котнарь* felől remélhető (l. a közeli *Harló* magyarázatát), de a fő tisztázása további vizsgálatot igényel. A kotnári szőlőművelés nagyobb csoportokban vonzotta oda az erdélyi magyarokat és velük a szászokat. A XVI. században a kotnári szőlőhegyek között magyar nevűek is voltak: *Laslo*, *Szamar*, *Kevély* (MSznA. 30. sz. 48, 49). A román *Cotnari* helységnév köznevesülésével jött létre a legzamatosabb és legkeresettebb moldvai borbélét jelölő *cotnari* főnév. (Irodalom: Mikecs: MagyRom. 1: 461, 485, 497; Binder: KM. 114, 336.)

Lábnik. A Bákótól délkeletre fekvő helység nevére l. 1951/1962: *Lábnjik* (Szabó T. A.: Váltan. 3: 128). A név román eredetű; vö. román *Vladnic* 'Lábnik'. Ehhez l. román *vladnic* 'erős, hatalmas'. — A helységben székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek. (Irodalom: Constantinescu: DOR. 409.)

Lakosfalva. A Románvásár környéki Szabófalvától északra keresendő helység nevére l.: 1646—7/1780: *Lakosfalva* (MSznA. 30. sz. 45); 1838: *Lakosfalva* (Gegő: MMT. 24). A név a magyar *Lakos* személynévnek és a birtokos személyraggal ellátott *falu* főnévnek az összetétele. — A régi román *Leucușăuți* [1408: Kázmér: Falu 219] 'Lakosfalva' előzménye egy ukrán **Лескушіву* volt. Ez a magyarral párhuzamos ukrán névadás eredménye. (Irodalom: Kázmér: Falu 219; SIStaroukr. 1: 542.)

Lészped. A Bákótól északnyugatra, az Aranyos-Besztérce jobb partján fekvő helység nevére l. 1951/1962: *Lészped* (Szabó T. A.: Váltan. 3: 127). A név román eredetű; vö. román *Lespezi* [többes szám] 'Lészped' <: *lespede* 'kőlap; lapos kő'. E szó etimológiája nincs tisztázva. — A falu lakói székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: TopRom. 78; Cioranescu: DiccEtRum. 475.)

Lukácsfalva. Az Aknától észak-északnyugatra, a Sós-Tázló völgyében épült helység nevére l.: 1646—7/1780: *Lukácsfalva* (MSznA. 30. sz. 38). A név a magyar *Lukács* személynévnek [1138/1329: *Lucas*: MNy. 32: 131], családnévnek [1585: palffalvi *Lukach* Thamas: SzékOkl. ŰS. 1: 23] és a birtokos személyraggal ellátott *falu* főnévnek az összetétele. — A román *Lukăcești* 'Lukácsfalva' a magyarral párhuzamos román névadás eredménye. (Irodalom: Constantinescu: DOR. 97; Kázmér: Falu 170.)

Magyarfalu. A Klézsétől délkeletre, a Szeret bal partján emelkedő erdős hegyek keleti oldalán fekvő helység nevére l.: 1851: *Magyarfalu* (Kázmér: Falu 138). A név a magyar népnévnek és a *falu* főnévnek az összetétele. — A román *Unguri ~ Ungureni* 'Magyarfalu' a magyarral párhuzamos román névadás eredménye. — A helység lakói székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: Kázmér: Falu 138; Iordan: TopRom. 252; Constantinescu: DOR. 400; FNESz. 396 *Magyarfalva* a.; Halász: NévDolg. 19. sz. 3.)

Mánfalva. A Tatros völgyi Aknától észak-északnyugatra fekvő helység nevére l. 1646—7/1780: *Manfalva* (MSznA. 30. sz. 36). A név a *Moján* [1369—77: de villa *Moyan*: DocVal. 221] személynévnek és a birtokos személyraggal ellátott *falu* főnévnek az összetétele. A *Moján* személynévhez l. szerbhorvát *Mojan* <: *Mojmir*, *Mojsije* stb. személynév (Grković: RIS. 140). A román *Moinești* 'Mánfalva' a magyarral párhuzamos román névadás eredménye. A román névalak idővel a magyarban is felülkerekedett; vö. 1838: *Moinește* gr. (Gegő: MMT. 30). — A helység lakói székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: Constantinescu: DOR. 113; Kázmér: Falu 223.)

Miklósfalva. A Szeret bal partján, Románvásártól északra fekvő falu nevére l.: 1838: *Miklósfalva* (Gegő: MMT. 45). A név a *Miklós* [1211: *Miclous*: PRT. 10: 510] személynévnek és a birtokos személyraggal ellátott *falu* főnévnek az összetétele. — A román *Miclăușeni* 'Miklósfalva' a magyarral párhuzamos román névadás eredménye. (Irodalom: Constantinescu: DOR. 118 Kázmér: Falu 172.)

Moldvabánya. Moldova első fővárosának, a Szucsavától délre, a Moldava folyó bal partján települt helységnek nevére l. 1518: *Moldvabanensi* [latin származék] (Binder: KM. 335), 1592: *Banya* in Moldnerlandt (uo.). A helység katolikus püspöke 1431-ben a husziták moldvai befogadásáról írva a latin nyelvű levél keltezési helyeként *Moldavie* várost jelölte meg (i. m. 334). A helység román neve *Baia*; ennek köznévi előzménye, a *baie* 'bánya' a magyarból való. A helységnév egykori bányauzemmél kapcsolatos. Főleg aranyat bányásztak, mostak itt ki az aranyban bővelkedő Moldava folyóból és egyéb patakokból. E munkát többnyire szászok végezték, de magyar aranymosóról is van adat. A román *Baia* helységnév idővel bekerült a magyarba is l. 1646–7/1790: *Baja* (MSznA. 30. sz. 46). (Irodalom: Mikecs: MagyRom. 1: 499 Iordan: TopRom. 52. Tamás: UngEl-Rum. 88; FNEsz. 429; Binder: KM. 109, 334.)

Nagypatak. A Bákótól dél-délnyugatra eső helység nevére l.: *Nagypatak* (Gegő: MMT. 44); 1901: *Nagypatak* (Nyr. 30: 227); 1906–7/1936: *nod'j-páták* (CsángSz. 104). A helység a Szeret jobb oldali mellékveze mellett települt, s róla kapta nevét. A román *Valea Mare* 'Nagypatak' a magyarral párhuzamos román névadás eredménye. A falu lakosai déli csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: Iordan: TopRom. 46.)

Nemc. A Karácsonkőtől északra, a hegyek lábánál fekvő helység nevére l.: 1395: „ante castrum *Nempch* in terra nostra Moldouana” (ZsigmOkl. 1: 415); 1646–7/1780: *Nemcz* (MSznA. 30. sz. 46); 1804–6: *Nyamcz* (Lipszky térképe); 1838: *Niamcz*, *Németi* (Gegő: MMT. 43), *Német Város* (i. m. térképmelléklete). L. még ukrán régi *Немець, Нямц* 'Nemc' [1403: SIStaroukr. 2: 38] és román *Ţirgu Neamţ* (tkp. 'Németvásár'). A román *neamţ* 'német', akárcsak a magyar *német* népnév, szláv eredetű. A magyar *Nemc* városnév átadója az ukrán lehetett. — A szakirodalomban fel-felbukkanó *Németvásár* (l. pl. Györffy I.: MNMF. 443) névváltozatra régi adatot nem találtam. (Irodalom: Iordan: TopRom. 278; Cioranescu: DiceEtRum. 560.)

Nyersesty. A Románvásártól észak-északnyugatra eső helység nevére l.: 1906–7/1936: *ńerśeśťj* (CsángSz. 105). A név az 1455 óta adatolt román *Mirceşti* átvétele. Ez a román *Mircea* személynév származéka. — A helységnek 1936-ban feljegyzett népies magyar neve *Merszefala*. (Irodalom: Iordan: TopRom. 171; Constantinescu: DOR. 323; Kázmér: Falu 272; SIStaroukr. 1: 595.)

Onyest. A Tázló, Tatros, Ojtoz és Kászon összefolyásánál fekvő helység nevére l. 1844/1851: *Onest* (NévtDolg. 32. sz. 5). A név román eredetű; vö. román *Oneşti* > ukrán régi *Oneu* [1436: SIStaroukr. 2: 84]. Ez a román *Onu* < *Ion* < *Ioan* személynév származéka. — A magyar *Ónfalva* [1916 körül: Györffy István: A moldvai csángók néprajzi térképe] névváltozatra nincs népnyelvi adat. — A helység lakói székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: Iordan: TopRom. 172; Hálsz: NévtDolg. 32. sz. 3.)

Pakura. A Tatros bal partján, Aknától északnyugatra fekvő helység nevére l. 1951/1962: *Pakura* (Szabó T. A.: Váltan. 3: 129). A név előzménye a csángó nyelvjárási *pakura* 'szekérkenős'. A környéken a következőképpen nyerték a pakurát: „A' moldvaiak . . . a' föld' kövérségét felületéből kitapogatván, gödröt kezdenek ásni 's ezt tüstént vesszőkkel körülfonják. A' gödör' torkolatját keskenyen hagyván, belsejét minél mélyebbre ássák annál inkább szélesítik. A' fekete földzsírt elérvén, csigát alkalmaznak a' gödör mellé 's lovak által vedrekben felhúztatják. Az illetén higany, kosár keresztezte

árokba töltetik, hol a' víz kiszivárogván belőle, elvégre a nyúlékony dohot [= pakura] hordókba jut" (Gegő: MMT. 30). A *pakura* a román *păcură* 'ua.' [< latin *picula* 'szurok'] átvétele. A román *Păcurele* 'Pakura' a magyarral párhuzamos román névadás eredménye. A falu régebbi magyar neve *Degettes* [<: *deget* 'szekérkenőcs'] (Szabó T. A.: Váltan. 3: 129) volt. — A helység lakói székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 177). (Irodalom: TESz. 3: 66.)

Páskán. A Románvásártól észak-északnyugatra, a Szeret jobb partján fekvő helység nevére l.: 1646–7/1780: *Paskan* (MSznA. 30. sz. 40); 1709: *Paskany* nevű faluba, *Paskaniból* gr. (UtEur. 173); 1838: *Paskán* (Gegő: MMT. 44). Előzményéhez l. román *Pașcani* helységnév <: *Pașcan* személynév. L. még ukrán régi *Пащкани* 'helység Szucsava környékén' [1419: SIStaroukr. 2: 131]. (Irodalom: Constantinescu: DOR. 129.)

Ploszkucény. Az Adzsudtól keletre, a Szeret bal partján fekvő helység nevére l.: 1906–7/1936: *ploskoțșîen*, *ploskoțșîen* (CsángSz. 116). A név a román *Ploscuțeni* átvétele. Ennek alapszáva a bizonyára személy- vagy helynévi használatú román *ploscuța* 'kis palaack, kis kulacs; palaackféreg, poloska'. — A helység lakói északi csángó nyelvjárásban beszélnek (Szabó T. A.: Váltan. 3: 126).

Pokolpatak. Az Onyestől észak-északnyugatra, a Tázló egyik bal oldali mellék-vize mentén települt falu nevére l.: 1838: *Pokolpatakáig* gr., *Pokolpatakon* gr. (Gegő: MMT. 19, 20; 1916: *Pokolpatak* (Györffy István: A moldvai csángók néprajzi térképe). A helység arról a patakról kapta nevét, amely mellett fekszik. A *Pokol-* névelem azzal hozható kapcsolatba, hogy a patak mellékét nehéz megművelni. Hasonló a szemléleti alapja a román névváltozatnak is: *Valea Rea* (tkp. 'rossz patak'). Idővel a román névváltozat felülkerekedett a magyarban is; l. 1951/1962: *Váléri* (Szabó T. A.: Váltan. 3: 129). (Irodalom: Iordan: TopRom. 46.)

Pusztina. A Tázló völgyében, Bákótól nyugatra fekvő helység nevére l. 1838: *Pusztinába* gr. (Gegő: MMT. 30). A név román eredetű, vö. román *Pustiana*. Ennek tkp. értelme 'elpusztított, kifosztott hely'. — A helység lakói székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: Iordan: TopRom. 112; Barthas: MSznA. 45. sz. 3.)

Románvásár. A Bákótól északra, a Moldava és a Szeret összefolyásánál épült város nevére l.: 1541: *Romanvasar* (MagyRom. 1: 486); 1588: *románvásáriak* sz., oppidi *Roman* (Binder: KM. 113); 1598: *Roma(n) vasarra* gr. (Szabó T. A.: Váltan. 3: 119); 1646–7/1790: *Roman* (MSznA. 30. sz. 43); 1816: *Roman* (Hübner: Lex. 4: 312); 1838: *Románba*, vagy moldvai magyarosan *Románvásárba* gr. (Gegő: MMT. 24). Személynévi előzményéhez l. m. *Román* (1227: *Roman*: HazaiOkm. 8: 20], román *Roman* (Constantinescu: DOR. 140). A hagyomány szerint a névadó I. Roman moldvai vajda (ur. 1391–94) volt. L. még ukrán régi *Романовъ торгъ* [tkp. 'Románvásár'] városnév [1403: SIStaroukr. 2: 301] és román *Roman* városnév. A *puszta* személynévvel való helynévadás azonban sajátosan magyar. (Irodalom: Mikecs: MagyRom. 1: 458, 486; Iordan: TopRom. 300; Constantinescu: DOR. 140; Binder: KM. 112, 338.)

Somoska. A Klézsétől délkeletre fekvő helység nevére l.: 1901: *Somoska* (Nyr. 30: 227); 1906–7/1936: *șumuşká* (CsángSz. 136). A név a *somos* 'sombokorral benőtt hely' kicsinyítő képzős származéka. Elsődlegesen a Szeret jobb oldali mellékvizét jelölhette. A román *Șomuşca* 'Somoska' a magyarból való. — A helység lakosai székelyes

jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: Iordan: TopRom. 58.)

Szabófalva. A Románvásártól északnyugatra fekvő község nevére l.: 1646–7/1780: *Szabofalva* (MSznA. 30. sz. 44); 1671: *szabofaluiak* sz. (MagyRom. 1: 488); 1838: *Szabófalvára* gr. (Gegő: MMT. 24); 1906–7/1936: *şebu-fală* (CsángSz. 128). A név a magyar *Szabó* személynévnek [1237/1320: *Zobov*: ÁŰO. 2: 76], családnévnek [1341/1387: *Zabopalfelde*: ZsigmOkl. 1: 15] és a birtokos személyraggal ellátott *falva* főnévnek sz. összetétele. — Az 1453 óta adatolható román *Săbăoani* 'Szabófalva' a magyarral párhuzamos román névadás eredménye. — A helység lakosai északi csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: Mikecs: MagyRom. 1: 488; Constantinescu: DOR. 457; Kázmér: Falu 274; Kiss: MNy. 82. 164.)

Szászkút. Az Adzsudtól északnyugatra, a Szeret és Tatros között fekvő helység nevére l.: 1838: *Szászkut* (Gegő: MMT. térképmelléklet); 1906–7/1936: *şăş-kut*, *şăş-kut* (CsángSz. 127). A helységnév a magyar *szász* népnévnek és a *kút* 'víznyerésre való gödör' főnévnek az összetétele. — A román *Săscut* a magyarból való. — A helység lakosai székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: Iordan: TopRom. 240, 283.)

Szalonc. A Bákótól nyugatra, a Tázló és Sós-Tázló völgye között húzódó hegyháton települt helység nevére l.: 1646–7/1790: *Szalonc* (MSznA. 30. sz. 38); 1804–6: *Szolonce* (Lipszky térképe). Vö. román *Solonţ* 'Szalonc'. A név eredetileg a Tázló jobb oldali mellékvízét jelölte; vö. román *Gura Solonţ* (tkp. 'Szalontorok') ~ magyar *Szoloncka*, *Kicsiszolonc* 'helység a Szalonc és a Tázló összefolyásánál; lakossága székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszél' (Márton: Csáng. 176.) A magyar *Szalonc* < román *Solonţ* víznév ukrán eredetű; vö. ukrán *Солоніть* <gyakori víznév) (SlStaroukr. 2: 368-SHUkr. 518) < *солоніть* 'szikes talaj; olyan hely, ahol sós források fakadnak'. (Irodalom: Iordan: TopRom. 126.)

Szeketura. A Bákótól nyugat-északnyugatra fekvő helység nevére l. 1951/1962: *Szakatúra* (Szabó T. A.: VáITan. 3: 126). A név román eredetű; vö. román *Săcătura*. Ez a román *sec* 'kiapadt, száraz' származéka, s kiapadt vízre, száraz helyre utal. De néhol 'rtás' jelentés is tulajdonítható neki. — A helység lakói déli csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: Iordan: TopRom. 127.)

Szerbek. A Sós-Tázló és a Tázló összefolyásánál fekvő helység nevére l. 1951/1962: *Szerbek* (Szabó T. A.: VáITan. 3: 129). A helységnév a *szerb* népnévnek a többes szám jelével ellátott alakjából keletkezett. Vö. román *Sîrbi* 'Szerbek'. Melich (HonfMg. 168) szerint az effajta helységnevek a szerbségnek a rigómezei csata (1389.) utáni vándorlásával hozhatók kapcsolatba. — A község lakói székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: Melich: HonfMg. Iordan: TopRom. 285; Constantinescu: DOR. 371.)

Szőlőhegy. A Tatros helységtől délre, a Tatros folyó jobb partján települt helység nevére l. 1838: *Szöllőhegy* (Gegő: MMT. 45). A név előzménye a magyar *szőlőhegy* 'szőlővel beültetett hegy vagy domb'. A román *Pîrgareşti* 'Szőlőhegy' alapszava a román *Pîrgar* személynév [< román *pîrgar* 'tanácsbeli személy; polgár; fertálymester; községi küldönc; könnyelmű ember' < magyar *polgár*]. — A helységben székelyes jellegű csángó

nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: Constantinescu: DOR. 452; Tamás: UngElRum. 620.)

Sztrunga. A Tirgu Frumostól délnyugatra fekvő helység nevére l.: 1646–7/1780: *Strunga* (MSzNA. 30. sz. 49); 1838: *Strunga* (Gegő: MMT. 43). A név a román *Strunga* [*< strungă* 'juhkarám, juhakol, esztrenga; szurdok'] átvétele. (Irodalom: Iordan: TopRom. 532; TESz. 1: 807 *esztrenga* a.; Bakos: RET. 151, 212.)

Sztánfalva. A Tázló, Tatros, Ojtoz és Kászon összefolyásánál épült Onyest közelében keresendő helység nevére l.: 1646–7/1780: *Stanfalva* (MSzNA. 30. sz. 35). A név a *Sztán* személynévnek [1386: *Stan*: DocVal. 325], családnévnek (DocVal. 107) és a birtokos személyraggal ellátott *falu* főnévnek az összetétele. — Az 1410 óta adatolható román *Stănișorăști* [o: *Stănișorăști*] 'Sztánfalva' a magyarral párhuzamos román névadás eredménye; vö. román *Stănișor* személynév és *-aști* helynévképző. (Irodalom: Iordan: TopRom. 309; Constantinescu: DOR. 375; Kázmér: Falu 243; Halász: NévtDolg. 32. sz. 4.)

Tamás. A Bákótól dél-délkeletre fekvő helység nevére l.: 1906–7/1936: *tamãș* (CsángSz. 147). A név a magyar *Tamás* személynévből keletkezett. A román *Tamași* 'Tamás' a magyarból való. — A helység lakosai székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: Iordan: TopRom. 175.)

Tamásfalva. A Románvásártól északnyugatra fekvő község nevére l.: 1646–7/1780: *Thamasfalva* (MSzNA. 30. sz. 43); 1906–7/1936: *tamãș-fălă* (CsángSz. 147). A név a magyar *Tamás* [1138/1329: *Thomas*: MNy. 32: 56] személynévnek és a birtokos személyraggal ellátott *falu*-nak az összetétele. Az 1449 óta adatolható román *Tămășeni* 'Tamásfalva' a magyarral párhuzamos román névadás eredménye. (Irodalom: Kázmér: Falu 274.)

Tatros. A Csíki-havasokban eredő és Adzsudnál jobb felől a Szeretbe ömlő folyó melletti, Aknától kelet-délkeletre fekvő helység nevére l.: 1456: *Tathros* varofaban (MünchK. 215); 1541: oppidum *Thataros* (Binder: KM. 337); 1540–50: „domokos Janos von *Tatros*” (uo.); 1575: *tattrofon* gr. (MNy. 59: 361); 1598: *Tatrosra* gr. (Szabó T. A.: Váltan. 3: 119); 1646–7/1780: *Tatros* (MSzNA. 30. sz. 37). A helység arról a folyóvízről kapta nevét, amelynek partján települt. A víznévben talán egy *tatár* előtagú összetett: növénynév rejlik; vö. 1505: *Tatharros* (= tatár-rozs] ? 'pohánka, hajdina' (OkI Sz. 965). A román *Trotuș* 'folyóvíz és helység' a magyarból való. (Irodalom: Kniezsa: MagyRom. 1: 193; Mikees: MagyRom. 1: 458, 486; Binder: KM. 119, 337, 338: FNESz.⁴ kézirat.)

Tázló. A bal felől a Tatrosba torkolló Tázló felső folyása mentén, Bákótól északnyugatra eső helység nevére l.: 1804–6: M. *Taszlo* (Lipszky térképe). A helység arról a folyóról [1804–6: V. *Taszlo*: Lipszky térképe] kapta nevét, amely mellett települt. Györffy István (MNMF. 454) a folyónevet kun eredetűnek gyanította. A sóban gazdag vidék támogatni látszik a 'só' jelentésű török *tuz*-zal való etimológiai összekapcsolást. Vö. *Tuzla* 'város Észak-Boszniában' < oszmán-török *tuzla* 'sótelep, sóbánya, sófőző üzem' < : *tuz*. A hangalakot befolyásolhatta a román *Tăslav* személynév, amely a szláv *Stanislav* személynévből formálódott. L. még: ukrán *Тазлово* <folyó> [1400: Sl-Staroukr. 2: 416], <helység> [1457: uo.], román *Tazlău* <folyó és helység>. (Irodalom: Györffy I.: MNMF. 454; Iordan: TopRom. 126; Constantinescu: DOR. 375; FNESz. 663 *Tuzla* a.)

Tekucs. A Barlad alsó folyása mellett épült város nevére l.: 1646–7/1780: *Takucs* (MSznA. 30. sz. 35); 1817: *Tekutsch* (Hübner: Lex. 5: 144); 1838: *Tekucz* (Gegő: MMT. 44); 1861–2: *Tekucs* (Oroszhegyi: RomÉl. 72). A név a román *Tecuci* átvétele. Ez ukrán eredetű; vö. ukrán régi *Текучь* 'Tecuci' (SlStaroukr. 2: 426) < *Текучь* 'egy vízfolyás' (uo.) < *mekyuuu* '(át)folyó, áramló'. (Iordan: TopRom. 93; Binder: KM. 122; FNEsz.⁴ kézirat.)

Templomfalva. Az Aknától délnyugatra, a Tatrosba siető Szalone vagy Szlánik vize mellett fekvő helység nevére l. 1951/1962: *Templomfalván* gr. (Szabó T. A.: Váltan. 3: 130). A név arra utal, hogy a falu egy templom mellé települt. A helységben székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 177). — A román *Satu Bisericii* 'Templomfalva' a magyarral párhuzamos román névadás eredménye. (Irodalom: Iordan: TopRom. 232.)

Terebes. A Bákótól északnyugatra, a Trebişul patak mellett fekvő helység nevére l.: 1646–7/1790: *Terebes* (MSznA. 30. sz. 40). A pataknévhez l. ukrán *Тепелик* (tkp. 'irtvány') 'két patak Ukrajnában' (SHUkr. 558). Némelyek szerint a román *Trebişul* 'Terebes' a magyarból való. (Irodalom: Iordan: TopRom. 138; FNEsz. 639 *Terpes* a., 656 *Tőketerebes* a.)

Trunk. A Bákótól délre a Szeret jobb partján települt helység nevére l.: 1930/1931: *Trunk* (Ethn. 42: 137). A helységnév köznévi előzményeként l. csángó nyelvjárási (Klészse) *trónk* 'röviden vágott darab fa' (Nyr. 5: 378), (Onyest) *trunyty* 'fatörzs' (Márton: Csáng. 564) < román *trunchi* 'fatörzs, rönk, tőke' < latin *truncus* 'ua.'. A román *Galbeni* 'Trunk' tkp. jelentése 'sárga'. A talaj színére vonatkozhat. — A helység lakosai déli csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: Iordan: TopRom. 114; Kiss: Nyr. 102: 232; Márton: Csáng. 564; Bakos: RET. 362.)

Újfalu¹. A Románvásártól északra fekvő helység nevére l.: 1881: Traian, *Újfalu* (Kázmér: Falu 150). A név újonnan települt, környezeténél fiatalabb falura utal. A román *Traian* 'Újfalu' helységnévhez l. *Traian* személynév. — A helység lakosai északi csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: Contantinescu: DOR. 391; Kázmér: Falu 150.)

Újfalu². A Tatros völgyi Aknától (Tîrgu-Ocna) délkeletre fekvő helység nevére l.: 1646–7/1780: *Ujfalva*, *Új Falu* (MSznA. 30. sz. 37). A név újonnan települt, környezeténél fiatalabb falura utal. A román *Satul Nou* 'Újfalu' a magyarral párhuzamos román névadás eredménye. — A falu lakosai székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: Kázmér: Falu 150.)

Valény. A Bákótól délkeletre fekvő helység nevére l.: 1906–7/1936: *vel'ēn* (Csáng-Sz. 167). A név román a *Văleni* átvétele. Ennek tkp. jelentése 'völgylakók'. — A helység lakói északi csángó nyelvjárásban beszélnek (Szabó T. A.: Váltan. 3: 126). (Irodalom: Iordan: TopRom. 412.)

Vaszló. A Barladtól északra, a Vaszló és a Barlad összefolyásánál fekvő város nevére l.: 1460: *Wazlo* (Binder: KM. 126); 1541: *Wazlo* (i. m. 338); 1646–7/1790: *Vaslo* (MSznA. 30. sz. 34); 1817: *Wasluy* (Hübner: Lex. 5: 376). L. még: román *Vashui* 'folyó és város', ukrán régi *Bacnyu* 'folyó és város' (SlStaroukr. 1: 155). A folyó- és városnév közül a folyónév az elsődleges, amelyet — végződése alapján — a román *Bahlui*, *Căl-*

măru, Călu, Covurhul, Derehul, Urlul stb. víznevekkel szoktak együvé venni, de kielégítő etimológiai megoldás még nem született. (Irodalom: Iordan: TopRom. 94; Binder: KM. 126.)

Vizánta. A Dél-Moldovában, Onyestől délre fekvő helység nevére l.: 1838: *Vizanta* (Gegő: MMT. 45); 1916: *Visonta* (Györffy István: A moldvai csángók néprajzi térképe); 1951/1962: *Vizánta* (Szabó T. A.: Váltan. 3: 130). A név román eredetű; vö. román *Vizantea Răzăsească* (tkp. 'Szabadparaszti-Bizánci). Ehhez l. román *răzeș* 'szabadparaszt' < magyar *részes*, illetőleg *Vizante* 'bizánci, Bizáncból való'. A szomszédos falu neve *Vizanteu Mănăstirească* (tkp. 'Kolostori-Bizánci'). — Vizánta lakói székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csángó 177). (Irodalom: Iordan: TopRom. 190; Constantinescu: DOR. 407; Tamás: UngElRum. 663.)

Völcsök. Az Ojtoz völgyi Gorzafalva környékén keresendő helység nevére l.: 1646–7/1780: *Völcsök* (MSznA. 30. sz. 36); 1838: *Völcsök* (Gegő: MMT. 47). A név összeeseng a Szilágy megyei Szilágycsehitől északra fekvő *Völcsök* [1388: *Veolchek*: ZsigmOkl. 1: 58] község nevével. Lehetséges, hogy a név magyar áttelepülők révén került át a Szilágyságból Moldovába. A szilágysági *Völcsök* szláv eredetű; vö. bolgár *Волчек* helynév, szerbhorvát *Vučak* helynév, lengyel *Wilczak* helynév, orosz *Волчек* helynév. Tövében az ósszláv **volkъ* 'farkas' rejlik. A Szilágy megyei román *Ulcium* 'Völcsök' a magyarból való. — A Tatros völgyi *Völcsök* román ekvivalense nem ismeretes. (Irodalom: Kniezsa: MagyRom. 1: 276; FNESz.⁴ kézirat.)

Zsozsény. A Klézsétől kelet-északkeletre, a Szeret bal partján települt helység nevére l.: 1906–7/1936: *Žogŕn, žogŕn* (CsángSz. 173); 1907: *Zsószenben* gr. (NyK. 37:156.) A név a román *Geoseni* átvétele. Ez a *Joseni* (tkp. 'alsó vagy déli részen lakók') nyelvjárási módosulata. — A helység lakosai déli csángó nyelvjárásban beszélnek (Márton: Csáng. 176). (Irodalom: Iordan: TopRom. 152.)

Besszarábia

A Keleti-Kárpátokon átvezető Gyimesi-szorostól messze keletre, légvonalban mintegy 290 km-re, a kanyargós Dnyeszter folyó jobb partján található **Csobrucsi**, egykori magyar nevén **Csőbürcsök** falu, amelyben a középkor óta magyar lakosok, a feltevések szerint Dnyeszter-fehérvárból (Atterman) átköltöztetett magyar határőrök és huszita menekültek éltek. A vidék a Prut és a Dnyeszter közötti történelmi Besszarábiához (a Besszarábia névhez l. FNESz. 107), a mai Szovjet-Moldovához tartozik. Csőbürcsök falu nevének fontosabb adatai a következők: 1484: *Csőbürcsök* (Auner: RMT. 16, az adat közlése nélkül); 1528: *Csőbürcsök* (UtEur. 200, az adat közlése nélkül); 1551: civitatem *Czurburcza* (uo.); 1624: *Cebercek* (Száz. 119: 897; 1646–7/1780: Georgius *Csőbürcsöki* szn. (MSznA. 30. sz. 33); 1706: „háltunk az Neszter-parton, *Csebercsik* nevű magyar faluban. Ezen *Csoborcsi* nevű falut többekkel együtt még László király telepítette volt meg több falukkal együtt Akkerman, avagy Neszter-Fejérvár körül Besszarabiában, sive Budzsakban. Már az több faluk mind elpusztultak, ez az egy maradt meg, ennek is hasonfele már román falu. Ezek még az mai napig magyar nyelven beszélnek, az tatár chán jobbágyfaluja. Ezek még vadnak gazdaemberek harmincan, gyermekei, eselédi sokan vadnak, jó magabíró emberek; panaszolkodtak, hogy már egynehány esztendőül fogva páterek nincsen, catholicusok lévén máskint. Házasodnak, szaporódnak, multiplicálódnak magok között pap nélkül” (UtEur. 166); 1743: *Tsőbürcsökfalva* (Kázmér: Falu 296); 1838: *Cső-*

böröcsök (Gegő: MMT. 88); 1940/1942: *Czebrucz* (Honv. Térk. Int. 1 : 750 000-es térkép); 1959: *Csobrucsi* (Világatl. 33. sz. térkép).

Csőböröcsök etimológiája nincs kellően tisztázva. Talán kun vagy besenyő eredetű. Afféle személynév lehetett az előzménye, mint amilyen *Töbörzsöt*-ben (FNESz. 52 *Alsó-töbörzsök* a.) rejlik. Az újabb román *Ciobărcei(ul)*, orosz *Чобрычу* névváltozat és a belőlük származó magyar *Csobrucsi* a régi *Csőböröcsök*-höz képest másodlagos, kialakulásának körülményei azonban vizsgálatra szorulnak. — A Dnyeszter vidékén *Csőböröcsökön* kívül magyar lakosságú volt Szentpéter, Szentjános és Szentantal is. 1767-ben Zöld Péter csíkdelnei plébános — egy románul tudó paptársával együtt — 7139 hívt gyóntatott meg *Csőböröcsökön*, túlnyomórészt magyarul. Jerny János alig hetvenhét év múlva már egyetlen magyar lelket sem talált *Csőböröcsökön*; mind elrománosodtak. (Irodalom: Gegő. MMT. 109 — 114; Thaly: Száz. 2: 582; Györffy I.: MNMF. 444, 458; Domokos P. P.: Moldv. 182; Mikecs: MagyRom. 1: 464, 472; Kázmér: Falu 296, UtEur. 200; Benda: Száz. 119: 895, MNy. 83: 240.)

De van Besszarábiában (Szovjet-Moldovában) egy város is, amely magyaroktól kapta nevét. E város a Kisinyovtól 46 km-re északra, a Dnyeszterbe ömlő Reut folyó bal partján épült. Román neve *Orhei* (magyar adatként l. 1816: *Orhey*; Hübner: Lex. 4: 33; 1838: *Orhei*; Gegő: MMT. 40); ebből alakult a ma hivatalosan használt orosz *Орехи*. A román *Ohrei* pedig nem más, mint egy magyar **Várhely* átvétele. (A Doboka megyei *Várhely*-re l. Györffy 2: 93, a Hunyad megyei *Várhely*-re l. Csánki 5: 146 és Györffy 3 : 290 *Bertonia* a.) A hangtani megfelelésre a Doboka megyei *Várhely* > román *Orheiu Bistriței* névpáron kívül l. magyar város, varga, Várad, Temesvár stb. > román oraș, orga, Oradea, Timișoara, illetőleg magyar kastély, műhely, persely > román coștei, mihei, perșei stb.) A besszarábiai magyar **Várhely*-re ugyan semmi okleveles adatunk nincs, de a város határában ma is álló XIV–XV. századi vár arra mutat, hogy olyan egykori magyar végvárral van dolgunk, amely a Duna és a Dnyeszter mellett, magyar helyőrségű erődítések sorába tartozott (Orlea, Szörénytorony, Gyurgyevó, Kilia, Dnyeszterfehérvár). (Irodalom: Györffy I.: MNMF. 453; Mikecs: MagyRom. 1: 464; Iordan: TopRom. 309; Nikonov: KrTopSl. 310.)

Besszarábia székhelyének, Kisinyov-nak a nevét némelyek az Arad megyei *Kis-jenő* [1476: *Kysyenev*; Csánki 1: 611, de l. 1202–3 k./15. sz.: *Jeneu*; Sztp. KritJ. 1: 64] nevével azonosítják, tehát az ómagyar *Jenő* törzs településének gyanítják. E feltevés tarthatatlan. *Kisinyov* török eredetű, még ha a részletek nincsenek is teljesen tisztázva. (L. Vasmer: RussEtWb. 1: 564; FNESz.⁴ kézirat.)

A **Várhely*-lyel kapcsolatban már említett *Dnyeszterfehérvár* [1541: *Nester Feierwar*; MagyRom. 1: 481; 1636: *Nessterfejérvárról* gr.: UtEur. 115; 1709: „*Nessterfejérvár* is — mit törökül *Akkermann*-nak híják”: i. m. 177] a Dnyeszter torkolatvidékén fekvő várost jelöli. (E vidék a történelmi Besszarábia déli részéhez tartozott; ma Szovjet-Ukrajna része.) A város óorosz neve *Бѣлгородъ* [tkp. 'fehér vár'], török neve *Ak kârman* (tkp. 'ua.'), román neve *Cetatea Albă* (tkp. 'ua.'). Hivatalosan használt mai orosz neve *Бѣлгород-Днѣстробускуй*. (Irodalom: Vasmer: RussEtWb. 1: 8; Nikonov: KrTopSl. 47.)

Bukovina

A Keleti-Kárpátok és a Dnyeszter felső folyása között elterülő vidék a középkorban Moldovához tartozott, s így szoros kapcsolatban állott Magyarországgal. Maga a **Bukovina** tájnév Zsigmond király uralkodása idején, 1412-ben fordul elő először magyar oklevélben (PallasLex. 3: 816). A név ukrán eredetű, s jelentése 'bükkerdő, bükkös vidék'

(FNESz. 134). A XVI. század óta két bukovinai város névváltozatáról is vannak adataink. E két város Szeredvásár és Szucsava.

Szeredvásár. A bukovinai Szucsavától északnyugatra, a Szeret folyó jobb partján épült város nevére l.: 1587: *Szeret-Vásárhel* (UtEur. 181); 1646–7/1790: *Seredvasar* (MSznA. 30. sz. 47); 1817: *Szeret* (Hübner: Lex. 5: 114). Vö. ukrán régi *Серетский мрґз* [tkp. 'Szeretvásár'], illetőleg román *Siret* 'folyó és város'. A folyónév ősi, indoeurópai keletkezésű. (Irodalom: Iordan: TopRom. 94 FNESz. 611 *Szeret* a.)

Szucsava. A Dél-Bukovinában, a jobb felől a Szeretbe ömlő Szucsava folyó mellett fekvő város nevére l.: 1550 (c. 1541/1600: *Suczowa* (Reychersdorf: Szamota István nyomán); 1587: *Szoczavia* (UtEur. 181); 1646–7/1780: *Szucsavia* (MSznA. 30. sz. 47); 1653: *Szucsva* (MonOkm. 24: 469) 1705: *Szucsaván* gr. (UtEur. 151); 1817: *Sucsawa*, *Sutschawa* (Hübner: Lex. 5: 72). A város arról a folyóról kapta nevét, amelynek jobb partján települt. A folyónév az ukránban keletkezett; vö.: ukrán *Сучава* [1490: SlStaroukr. 2: 403] < régi *Совава* [1393: uo.] <: régi *сока* (mai *cik*) 'lé, nedv', *социмуся* 'szívárog, nedvet ereszt, folyik'. L. még ukrán régi *Сучавський мрґз* [tkp. 'Szucsavavásár'] 'Szucsava város' (uo.). A román *Suceava* 'folyó és város' az ukránból való. A magyar *Szucsava* átadója a román lehetett. (Irodalom: Mikecs: MagyRom. 1: 477; Iordan: TopRom. 101, 480; Karpenko: TopBuk. 193; Binder: KM. 106, 333; FNESz.⁴ kézirat.)

Az 1769. évi orosz–török háborúban Bukovinát az oroszok szállták meg. Lengyelország első, 1772. évi felosztását követően Oroszország tudomásul vette Bukovinának Ausztriához való csatolását, s ebbe Törökország is belenyugodott 1775-ben (PallasLex. 3: 816). Ekkor még alig tíz év telt el a madéfalvi veszedelem, a siculicidium (1764.) óta, és Moldovában székely menekültek kisebb-nagyobb csoportjai keresték boldogulásukat. A gyéren lakott Bukovinában, annak déli részében hatósági jóváhagyással és támogatással székely bujdosók kezdtek megtelepedni. 1776 és 1786 között hat falut építettek maguknak a Szeretbe torkolló Szucsava menti Radóc (vö. román *Rădăuți* < ukrán *Радосиу* (tkp. 'Rad emberei, Radék'; l. Iordan: TopRom. 27, 78, 424 és SlStaroukr. 2: 286) és Szucsava környékén. E dél-bukovinai székely falvak — a kamarai telepítések módjára — mérnöki tervek szerint épültek rendezett, széles utcákkal, amelyekre merőlegesen futottak ki a téglalakú telkek. Nevük a következő: *Andrásfalva*, *Fogadjisten*, *Hadikfalva*, *Istensegits*, *Józseffalva*, *Laudonfalva*. Vegyük őket sorra.

Andrásfalva. A Radóctól északra, a Sucsava jobb partján fekvő község 1786 tavaszán alakult meg, később, mint a többi bukovinai székely község. A Hadikfalva szomszédságában levő település Hadik Andrásról kapta nevét. Ehhez l. *Hadikfalva* magyarázatát. — Andrásfalva román neve *Mănauți*. Ez ukrán eredetű; vö. ukrán *Манесиу* helynév (SlStaroukr. 1: 574) <: *Мань* személynév <: *Мануил* 'Emánuel ~ Mánuel'. (Irodalom: Kis-Várdai: Ethn. 44: 137; Kázmér: Falu 159; Sebestyén Ádám: A bukovinai andrásfalvi székelyek élete és története Madéfalvától napjainkig. Szekszárd, 1972; Hajdú: MSznA. 3. sz. 5; Fazekas–Hajdú: MSznA. 21. sz. 3–5.)

Fogadjisten. A Radóctól délkeletre, a Szucsava jobb partján települt község nevére 1779-ből van a legkorábbi adatunk (Ethn. 44: 132). Kis-Várdai (Ethn. 44: 131) szerint azonban a községalapítás már három évvel korábban megtörténhetett: „Nagyon valószínű, hogy a kolozsvári születésű Splényi tábornok [, aki Bukovina megszállását intézte színmagyar hadsereg élén,] hívta meg azt a száz családot, kik 1776-ban Fogadjistent és Istensegitsét, a két fohászszerű nevet viselő községet alapították a Szu-

csáva-folyó partján, egymás szomszédságában.” A *Fotadjisten* helységnév abból a „fogadj Isten” szavakkal kifejezett köszöntésből alakult, amely válaszul szolgál az „adjon Isten”-féle köszöntésre. Vö.: 1519 k.: „Valaki ő neki köszön vala, ő az köszönetet felel vala *vr isten fogadia*” (DebrC. 273; NySz. 1: 881); 1638: „keöszőne az monarnak, mondua(n) hoga egessgeal apa, s monda az eöreg h emberis hoga *fogagi Isten* fiam” (SzT. 4: 173). — A község román neve *Iacobesti* [tkp. 'Jákob emberei, Jákobék'] (Constantinescu: DOR. 76.) A hagyomány szerint e név egy hajdani *Jákob* nevű remetére emlékeztet. (Irodalom: Kis-Várday: Ethn. 44: 131–2; Hajdú: MSznA. 3. sz. 3–9.)

Hadikfalva. A Radóctól északkeletre fekvő Hadikfalvát 1785. június 5-én alapították ünnepélyes keretek között. Nevét Hadik András (1710–1790) tábornagyról, a bécsi Udvari Haditanács elnökéről kapta. A Haditanácsban Hadik szorgalmazta a Moldvában hanyóddó székelyek letelepítését. A *Hadik* családnév szlovák eredetű; vö. szlovák *hadík* 'kis kigyó' (SlSJ. 1: 450). — A *Hadikfalva* név a szomszédos *Andrásfalva* (l. ott) nevével sajátos névpárt alkotott. — A román *Dornești* [többes szám] 'Hadikfalva' tövéhez l. román nyelvjárási *dornă* 'örvény' (Iordan: TopRom. 59; Constantinescu: DOR. 263). (Irodalom: Kis-Várday: Ethn. 44: 134, 135; Kázmér: Falu 166; Hajdú: MSznA. 3. sz. 5, 7. sz. 3–5.)

Istensegits. A Radóctól délkeletre, a Sucsava bal partján, Fogadjisten szomszédságában települt falu nevére 1779. október 29-ről van a legkorábbi adatunk: „zwei Ortschaften namens Helf-Gott und Vergells [o: Vergelt's]-Gott oder auf ungarisch *Isten-Segitsch* und *Fogodisten*” (Ethn. 44: 132). A helységnév a segélykérő *Isten segits* fohászkodásból keletkezett. A szomszédos *Fogadjisten* nevével sajátos névpárt alkot. — A helység román neve *Țibeni* (Constantinescu: DOR. 396). Ehhez l. ukrán régi *Цибань* személynév (SlStaroukr. 2: 526) < ? *цубань* 'hosszú lábú ember' (Hrinčenko 4: 428). L. még EtSlSJaz. 3: 196 **cipatjib* a. (Irodalom: Kis-Várday: Ethn. 44: 131; Hajdú: MSznA. 3. sz. 3–9.)

Józseffalva. A Sucsavától délnyugatra fekvő falu meglehetősen félreesik a többi bukovinai székely teleptől. Megalakulásáról 1785. szeptember 25-i jelentés tudósít (Ethn. 44: 136.) Nevét az uralkodó II. Józsefről kapta. Az első világháború után egy Kanadából hazatért gazda a község közelében, attól keletre tanyabirtokot vásárolt, s ezzel megvette az önálló községi jelleg nélküli *Kisjózseffalva* alapját. — Józseffalva román neve *Vornicenii* (Nici) [többes szám]. Ez a román *vornic* 'országbíró; falusi bíró' [< szláv **dvornikъ* 'udvarbíró'] származéka (Iordan: TopRom. 212). (Irodalom: Kis-Várday: Ethn. 44: 136; Kázmér: Falu 167; Hajdú: MSznA. 12. sz. 3–4.)

Laudonfalva. A Hadikfalvától északkeletre fekvő falu nevére 1785. szeptember 16-ról van a legkorábbi adatunk (Ethn. 44: 136). A székely lakosok azonban hamarosan átköltöztek Hadikfalvára, tehát a település székely jellege megszűnt. A község G. E. Laudon (1717–1790) osztrák tábornagyról kapta nevét. A *Laudon* családnévhez l. cseh *Laudon* családnév (Beneš: ČPrjím. 92) <: cseh *Laudat* ~ *Loudát* családnév, személynév (Beneš: ČPrjím. 51) < latin *Laudatus* [tkp. 'dicsért, magasztalt'] (van der Schaar 153). Más felfogás szerint a német *Laudon* családnév egy *Laudohn* helységnévből való (Naumann: Familiennamenbuch 186). — A falu román neve *Bălcăuți*. Ez ukrán eredetű; vö. ukrán *Балкоути* helységnév (SlStaroukr. 1: 85) <: *Балко* családnév (Rudnycky: EtDietUkr. 1: 65). (Irodalom: Kis-Várday: Ethn. 44: 136; Kázmér: Falu 170; Hajdú: MSznA. 3. sz. 5.)

A kis határú, túlnépesedett bukovinai székely községek lakossága az 1880-as évektől kezdve kezdett elvándorolni, sőt szóba került a Magyarországra való hazatelepítésük is. 1883-ban az Al-Duna melletti Pancsova környékére telepítettek mintegy 4000 bukovinai székelyt. Falvaik ma is megvannak *Hertelendyfalva* (Vojlovica), *Székelykeve* (Skorenovac) és *Sándoregyháza* (Ivanovo) néven. 1883 és 1910 között különböző erdélyi helységekbe további 2500–3000 bukovinai székely telepes költözött. 1941-ben a magyar állam néhány család kivételével az egész Bukovinában maradt székelységet a Jugoszláviától akkoriban visszacsatolt Bécskába, mégpedig Szabadka, Topolya, Újvidék és Zombor vidékére telepítette (2828 család 13 198 személlyel, de ebben a számban bizonyára benne van a moldovai Magyarfalu-Gajcsána, Lábnik, Pusztina, Lészped stb. falvakból áttelepült, székelyes jellegű csángó nyelvjárásban beszélő 973 magyar személy is). S a székelyek magukkal hozták Bukovinából helységneveiket, sőt a Kulához tartozó *Istensegits*-en, a Regőcéhez tartozó *Hadikfalva*-n, a Magyarkanizsához tartozó *Fogadjisten*-en kívül megjelent az 1944. évi Helységnévtárban *Adjisten*, *Hadikföldje*, *Hadikhalom*, *Hadikisfalu*, *Hadikliget*, *Hadiknépe*, *Hadikörs*, *Hadikszállás*, *Hadiktelke*, *Hadikújfalu*, *Istenáldás*, *Istenes*, *Istenföldje*, *Istenhozott*, *Istenvelünk* is. 1944 végén a háborús események folytán a bácskai székelyek ismét menekülni voltak kénytelenek. Hosszú hanyattatás után 1946–47-ben Tolna, Baranya és Bács megye kiűrtett német falvaiban kaptak új otthont. Idővel néhány száz család felköltözött a Budapest kapujának számító Érdre. (Irodalom: Kósa – Filep 53, 74; Hajdú: MSznA. 3. sz. 7–9; NéprLex. 1: 62, 384; Penavin Olga – Matijevics Lajos: Székely szójegyzék. Újvidék, 1980.; Fazekas: MSznA. 39. sz. 3–5.)

Kiss Lajos

Nyelvészet és tömegkommunikáció I—II.

A Tömegkommunikációs Kutatóközpont Membrán Könyvek c. sorozatának 15. kötete. Bp., 1985. 246 és 232 oldal

E tanulmánykötet terve az 1970-es évek közepén merült föl a Nyelvtudományi Intézet magyar osztályán. „A tömegkommunikáció hatalmas szakirodalmát látva, úgy ítéltük meg — írja Grétsy László az Előszóban —, hogy nagy szükség volna egy olyan műre, amely egyesíti, egyaránt kamatoztatja a nyelvészetnek és a tömegkommunikáció-kutatásnak az eddigi eredményeit” (5). Az öt tanulmány szerzői (négy nyelvész és egy pszichológus) sokoldalú megközelítésben, a kommunikációelmélet, a szociológia, a pszichológia, a nyelvtudomány módszereivel vizsgálják a tömegkommunikációs eszközök (a sajtó, a rádió és a tévé) nyelvét. Az elemzések konkrét, nagyrészt friss anyaghoz kapcsolódnak, a sajtó írásaihoz, valamint 1976 és 1980 között elhangzott rádió- és tévé-műsorok 400, illetve 80 oldalnyi lejegyzett szövegéhez.

Buda Béla a tömegtájékoztatás nyelvének néhány kommunikáció-lélektani és szociolingvisztikai sajátosságát vizsgálja (II. 3—29), Heltainé Nagy Erzsébet A megszólalás kulcsa a másik embernél van c. tanulmányában a befogadó oldaláról nézve mond el gondolatokat (II. 31—72), Huszár Ágnes a rádió és a televízió beszélt nyelvének mondat-tanáról ír (II. 72—117), Kemény Gábor kutatásainak témája kép és kommunikáció (II. 119—205), Wacha Imrée szituáció, szöveg és hangzás együttese a rádióban és a televízióban (I. 7—246). E bemutatással nemcsak az olvasók tájékoztatását szolgálom, hanem a tanulmányozás sorrendjét is tanácsolnám a témában még jóratlan vagy kezdő olvasónak. A témamegjelölésből is kitűnik, hogy Wacha Imre és Huszár Ágnes a rádió és a tévé nyelvével foglalkozik.

Kitűnő könyvvel gazdagodott a mai, korszerűen értelmezett és vizsgálódó nyelvtudomány. Sokoldalú megközelítésben, jellemző kép áll össze benne a tömegkommunikáció nyelvről; képet kapunk a tömegkommunikációs eszközökkel kapcsolatos kommunikáció-elméleti, pszicholingvisztikai, szociolingvisztikai, nyelvészeti kutatások előzményeiről, mai állapotáról; az egyes fejezetek kivétel nélkül vitatémákat is felvetnek, s ezzel további gondolkodásra, kutatásra adnak ösztönzést; a gazdag szakirodalmi jegyzék (II. 207—32), a szövegek szakirodalmi utalásai módot adnak a téma elmélyültebb tanulmányozására; a sajtó, a rádió, a tévé munkatársai — akiket Wacha Imre nemegyszer név szerint is megemlít —, a nyelvhasználat ügye iránt érdeklődők sokat tanulhatnak az elméleti fejtegetésekből és a töméntelen példa találó és élvezetes elemzéséből. Igen nagy kár, szinte mulasztás, hogy az I. kötethez, Wacha Imre fejtegetéseihez nem mellékeltek legalább a tipikus (jól eltalált, ill. elhibázott) formákat tartalmazó magnófelvételt. Ennek hiányában a hangzó nyelv, a beszéd helyes, illetve nem szerencsés vagy hibás vonásainak mérlegelésében jóratlan vagy kevésbé jártas olvasó csupán Wacha Imre „kottáira” meg a saját fantáziájára (belső hallására) van utalva. Szinte valamennyi tanulmány olvasását nehezíti a nyelvészek „filosz” módszere: a szerzőkre, művekre való nagy mennyiségű utalás, hivatkozás.

Vajon kinek írták ezt az imponáló tudásanyagot és megszámlálhatatlanul sok példát tartalmazó szakkönyvet? Mert hogy szakkönyv, az egynehány oldal átnézése után is világos. Az Előszó tanúsága szerint a tanulmánykötet az Akadémia tudományos tervtémáinak keretében készült el, tehát kutatási beszámoló. De a könyv a Tömegkommunikációs Kutatóközpont kiadásában jelent meg, tehát a szakma gyakorlati művelőinek is szánták. Nagy haszonnal forgathatják a nyelvművelők, a magyar (és nem csak magyar) szakos tanárok. Minden bizonnyal találnak benne érdekes és élvezetes részleteket a nyelv ügye iránt érdeklődők. Félő, hogy a magnószalag hiánya, a filológiai hivatkozások sokak számára gátat jelentenek a végigolvasásban, pedig a teljes mű megérdemli, megéri a fáradságot, az együttgondolkodást. Vajon nem érné-e meg, hogy az egyik szerző vagy egy hatodik szakember összegező (a megállapításoknak itt kényszerű ismétlődését elkerülő) és népszerű, olvasmányos művet írna a nagyközönség részére? (Pl. a Gyorsuló idő-sorozatban, TIT-kiadványként vagy az újságíró iskola részére.)

Wacha Imre tanulmánya (Beszéd: szituáció, szöveg és hangzás együttese a rádióban és a televízióban) a legterjedelmesebb fejezet, az egész első kötetet kitölti. Wacha évtizedek óta foglalkozik a rádió nyelvével, a rádióbemondók képzésével, tagja a Rádió Nyelvi Bizottságának; kezdettől jelen van (csaknem 25 éve) a Kazinczy-kiejtési verseny győri döntőjén, az „Édes anyanyelvünk” nyelvhasználati verseny sátoraljaújhelyi döntőjén, megfigyel, jegyzetel, vitázik, hasznos tanácsokat ad a versenyzőket felkészítő magyar szakos tanároknak. Ez a műve eddigi kutatásainak, vizsgálódásainak összegezése, de nem lezárása. Nemcsak abban az értelemben nem lezárása, hogy a nyelv (s fő megjeleneési formája, a beszéd) szakadatlanul változik, hanem azért se, mert tanulmányából is kitűnően a beszéd végtelen áradásában megfigyelt és egyre pontosabban megfigyelt jelenségek körét egyre tágitja, osztályozásukat, csoportosításukat egyre árnyalja, az átfogó szintézisnek pedig egyre tolódik az elkészítése. Erre, a kiejtési kézikönyv problémakörére utal a 238–9. o.-on: „Az elhangzó beszéddel kapcsolatos norma – sajnos és szerencsére – mindmáig nincs egységes kézikönyvben »kodifikálva«. A helyes kiejtés és beszéd kérdéseivel nagyon sok szakcikk, részlettanulmány foglalkozik... Csakhogy e cikkek, tanulmányok nincsenek összegyűjtve; főleg szakfolyóiratokban, szakkönyvekben jelentek meg, és – főleg az újabb kutatások eredményei – még a beszéddel hivatászerűen foglalkozókhoz sem jutottak el.”

Wacha a tanulmányában sorra kerülő csoportosításokat megalapozandó összegezi előző idevágó munkáinak megállapítását a nyelvi közösség beszédének kategóriáiról: 1. a spontán, kötetlen beszéd, azaz a legszorosabb értelemben vett előszó; 2. a felolvasás; 3. a reprodukív-interpretatív beszéd, azaz előre megírt (szépirodalmi vagy egyéb szöveg) szó szerinti megszólaltatása úgy, mintha akkor és ott jönne létre; 4. a fél-reprodukív beszéd.

A rádió és a televízió hangja – a gyakran hallható vélekedéssel, általánosítással ellentétben – nem egységes: két nagy stílus kategóriára, műfaj típusra válik szét, az irodalmi igényű beszéd és a tájékoztató-ismeretterjesztő-politikai beszédstílus vagy egyszerűen az informatív stílus rétegére, természetesen elsősorban a hangzásforma felől kiindulva-vizsgálva az elhangzó beszédet. A két nagy kategória közt nagyon sok az átmenet, jegyzi meg Wacha. Az irodalmi igényű beszéd a fenti csoportosítás 3. kategóriájára; tárgyalását mellőzi, mert inkább a színművészet, a filmművészet és az előadóművészet köré tartozik.

Az informatív stílusban (Deme László, Kovalovszky Miklós és saját kutatásai nyomán) a következő beszélt nyelvi stílusokat, rétegeket különbözteti meg: az igényes, irodalmi nyelvi kiejtés és beszéd (pl. Az olvasás gyönyörűsége, A századforduló irodalmának hetei a rádióban, Öröklésünk titkai a tévében); a közlő prózai beszédstílus (a rádió, a tévé híradásai, a 168 óra nem riportszerű részletei, A hét, a Fórum, a Stúdió 82–83

adásában a műsorvezetők szövege); a közéleti stílus (a kis és középközélet személyiségei beszélnek: propagandisták, közép szintű vezetők, tudósítók, kommentátorok); a tömegkommunikációs stílus (több kisebb rétegre bomlik: riportok; irodalmi műsorok, ha nem színészek a szereplők; rétegműsorok: zenei, irodalmi, esztétikai stb. szakelőadások; híradások, kommentárok, politikai és gazdasági műsorok); a köznyelvi beszéd rétege (pl. Ötödik sebesség, Csúcsforgalom); a regionális köznyelv vagy nyelvjárási színezetű beszéd (csak élőszóban él egy-egy rádiós, tévés munkatárs, közéleti vezető megszólalásai-ban); a nyelvjárás vagy nyelvjárási beszéd (ritkán, egy-egy riportban találkozunk vele); a vulgáris vagy pongyola beszéd (több változata is él a rádióban és a tévében: pl. Kapcsol-tam, Csúcsforgalom, Ötödik sebesség).

Természetesen ezek a nyelvi rétegek a valóságban egymással keveredve jelennek meg a rádióban és a tévében. „Mégis — tér rá Wacha kiemelten fontos mondanivalójára — mindezek felett és mellett nem a műveltségi, táji, társadalmi stb. tényezők a fő meghatározói a rádió és televízió informatív beszédének”, hanem a kommunikációs helyzet, melyben a szöveg létrejön, illetve elhangzik; a szövegtípus; a beszélőnek a szöveg megszólaltatási módjával kapcsolatos szándéka; a beszélő egyénisége, kulturáltsága. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni a témát, a beszélő célját, szándékát, hallgatóságához való viszonyát, vele kialakuló kapcsolatát. „Ezek azonban egy korábbi fokon meghatározói a beszédnek . . . Elsődleges hatásai(k) a tartalmat hordozó nyelvi forma kialakítására, (a) mondanivaló (nyelvi) megfogalmazására, megszerkesztésére, nyelvi »tálalására« van-nak” (48). Ha ezt a kiegészítést figyelembe vesszük, nem látunk ellentmondást Huszár Ágnes megállapításával, aki külföldi szerzőkre is hivatkozva azt hangsúlyozza, hogy a rádiós, tévés beszélgetések résztvevői által választott kódot alapvetően a beszédhelyzet és a téma határozza meg (II. 88—91).

A továbbiakban a szerző sorra veszi az általa meghatározónak tartott tényezőket, válaszolja kommunikációelméleti és nyelvészeti jellemzőiket, és nagy számú példán mutatja be tipikus megjelenési formáikat.

Wacha vizsgálódásának utolsó területe a rádióban és a tévében elhangzó természetes élőszó, szembeállítva tehát a spontán beszédet az írásos szövegen alapuló addig vizsgált megszólalással. Ez se tiszta kategória, az efféle műsorokban is elhangzik előre megírt szövegen alapuló közlés, de meg kell jegyezni, az informatív stílus során tárgyalt rétegekben, elemzett példákban is jócskán találkoztunk élőszavas megnyilatkozásokkal, sőt maga a szerző is utalt erre a tényre. Külön tárgyalja Wacha e fejezet részben a riporterek, a műsorvezetők, illetve a riportalanyok, a nyilatkozók beszédét s ennek árnyalatait (pl. a sportriporterek, a fiatal riporterek beszéde; az oldottabb, természetes hangvétel, a fiataloknak szóló műsorok beszéde).

Nem könnyű követni e fejezet hatalmas anyagának csoportosítását, a kisebb-nagyobb kategóriákat, csoportokat, a finom árnyalatokat, de a témában inkább tájékozódni kívánó, a könyvből tanulni vágyó olvasó számára nem is ez a fontos, hanem megítélésem szerint a következők:

1. A példák színessége és frappáns elemzése, bár — mint már említettem — a hangszalag itt nagyon hiányzik. A szerző „kottával” dolgozik, ennek értelmezését a 21. és a 24. o.-on adja meg; több ízben utal rá, hogy nyomdatechnikai okokból a beszédíram, a beszéddallam és más fontos jellemzők jelölése megoldhatatlan volt (24., 25. o. és másutt). A kiejtési szakirodalomban nem eléggé jártas olvasónak gondot jelenthetnek a kottákat kísérő terminus technikusok: *szóközár v. vesszőhanglejtés* (197), *ráütő hangszűly, ponthanglejtés, szünethangszűly, biztonsági pont* (167), *tételhangszűly v. mondathangszűly, v. gerincnyomatékos rész* (216). Ezeket részben megmagyarázza a szerző (az előző zárójelekben megjelölt oldalakon), részben nem, de hát egy kutatási beszámolóban ez nem is feladata. Ezért, ha elkészül a felvetett népszerű összegezés, ezek szótárszerű összeállítására és

megmagyarázására is gondolni kellene, ide értve az olyan grammatikai, szövegnyelvészeti kifejezéseket is, mint *szimultán és szukcesszív mondat* (68), *balra bővített szerkezet* (75), *konkomitáns és alternatív használat* (121), *fonémikus frázis* (143) stb.

2. Figyelmet érdemelnek Wachának az elemzéseket előkészítő vagy kísérő nyelvészeti, kiejtési, kommunikáció-elméleti fejtegetései, így a szimultán és a szukcesszív mondatról (68–9), a beszéd normájáról, melyet „mint széles, több szintre osztódó akusztikus tartományt kell felfogni” (238–41).

Fontossága és sokak számára újdonsága miatt kiemelem a találóan „fülle fogalmazás” tételét, követelményét. Wacha az írott szövegre épülő beszéd nehézségeit vizsgálva felvázolja az írásos fogalmazás és az élőbeszéd szövegalkotásának jellemzőit, eltéréseit, utal az írásra jellemző szimultán, illetve az élőszóhoz közelebb álló szukcesszív mondatra (67–71), majd elbeszéli, a 60-as évek közepén elindult a rádióban — a közlemények hatékonyságát növelendő — egy törekvés, hogy a „felolvasó” rádiót „beszélő” rádióvá alakítsák át. Próbálkoztak a hangvétel, a stílus javításával, de nem hozta meg a kívánt eredményt. „Az írott nyelvű rádiós szövegek ugyanis »ellenálltak« a beszédnek; megszólaltatóik nem — legalábbis nem minden esetben — tudták felkelteni az élő beszéd illúzióját . . . Az igazi eredményt az hozta meg, hogy — éppen e kísérletsorozat eredményeképpen, de más úton is . . . — a rádiós szerzők felismerték: nem elég a rádióban elhangzó szövegek tartalmi, szerkezeti, nyelvi precízsege és helyessége. Sokkal fontosabb volt annak felmérése (felismerése), hogy — ha nem az olvasókhöz, hanem a hallgatókhoz akarunk szólni — nem az írásos mondatstruktúra szabályai szerint, hanem a fül számára kell megfogalmazni, nyelvi formába önteni mondatainkat, gondolatainkat” (81).

Az írásos és élőszószzerű mondatstruktúra különbségeit három kitűnő példán mutatja be (82–6). Nekem itt csak egyből, a középsőből van terem a lényeg kiemelésére. Az eredeti mondat (tipikusan írásos fogalmazás): „Az akkori harmadikutas szudáni kormány Azhari elnök vezetésével vendégül látta ugyan a portugál gyarmatok és Dél-Afrika népeinek megsegítésére összehívott első nemzetközi szolidaritási konferenciát, de a kormány mindent elkövetett, hogy az egész rendezvényt »szalonképessé« tegye a nyugati nagyhatalmak szemében.” A mondatban túl sok információt zsúfoltak össze, ennek megfelelően több síkja (szintje) van, a mély szerkezeteket aligha lehet a fül számára értelmesen tagolni. Fülle fogalmazva: „Az akkori, harmadikutas szudáni kormány — Azhari elnök vezetésével — vendégül látta az első nemzetközi szolidaritási konferenciát, melyet a portugál gyarmatok és Dél-Afrika népeinek megsegítésére hívtak össze. A kormány azonban mindent elkövetett, hogy az egész rendezvényt »szalonképessé« tegye a nyugati nagyhatalmak szemében.”

Azt gondolom, velem együtt sokan szívesen olvastak volna többet a kommunikációs helyzettel kapcsolatban éppen csak megemlített attitűdökről, az egyenrangú helyzetről, a felfelé, a lefelé beszélésről, a „harmadik személy” (A Főnök, a Kritikus) figyelembe vételéről (64–5), de erre sem elegendő tere, sem felkutatott anyaga nem volt a szerzőnek.

3. Gyakran találkozunk élvezetes vitákkal, vitatémákkal. Ezek egyik területe a kiejtési babonák, álszabályok leleplezése, az ellenük való tiltakozás. Ilyen babonák: a magyarban a szavak első szótagja mindig hangsúlyos (91), mindig a jelzőt kell hangsúlyozni (239), vesszőnél szünetet tartunk; vesszőnél felvisszük, pontnál leeresztjük a hangot, sőt a „hangsúlyt” (uo.).

Az éneklő, pesti vagy lipótvárosi hanglejtést bemutatva és bírálva hozzászeli, hogy „ez a beszédmodor szuggesztív erejű”, s azon kellene gondolkoznunk, „mit és hogyan kellene belőle átmenteni az előzőekben bemutatott kategóriák (főleg az értő-értető beszéd) hangzásába, hogy azok is szuggesztívabbá váljanak . . .” (176–8). Szerintem belőle semmit; de azzal egyetérték, hogy a meggyőző, érzelmileg is hatásos beszéd eszközeit keresnünk kell. Azért is erős bennem a tiltakozás az éneklő hanglejtés ellen, mert sok

értelmiségi beszédében az angломán dallamforma máris rákapaszkodott, s így egymást erősítik.

Vannak fenntartásaim — éppen a nyelvünkre jellemző határozott és tiszta hangképzés megőrzése érdekében — azzal a javaslattal kapcsolatban is, hogy „érdemes lenne felülvizsgálni a sziszegő-susogó hangok (a spiránsok és affrikáták: *s-zs, sz-z, cs-dzs, c-dz*) hangszínének hallgatolagos kiejtési normáit is”. Nem kellene engedményt tennünk a széles körű pőszeség javára, ezzel az érveléssel sem: „... nem valószínű, hogy egy nyelvet beszélő közösség tagjainak többsége hibásan képezné azon nyelvnek a beszédhangjait, mely nyelvet ő maga hozott létre, alkotott meg” (194—5). Ebben az érvelésben sok az igazság, ha a nyelvi változások általános tendenciáit mérlegeljük, s a tendenciák nincsenek ellentétben a megértés, az egyértelműség követelményével. Lám a *suksük* alakokat, a rövid *i, u, ü* hangokat a hosszúak helyett nem vettük be a normába, pedig elterjedtebbek (voltak) a pőszeségnél, nem legalizáltuk az *é*-be hajló *d*-t, az *u*-ba vagy *a*-ba hajló *o*-t, a (kakuminális) *t, d* hangot sem.

Meggyőzően és árnyaltan érvel a szerző a szóközárás hanglejtés értékelésének megváltoztatása mellett: „...engedélyezni kellene az emelkedő dallammenetet..., hiszen a kijelentő, közlő tartalmú mondatokon belül (de olykor még a többszakaszos kérdő mondat belsejében is) a mondat szerkezeti tagoltságának érzékeltetésére, illetőleg jelzésére ez az egyik leggyakrabban használt mondatfonetikai eszköz” (198). Ezt a hanglejtési formát a beszédművelő szakirodalom ma általában hibáztatja.

4. Utaltam már rá, hogy Wacha név szerint is emlegeti a rádió és a tévé munkatársait, hol dicserve, hol bírálva beszédüket, kiejtésüket. Szóltam arról is, milyen régóta foglalkozik a rádiós nyelvvel. A tanulmány szövegéből kiderül, jól ismeri a bemondók, az állandó szereplők helyzetét, nehézségeit (vö. 124, 127—8). Éppen ez, helyzetismerete, a tanár beleérző képessége, együtt gondolkodó és dolgozó magatartása óvja meg attól, hogy személyre szóló utalásait, a rádiónak és a tévének szóló tanácsait kioktatásnak vagy vállveregetésnek érezzék vagy érezzük.

Buda Béla tanulmánya (A tömegtájékoztató nyelvének néhány kommunikációlélektani és szociolingvisztikai sajátossága) abból indul ki, hogy a címbeli szóhasználattal ellentétben a *tömegtájékoztató, tömegközlés, tömegkommunikáció* megnevezések közül a harmadik mellett tör lándzsát, mert ez a tájékoztatáson kívül magában foglalja a szórákoztatást is, valamint a szórákoztatás közben meginduló bonyolult és nagy hatású információs áramlatokat is.

A tömegkommunikációban — folytatja a szerző — általában és minden országban társadalmi kontroll érvényesül, ezek az eszközök a „birtokos”, az államapparátus céljait és érdekeit szolgálják. A társadalmi ellenőrzés kiterjed a nyelvre is: a tömegkommunikáció ún. „társadalmi hangerősítő” hatása nemcsak ebben mutatkozik meg, hanem a különféle szubkultúrák nyelvi elemeinek (az ifjúsági nyelvnek, a deviáns elemek szavainak, szöfűzésének) terjesztésében is. „A tömegkommunikáció hírtartalmainak szerkesztettsége megmutatkozik a tömegkommunikációs nyelv uniformizáltságában... további nyelvi következménye a politikai tartalmú és célú közlemények nyelvi ritualizálódása. Bizonyos szavak, szókapcsolatok, nyelvi fordulatok külön mögöttes üzeneteket vesznek magukra...” (11).

Sajnálattal állapítja meg, hogy az elemzésre kiválasztott anyag (1. erről az előszót) — mely nyelvészeti vizsgálódásra alkalmas lehet — kommunikációelméleti és szociolingvisztikai célokra nem elégséges, mert szükség volna megfelelő társadalmi beszéd- (beszélgetés-) helyzetekben felvett összehasonlító szövegekre, hosszabb távon kellene ismerni a rádió és a tévé stílusának alakulását (ő is említi a rádió stílusváltását, melyről Wacha szól), figyelembe kellene venni más országok tömegkommunikációs gyakorlatát. (Utál a szovjet politikai nyelvből, a nagy nyugati hírmagazinokból, a luxemburgi, az

olasz, a francia rádiótól érkező hatásokra.) Ismerni kellene a metakommunikatív tényezőket. A felvételtől leírt szövegek ki vannak emelve a műsorszerkezetből, nem adnak módot a nem nyelvi eszközök (pl. zajok, zenei bevezetés vagy aláfestés, a situáció, a tévébeli képek) figyelembevételére. Egy ilyen összetett elemzés valóban, véleményem szerint is új összefüggéseket tudna megállapítani. Mindezek hiányában „a tömegtájékoztatás nyelvénél kommunikációs és szociolingvisztikai vonásairól csak következtetési és feltételezéses általánosítások formájában” tehet kijelentéseket (14).

A sajtó, a tévé és a rádió nyelvénél elemzése ezek után bizony elnagyolt, a szerző általános megfigyelésein alapul, de tartalmaz figyelmet érdemlő megállapításokat. Ilyen, hogy a komoly műsorok egyszerű és elsősorban tartalmi konnotációjú címet kapnak (pl. *Falurádió, Rádiólexikon*), az érdekességre törekvő műsorok címében növekszik a jelképeség (*Ötödik sebesség, Filmszem, Táskarádió*). Ilyen, hogy meghatározott szavak vonatkoznak az államapparátusra, valamint ennek barátaira és szövetségeseire, egészen más kifejezések használatosak a politikai ellenlábasra (pl. *báb, bábkormány, zsoldoshadsereg, különítmény*). „Ismereteseek azok a témakörök, amelyekben lehet elmaradásról beszélni, míg másutt még vannak hibák, ismét másutt pedig a nagyarányú fejlődés ellenére vannak megoldatlan problémák” (20). Továbbá: „Minél inkább a kívánt énképet vagy az ellenféllel való viszonyt érinti a hír, annál jobban ügyel a lap arra, hogy a hivatalos fogalmazásmódtól ne térjen el. Ez különösen alkalmas mechanizmus a kommunikátor bizonytalanságainak kifejezésére, ill. „átengedésére”, a központi sajtóhírt ugyanis valamely „kényes” témában a lap nem meri korrigálni” (uo.). Ehhez még azt teszem hozzá, hogy az ilyen bizonytalan helyzetekben még több közhellyel, sablonnal, sokszor bírált bürokratikus fordulattal találkozunk.

Buda Béla úgy véli, hogy a rádióban, a tévében feltűnő a sok nyögés, töltelékészó, míg ezek az olasz, francia, spanyol nyelvben alig fordulnak elő, de szokatlanok a németben és az angolban is (25). A magam francia és angol nyelvi tapasztalatai alapján ezt nem állítanám; a nyögés, a töltelékészók itt is, ott is az élőbeszédben igen sokszor a gondolkodás, a pontos kifejezés keresésének jelei.

Heltainé Nagy Erzsébet A megszólalás kulcsa a másik embernél van c. tanulmányának bevezető részében utal a kommunikáció-elmélet külföldi és hazai kezdeteire, a Tömegkommunikációs Kutatóközpont sorozataira, ezekben a Nyelv és kommunikáció c. kötetre, mely a téma első hazai összefoglalása. A kommunikáció-elmélet egyik legfontosabb nyelvészeti hatása, hogy a „második” személy éppoly lényeges a kommunikációban, mint az első, hogy a szöveg mellett kiemelt szerepet kaptak a nem nyelvi és a szupraszegmentális eszközök. Hasonlóan előtérbe kerültek a nyelvhasználat megértésében a pszichológiai és a szociolingvisztikai kutatások. A kommunikációelmélet hatással van az iskolai, az anyanyelvi oktatásra is.

A tanulmány gerincében azt vizsgálja, mi a beszédbeli kommunikáció, beszéd közben milyen jelenségek hogyan mennek végbe, elsősorban a beszélőtárs szempontjából. Ennek megalapozására ismerteti Fabricius-Kovács Ferenc kommunikáció-elméletét, mely kiemeli a beszélőtárs aktív szerepét, a beszédnek mint cselekvésnek a felfogását, s összefoglalja a beszédaktus-elmélet lényegét. „Az elméletből fény derül arra is, hogy a nyelv használatát éppúgy kötött szabályok, konvenciók vezérlik, mint a nyelvtani struktúrák felépítését, és a nyelvhasználati szabályok éppúgy hozzátartoznak a beszélők nyelvi képességéhez, nyelvi tudásához, mint a grammatikai szabályok” (48).

A modern tömegkommunikáció közönsége nem tömeg már, hanem egyenlően aktív, autonóm felek kommunikációs közössége (50). Varga Károly A tömegközlés rendszerei és eszközei c. tanulmánya alapján (a Nyelv és Kommunikáció c. kötetben, 1969.) felvázolja, hogyan formálódott a tömegkommunikáció tömegéből emberarcú közönség. A közönség bekapcsolását, bekapcsolódását jelzik a többesatornás műsorok (a rádióban

három, a tévében kettő), a visszajelzés sokféle módszerei (nyilvános felvételek, akár előadás, hangverseny vagy kabaré, Kapcsolat). A kölcsönös viszonyulások egyik — a mi szempontunkból is — fontos jelensége a közkeletű sztereotípiák (nyelvi sztereotípiák) megjelenése a műsorokban.

Hazai és külföldi vizsgálatok számszerűsített formában feltárták, hogy a társadalom egyes rétegei eltérő mértékben élnek a tömegkommunikáció lehetőségeivel. Rámutattak arra az első pillantásra ellentmondásosnak látszó tényre, hogy jóllehet pl. Magyarországon jó és magas az eszközellátottság, sok órában fejezhető ki az újságolvasás, rádióhallgatás, tévézés, mégis az információk, ill. a különféle műsorok megértése egyre kisebb hatékonyságú. A hatékonyság főleg a társadalmi rétegződés és az iskolai végzettség függvénye. Ebben — mint Terestyéni Tamás Tömegkommunikáció és anyanyelv c. tanulmányában rámutat — az ok elsősorban a műsorközvetítők és az információt befogadók eltérő nyelvi kódrendszerre. A műsorok jelentősen nagy része az ún. kidolgozott nyelvi kódrendszerben szólal meg, s ez akadálya (teljesebb) megértésüknek mindazok körében, akik csak az ún. korlátozott kód(ok) birtokában vannak.

A tanulmány a kommunikációelmélet nyelvészeti hatásának, hasznosságának jó összefoglalása, de a szerzőnek az a törekvése, hogy a kiterjedt szakirodalom minden lényeges gondolatát legalább felvillantsa (pl. projekció és introjekció, 52; a mycélium- és a folklór modell, 55–6), nemegyszer megakasztja az olvasót, ill. — s ez hasznos hatás — töprengésre, a szakirodalom tanulmányozásra készteti.

Konkrét szövegelemzésekre épülő új megállapításai miatt Wachá tanulmánya mellett figyelemre méltó Huszár Ágnesé, A rádió és a televízió beszélt nyelvének mondatana.

Külföldi (szovjet és csehszlovák) nyelvészeti kutatásokra és publikációkra is támaszkodva a beszélt nyelv mibenlétéről az az álláspontja, hogy az a közvetlen kommunikációs folyamatban megjelenő, hangos, előkészítetlen, spontán beszéd. Felfogása szerint a „nemzeti nyelven belüli legteljesebb alrendszer az ún. köznyelv”, melynek „egyaránt van írott és beszélt változata”. Huszár az irodalmi nyelv terminust akarja kiiktatni, mert rajta sokan a szépirodalom nyelvét értik. Ennek ellenére nem nyúlnék az *irodalmi és/vagy köznyelv* megnevezéshez nemcsak kialakult hagyománya miatt, hanem azért sem, mert mint Huszár is meggyőzően bizonyítja, más az irodalmi és más a köznyelv grammatikája (elsősorban mondatnana) és szövegépítkezése (82).

Minden nyelvi közösségnek — a területinek, a szociálisnak is — van normája — idézi B. Havraneket. A normák követése az egyes emberek részéről többé-kevésbé tudatos, s azzal függ össze, mennyire értékeli a norma mögött álló társadalmi csoportot. A csoport nyelvhasználatához való alkalmazkodás igénye válthatja ki a sokat emlegetett „hiperkorrektciós” hibákat, pl. *nehogy elszalasztjuk — elszalasszuk* helyett, *hazudom, részesüljék — hazudok, részesüljön* helyett. A köznyelvi norma nyelvészek, nyelvművelők tudatos beavatkozása révén jött létre, az irodalmi és tudományos művek írott szövegeinek elemzésével. A legtöbb normatív nyelvtan túlnyomórészt írott művekből veszi példaanyagát. „Ez az írott nyelv-központúság mindmáig sajnálatos hibája nyelvtanírásunknak, és hatását ma sem gyúrtuk még le teljesen” (85). A szerző — több külföldi publikációra is hivatkozva — az írott és a beszélt nyelvnek külön-külön normájáról beszél, s arról, hogy a beszélt, ill. az írott nyelvi norma sajátosságait le kell írni. Ezt igen fontos megállapításnak tartom, magam is kifejtettem ebbeli véleményemet évekkal ezelőtt a nyíregyházi anyanyelvoktatási napokon és a szombathelyi nemzetközi magyar nyelvstudományi kongresszuson.

A rádió és a televízió nyelve c. fejezetben ő is utal e két tömegkommunikációs fórum nyelvhasználatának sokféleségére, a közönség figyelembevételének fontosságára,

a korlátozott és a kidolgozott kód különbségére, mely leginkább a szóhasználatban és a szintaxisban érhető tetten. Hogy a beszélgetések résztvevői milyen kódot használnak, azt alapvetően a beszédhelyzet és a téma határozza meg. Szól az adások „emberi tényezőiről”, a riporterről vagy műsorvezetőről és a riportalanyról. Igaza van, hogy a riporterek, műsorvezetők beszédtechnikai képzését ki kellene egészíteni szövegalkotási készségük fejlesztésével, mert ebben vannak fogyatékságaik, és mert mintául szolgálnak közönségük előtt, sőt riportalanyaik közvetlenül megfigyelhetően átveszik fordulataikat, szavaiikat. A riporterek, riportalanyok beszédét igen nagy mértékben meghatározza, melyik társadalmi csoportot tekintik mintának, így pl. az ifjúsági adásokban. A rádió- és tévéműfajok is eleve meghatározzák a bennünk használt beszédformát (hírek, 168 óra, Csúcsforgalom — három különböző műfaj és stílus). Figyelemre méltó, amit V. P. Morozovtól idéz a szerző a rádiós és tévés nyelv sűrítetttségéről: „Az ember szavakat ejt ki. Mi felfogjuk jelentésüket. De milyen sok értelem rejtőzik még a szavakon kívül magában a hangban! Figyeljük meg egy ismeretlen ember beszédének hangjait... Talán a hangszín, a beszédmod, az intonáció nem árul-e el sokat érzéseiről és jelleméről? Hiszen a hang lehet meleg és lágy, durva és komor, ijedt és bátortalan, ujjongó és magabiztos, kaján és behízelgő, kemény, élénk, diadalmas és még ezerféle árnyalatú, kifejezve az érzések sokféleségét, az ember hangulatait, sőt még gondolatait is” (97). (Nyilván erre is gondolt Buda Béla, mikor a szalagról papírra átírt szövegek elégtelenségéről írt.)

A fejezetnek sok új megfigyelést, megállapítást tartalmazó része az élőbeszéddel foglalkozik. Az élőbeszédet — a saját, magnóról visszahallgatott előadást is — általában hibásnak tartja a közvélemény (hozzátehetem: a nyelvész közvélemény is). Pedig ez olyan mítosz, melynek nincs valós alapja, írja Huszár Ágnes, és idézi W. Labor megállapítását is.

Az élőbeszéd sajátosságait taglalva, a szerző nem tekinti hibának az írott nyelvtől eltérő szórendet, az értelmezős szerkezetek másfajta használatát, a nyelvtanilag hibátlan, de redundáns mondatokat, a töltelékszókat. Hibának minősíti viszont a javítást (szerintem nem az — vö. gondolkodás), a kiegészíthetetlen hiányos mondatokat, az ismétlést, az egyeztetés elmaradását, s igen sok kitűnő példával illusztrálja megállapításait.

Az élőbeszéd jellegzetességei közt a következőket veszi száma: a kötőszó nélküli összetett mondatok, különösen a kettős állítmányú mondatok (*el kell menjek*); — a kötőszók halmozása; — a beékelődés, különösen a fatikus jellegűek („Szóval az, ami kiderült, és itt az előbb elhangzottakhoz szeretnék kapcsolódni, az az, hogy... — 105); — a formai és tartalmi ismétlés („De ez nemcsak generációs szinten jelentkezik, hanem jelentkezik az egyéni ember életében” 107); — az értelmezős szerkezetek („... amit azzal tudok, példával talán jól megvilágítani... ” 109). — Az élőbeszédben általában igyekeznek elkerülni a balra bővülő és viszonylag mély szerkezeteket. — Jellemzők az élőbeszédre a téma-kiemelő és témaismétlő szerkezetek („A temetők, több száz síros temetőket is ismerünk, és hússzezer körül jár az avar sírok száma, ugyanakkor telepet, hát egy kézen meg lehet számolni, hogy hány avar telepet ismerünk” (113). — Nem hibásak az effélek sem, bár korábban hibáztatták őket: „Nos hát nézzük meg azt, hogy ez a szellemi burleszkjelleg, ez miből fakad?” (113) A megértést segítik. — Gyakori a mondatát szövdés: „A Kincskereső kisködmönt én úgy érzem, hogy szépen sikerült” (115).

Még egyszer ismételve és megerősítve Huszár Ágnes álláspontját, az efféle mondat- és szövegszerkesztési jellegzetességeket tovább kell kutatni, le kell írni, s úgy gondolom, meg kell keresnünk az elemzés adekvát módszereit is.

Kemény Gábor tanulmánya, Kép és kommunikáció egy szűknek látszó, de olvasás közben meglepően gazdag tartalmúnak bizonyuló téma kifejtése. Elsősorban a sajátból meríti példáit, de ezeket bőven fűszerezi a rádió és a tévé nyelvéből vett anyaggal.

A nyelvi képek többféleképpen csoportosíthatók (szerkezetük, anyaguk, logikai-szemantikai alkatuk, stílárius rendeltetésük stb. szerint); Kemény eredetiségük fokát a szerint tekinti át a tömegtájékoztató nyelvben előforduló típusokat: eredeti, köznyelvi és exképek. A köznyelvi képek — tapasztalatai szerint — gyakoribbak a tömegkommunikáció nyelvén, mint az eredetiek. A két típus közt van egy átmeneti csoport, mely régi is, új is, ismert is, ismeretlen is. Tanulmányában ezzel foglalkozik részletesen.

Keletkezésük két legtipikusabb eljárása: elhomályosult köznyelvi kép megújítása, ill. idézetre, formulára, szokásmondásra stb. való utalás, célzás, „rájátszás”. M. Riffaterre utalva megjegyzi, hogy az elhomályosult képek megújítása nem szünteti meg teljesen a klisék klisé jellegét. „A stílushatás abból ered, hogy a kontextusban egy előre nem látható, megjósolhatatlan elem bukkan fel. Az ily módon kiváltott sokkhatás annál erősebb, minél inkább előre látható a kontextus, amelyet megtör. Ezek a deformációk arra készítik a címzettet, hogy egyszerre vegye tudomásul a megújító és a megújított elemet. E kettős olvasás... révén a megújított képek egy asszociációhálózat csomópontjaivá válnak: a szöveg egy többlet dimenzióval gazdagodik” (136—7). Pl. „(A Volga) Normálbenzint *iszik*, a legolcsóbb olajat, sőt a múltkor megkérdeztem a szerelőmet, hogy nem kellene *megkínálni* egy kis szuperbenzinnel? És azt mondja: Anyaisten! Eszedbe ne jusson, *disznónak kaviárt?*” (137—8); „Miért éppen most támadt föl *cigarettahamvaiból* Karádi Katalin?” (uo.).

Sok-sok példán mutatja be ezt az átmeneti típust, megragadó elemzésekkel, melyekben rámutat az ügyetlen megoldásokra is. A hazai sajtóra alkalmazott újdonsága miatt figyelemre méltó az *embli márkó* frott rész (165—86). Emblémák „azok a szövegrészek, amelyek azáltal kapnak szimbolikus tartalmat, hogy azonosak, ill. azonosíthatók egy adott szövegen kívüli kontextusban megjelenő szövegrésszel” (165). Pl. „Könyves Kálmán stílusában így fogalmazhatnánk: vezércikkek pedig nincsenek” (178); „Sándor főherceg pedig volt... Az eredetiből tehát mindössze egy kötőszó, a *pedig* maradt meg, de a jellegzetes mondatséma miatt ennyi is elég ahhoz, hogy felidézze a „Boszorkányok pedig nincsenek” mondást” (179).

Befejezésül azt vizsgálja, „hogyan vesz részt a nyelvi kép a szövegstruktúra kialakításában, van-e, lehet-e formaképző jelentősége egy képnek a tömegtájékoztatóban is, vagy ezt a szépirodalmi kommunikáció sajátosságának kell tartanunk?” (186). Úgy találja, hogy igen, s így arra keresi a választ, hogyan szerveződik egy (vagy több) kép köré a szöveg, s milyen fajta képek ezek. Sok érdekes példát mutat be, elemezve a jobban és kevésbé sikerült képeket, és megállapíthatja róluk, hogy közismert vagy megújított képek, toposzok, nemegyszer közhelyek.

Találunk a két kötetben kis számban fogalmazási, nyelvhelyességi, helyesírási hibákat, jelölési pontatlanságot, de ezeket nem részletezem, mert méltatlanul csorbítanám a műnek, a komplikált szöveg kiváló szedésének értékét.

Talán ez az áttekintés is meggyőzte olvasóit, hogy kincsesbányát tártak föl a szerzők: hatalmas nyelvi anyagot elemeztek és rendszereztek korszerű elméletbe ágyazottan, sok-sok részlet további átgondolására és kutatására ösztönöztek.

Bencédy József

Pásztor Emil: Toldi-szótár. Arany János Toldijának szókészlete. Tankönyvkiadó, Budapest, 1986. 272 oldal

1. A Toldi-szótár (rövidítve: ATSz.) a harmadik magyar írói szótár a JuSz. és a PSz. után. (Az utóbbinak negyedik, befejező kötete még nem jelent meg.) A JuSz.-ban Benkő László dolgozta föl Juhász Gyula költői nyelvének szókészletét, a PSz. viszont Petőfi Sándor életművének tartalmazza valamennyi szavát; ezt a szótárat egy munkacsoport hozta létre. Pásztor Emil Arany Jánosnak egyik legjelesebb elbeszélő költeményét szótárázta. Így tehát a három magyar írói szótár az anyagukat adó szókinés alapján eleve háromféle — az egyéb különbségeket nem is említve. (Az írói szótárak fajtáira l. Benkő László: Az írói szótár. A szépirodalmi nyelv és stílus lexikográfiai feldolgozása. Budapest, 1979. 63.)

2. Pásztor Emil könyvének tagolása: Tájékoztató (7–27), Szótár (29–263) és Függelék (264–72). A szerző először rövid tájékoztatót ad az olvasónak az írói szótárakról, és arról, hogy a Toldi nyelvi anyagával már a múlt században foglalkozott Lehr Albert, aki egy Arany-szótár elkészítésébe is belefogott. Századunk elején Riedl Frigyes, Trencsény Károly és Viski Károly is foglalkozott Arany szókinésével, de szótár nem született. Pásztor mindezeket az előzményeket számon tartva és az iskolákban folyó anyanyelvi nevelésre is gondolva készítette könyvét, amelynek fő céljáról ezt írta: „Arany Toldiját minden szavában is közkincsé tenni, hogy olvasói pontosan értsék az elbeszélő költemény valamennyi szavát és kifejezését, s el tudjanak mélyedni a mű nyelvi gazdagságának, változatosságának élvezésében” ATSz. 9). Hangsúlyozza, „[. . .] hogy az ATSz. nemcsak tudományos célt akar szolgálni, hanem olyan szótár szerene lenni, amelyet egyaránt haszonnal forgathat [. . .] 1. az iskola [. . .], 2. az iskolán kívüli olvasó közönség és 3. Arany János nyelv- és irodalomtudós kutatója” (i. h.).

Részletesen szól Pásztor a Tájékoztató III. részében a szótár alapjául szolgáló szövegről (10–3). Szövegkritikai vizsgálódásai alapján az 1883. évi Ráth Mór-féle kiadás (Arany János összes munkái, II. Budapest) szövegét véli a legpontosabbnak. Szótárának az e kiadástól való eltéréseit gondosan közli (11–2), az eltérések főképp a helyesírás némi korszerűsítéséből (pl. *cz* betű helyett *c*), egyes sajtóhibák kijavításából és néhány más változtatásból állnak. Ez utóbbiak viszont — jogosnak látszón — az 1867. évi, harmadik kiadásra mennek vissza.

A címszókról a Tájékoztató IV. része szól (13–6): „A címszókat olyan alakban közlöm, ahogy ez a szótárakban szokásos” (13). — A népnyelvi vagy régies szavakat, ha hangalakjuk vagy írásmódjuk eltér a megszokottabb, a köznyelvi vagy a mai formától, nem modernizálja: *átaltörni*, *böcsmérel*, *csolnak* stb., de a szócikkben ilyenkor is utal a szokásos köznyelvi alakra. A régies írású szavakat mai helyesírásban adja, pl. *hegyke* : *hetyke*, ám az eredeti *hegyke* utaló címszóba kerül. Némely szónak a Toldiban több kiejtés szerinti vagy helyesírási változata van, ezeknek közös címszója a mai helyesíráshoz van igazítva, de a változatokra a szócikkben fölhívja a figyelmet még a változatok előfordulási számát is megadva. Így megtudhatjuk például, hogy a *felett* névutónak egy *felett* és egy *fölött* alakú előfordulása van. — Önálló címszó „[. . .] az *ő* és az *ők* személyes névmás, továbbá a *van* igétől alakjában eléggé elkülönült *vala*, *volna* és *volt*” (15), mint Pásztor írja, a jobb áttekintés kedvéért. S ezt az érvet el kell fogadni, hiszen a PSz.-nek is fölrótták bizonyos túlrtságát, túlbonyolítottágát (Martinkó András: It. 61 [1979.]: 668 kk.), amit valóban célszerű elkerülni. Az ATSz. tízféle toldalékos szóttípust is önálló címszóvá tett, nyilván az előbbi megfontolásból, így a ható igéket, a különféle igeneveket, az úgynevezett személyragos főneveket é. i. t.

A szójelentések elemzése és a stilisztikai minősítések (16–20). A szójelentések megadására korábban Pásztor Emil korlátozott mértékben törekedett, úgy gondolta: „Kapjon [. . .] minél nagyobb teret a szótárban — az értelmezésekkel szemben — maga az Arany János-i szöveg!” (Az „Arany János Toldijának szótára” című könyv terve. Nyr. 106 [1982.]: 271.) Ezért nem volt szándéka egyes szavakat (*ablak, ajtó, zöld* stb.) értelmezni, mondván: „A Toldi olvasói a szöveg szavainak 80 százalékát jól megértik, ezeket egy ilyen szótárban nem kell magyarázni [. . .]” (i. h. 272). Benkő László hívta föl Pásztor figyelmét arra, hogy ne glosszáriumot, ne konkordanciát, hanem ezeknél igényesebb, korszerű írói szótárt készítsen, s az értelmezésekben, illetőleg elhagyásukban legyen körültekintő (Megjegyzések a Toldi-szótár tervéhez. Nyr. 107 [1983.]: 306–8). Pásztor válaszcikke (A Toldi-szótár a megvalósulás útján. Nyr. 107 [1983.]: 428–33) s még inkább a kész szótár tanúskodik a tudományos vita hasznáról. Az *ablak* főnevet Pásztor eleinte nem kívánta értelmezni, a szótárban viszont megadja a jelentését az *ablakba teheti* állandó szókapcsolatával együtt. Ugyanez tapasztalható az *asztal* főnév tervezett és kész szócikkében, a *had*-ében, a *kiszakad* igéében és nyilván más esetekben is, amelyekről a szerző annak idején nem közölt próbaszócikket. A szótárkészítő azonban továbbra sem értelmezi a *cél*, a *csók*, a *deszka*, a *játék*, a *mosolyog* stb. stb. szavakat. Így bizonyos mértékig mégis csak kettős arculatú lett a szótár, a nem értelmezett címszavak miatt a konkordancia típushoz is húz. Az iskolai gyakorlatban bizonyosan azok a szócikkek lesznek a használhatóbbak, amelyek értelmezést tartalmaznak, még akkor is, ha az értelmezés nélküli szavaknak — ezek mintegy tíz százaléknyiak — mindenki ismeri a jelentését, ami ugyan egyáltalán nem biztos; akkor is, ha ezeknek a szavaknak a jelentése az ÉrtSz.-ban vagy az ÉKsz.-ban könnyen megtalálható.

A szótárát ismertető első Nyr.-beli írásában Pásztor azt sem tartotta szükségesnek, hogy stílusminősítéseket adjon. Ezt az álláspontját — helyesen! — megváltoztatta, s végül a szótára több mint negyven különböző stílusesszéköt jelöl (ezekről: 18–20). Valóban: írói szótár nem lehet meg ezek nélkül (l. Benkő i. m. 308). Pásztor stílusminősítési rendszere megfelelő, noha természetesen ez is, mint minden ilyen rendszer, vitatható. Talán csak a megelevenítés fogalmának használatára utalok. A *befúr* szócikkéből idézem: „(megelev[enítés]) az édes álom . . . utoljára is csalással ejté meg [. . .], Köntösét elkérte a hideglelésnek; Ugy *furá* [. . .] magát *be* tarkójába hátul”. Nos: itt egy **az álom* # *hideglelés* alapmetafora és egy *(*az álom* # *hideglelés*) *befúrja magát valahova* alapmetafora van a szövegbe szerkesztve. Az utóbbi (alap)metafora valóban megelevenítő szerepű. Ám ugyanilyen a metafora itt is: „Barna zsindeletetők *hunnyáskodnak* alább” (a *hunnyáskodik* szócikkéből), s mégis (*átvitt értelmű*) használatot jelez a szerző. A megszemélyesítésnek nevezett metaforafajtát lehet és szokás további alfajtákra bontani, de akkor ebben következetesen kell eljárni, s a megelevenítés mellé oda kell állítani a tárgyiasítást, amelynek példája lehetne: „kelletlen, hivatlan A fiú betoppan; szíve égő *katlan*” (a *katlan* szócikkéből). A **szív* # *katlan* alapmetafora egyszersmind tárgyiasítás, a *szív* ugyanis 'az ember valamely érzésének jelképe' (vö.: ÉrtSz. *szív*² 4.).

Mind jelentéstani, mind stilisztikai szempontból nagyon hasznos az a szótárban alkalmazott eljárás, amelynek révén különféle összevetésekre hívja föl a figyelmet a szerkesztő. Nem a minden szótárban szükségszerűen megélő utaló szócikkekre gondolok, hanem az összetett szavakkal, a szinonimákkal és egybekkel kapcsolatos „vö.” jelzésekre. Az *álomméz* címszó a *méz* címszóra (és fordítva), az *aprómarha-nyáj* a *nyáj*-ra figyelmeztet, az *anya* címszónál „vö. *anyámasszony, édesanya, szülő*” olvasható. Az ilyes összevetésekre való fölhívások rendkívül hasznosak, hiszen segítségükkel a Toldinak mint szövegműnek a nyelvi építkezésébe lehet betekintést nyerni, abba a részben alkotáslélektani folyamatba, amelynek során Arany János a szöveget mint olyat kialakította. Ezt az eljárást Pásztor Emil tudatosan hozta létre: „A Toldi korpuszának tízezernyi szavára

nem úgy tekintek, hogy ezek egyszerűen Arany János-i szavak, hanem hogy egy sajátos, egyszeri műalkotásnak az építőkövei. E szókincsnek — az Arany János-i életművön, sőt a Toldi-trilógián belül is — saját belvilága és szerkesztettsége van” — írta (Nyr. 107 [1983.]: 429). Ez a szövegtani felfogás sok szempontból lehet gyümölcsöző. Az összetételek használatához, stilisztikai értékük megállapításához nélkülözhetetlen az összetételi elemek jelentésének, stílusértékének, esetleg etimológiájának ismerete. Ennek tudatában tér el a RMG1. is az általános szótárírói gyakorlattól: „[. . .]nemcsak az önálló szavak jelentését jelzi, hanem az összetett szavak és lexikológiai egységek tagjainak jelentését is” (i. m. 16; vö. még 23).

A Tájékoztató VI. része: A szócikkek példaanyaga (idézetek) címet viseli. A szótárban előforduló szavak idézetei vagy idézet nélküli lelőhely-jelzetei mindig a Toldi-beli sorrendjükben követik egymást. Ez a főntebb említett szövegtani felfogás következménye. Mivel azonban — láttuk — az ATSz. nem értelmez minden szót, némelykor az előfordulások felsorolása nem szemlélteti a jelentésbeli és fölhasználásbeli gazdagságot a stílusminősítések ellenére sem. A *szív* főnév szócikkében például 27 előfordulás van idézettel szemléltetve 26 egységben, s ezek a 11. egységben lévő két, 'személy' jelentésű *szív*-en kívül látszólag csak grammatikai és jelentésátviteli szempontból különböznek, holott e főnév számos jelentését ismerhetjük föl az előfordulásokban. E jelentéseket az ÉrtSz. már rögzítette, talán célszerű lett volna e jelentésekre ügyelve fölépíteni a szócikket, a jelentések fajtái alá rendelve az előfordulás sorrendjét. E kérdéskör természetesen azzal függ össze, amit már mondtam: a szótár bizonyos fokú konkordancia, illetőleg glossza jellegével. — A szócikkek nyomdatechnikai, tipográfiai megformálása megfelelő: az értelmezések — ha vannak — felemelt vesszők között találhatók, az idézetektől különféle zárójelekkel vagy dőlt betűkkel különülnek el a különböző megjegyzések, a címszó szövegbeli alakját dőlt betűs szedés különíti el. Az egyes szavak nyelvtani alakjait is — mindegyiket legalább egyszer — példaszövegben mutatja be. Ez tetszetős megoldás, a pusztá grammatikai váz helyett az élő szövegtestre irányítja a figyelmet. Ennek az iskolai gyakorlat is biztosan hasznát veszi.

A Tájékoztató utolsó, VII. fejezete a szócikkek szerkezetéről és statisztikai adatairól ad számot (23—6).

A szótári rész, a kötet érdemi része (29—263) után egy szógyakorisági listát (264—7), a szótár és a szócikkek adatainak összesítését (267), valamint a címszók szófajainak felsorolását (268—9), majd a rövidítések és jelzések föloldását (270—1) találhatjuk. Kissé nehézkesnek mutatkoznak a melléknévi és a határozói igenevek megkülönböztető jelzései: „1. *mn-i in* (= az -ó, -ő képzősek[. . .]); 2. *mn-i in* (= a -t, -tt képzősek[. . .])” stb. (15—6; 270—1). Hasonlóképpen: túl finom e két rövidítés: „kif” és „kif.”, az egyetlen pontnyi különbség sok figyelmet igényel a szótárforogatótól; föloldásuk egyébként: „kifejezés” és „kifejezésére”.

3. A szerző maga adott már példát kötete alkalmazásának lehetőségére: Arany János nyelv művészetének tanulmányozása a Toldi-szótár segítségével (Népr. és Nytud. 27 [1983.]: 33—7), ám munkájának használhatósága és hatása az iskolai gyakorlatban és a magyar nyelvtudományban — a szótár érdemei alapján méltán remélhetőn — majd csak évek múltán mutatkozik meg.

Büky László

A mai magyar argó kyszótára

A csinos kiállítású, négyíves füzet, melyet a Belügyminisztérium sajtóosztályával együttműködve az Idegenforgalmi Propaganda és Kiadó Vállalat adott közre Boross József és Szűts László összeállításában, a hátsó borítón olvasható felirat tanúsága szerint „csak belső használatra” készült, de reméljük, hogy idővel a nagyközönség is megismerkedhet vele.

A kyszótár rövid előszó és alapos bevezető (A csoportnyelvek és az argó — A magyar argó története — A magyar argó eredete — Az argó más nyelvekben) után abécé-rendben mutatja be anyagát. Első címszava, az *abcug* az argóban ebben az állandó szókapcsolatban él: *abcugra vesz*, azaz (a zsebtolvaj) a tárcát a zsebből kihúzza. Az utolsó pedig a *zsuzska*, amely köznévvé válva — s emiatt kis kezdőbetűvel írva — pénzt jelent.

Több mint két évtizede, hogy Kovalovszky Miklós (Az ifjúság nyelvéről. Valóság 1963/5: 66–75) és Kolozsvári Grandpierre Emil (Utazás az argó körül. Kritika 1965/5: 39–46) felhívta a figyelmet az argó nyelv- és irodalomgazdagító szerepére, vagyis arra, hogy ez a gyakran elmarasztalt csoportnyelv, ill. nyelvi réteg sajátos árnyalatot képvisel nyelvünk színiskáláján, s ezért az argónyelvi elemek — mértékkel alkalmazva — életszerűbbé tehetik a stílust. Az új argószótár anyaga is bizonyítja, hogy a joggal kifogásolt durvaság és cinizmus mellett mennyi érték is rejlik a tolvajnyelvben, amely, mint tudjuk, már régóta nem(csak) a tolvajoknak a nyelve.

Különösen a nyelvi képek, képes kifejezések vannak tele ötlettel: a *sakkozik* például itt azt is jelenti, hogy 'felmossa a fogdát' (a képzettársításnak a fekete-fehér kockás kőpadló és a sakktábla hasonlósága lehetett az alapja). A népi ülnök, tiszteletlenül bár, de szellemesen a *bólogató* nevet kapta (ez eszembe juttatja az olajbányászatban alkalmazott bólogató himba népies elnevezését: *eszébítőkár*). A lovasrendőr *emeletes zsarú*, a kerékpáros rendőr *gumizsarú*, a hamisított bor *morzsolts rízlíng* (talán azért, mert kukoricaszesz is van benne?) stb.

Az argónyelv képes kifejezései akár mondat terjedelműek is lehetnek: aki *fekvő nyolcast kapott*, azt életfogytiglanra ítélték (a fekvő nyolcas ugyanis a végtelennek a jele), aki nem figyel oda valamire, az *kihúzza a banándugót*. Ez utóbbi már kezd közhasználatúvá válni: *Húzd ki a dugót!*, azaz: Ne figyelj rá!, Ne törődj vele!, Rá se ránts!

Sajátos típusát alkotják az argónyelvi képeknek azok a szóösszetételek vagy jelzős szerkezetek, melyeknek képes értelmű második elemét a szó szoros értelmében vett előtag vagy jelző „helyesbíti”: *bébiörkölt* 'tejbedara', *rendörkolbász* 'gumibot', *ötágú villa* 'kéz', *kétlábú kirakat* 'feltűnően öltözködő nő'.

A képes kifejezés olykor pusztán a szavak hangalakjának hasonlóságán alapul: a mindent tagadó vádolt így kaphatta a *Nemo kapi ány* nevet (a *néma*, illetve a *nem* szóra emlékeztető hangzása miatt); még furcsább, hogy a szótár szerint az ismert énekesnéve az argóban falbontásra való jeladásul szolgál (*bontovics kati*, így, kis kezdőbetűvel).

Argónyelvünkben — történeti okokból — elég sok az idegen elem, de a magyar szavak aránya egyre nő. A bevezetés 14. lapján azt olvasom, hogy 1000 mai argószóból 200 német, 50 héber vagy jiddis, 20 cigány, 30 pedig egyéb eredetű. Ez összesen 300 szó, vagyis a többi 700 magyar. Az argó tehát megszűnt titkos nyelv lenni, utánpótlását ma már jobbra belső forrásokból kapja.

Az argónak, mint ismeretes, igen gyorsan változik, cserélődik a szókínese. Ha összehasonlítjuk egy kisebb terjedelmű betűnek, mondjuk a *d*-nek az anyagát az új szótárban és Szirmay István régi gyűjteményében (A magyar tolvajnyelv szótára. Bp. é. n. [1924], Béta Irodalmi Rt., 61 l.), azt láthatjuk, hogy Szirmay 54 és Szűtsék 37 címszava közül mindössze 7 az azonos. Ezek a következők: *dardli* — *dargli* 'álkules', *darizik* 'kéreget', *diró* 'lakás', *dohány* 'pénz', *drót* 'értesítés, hír', *drótos* 'hírszerző, hírvívó', *durrant* 'lop'.

A hat évtizeddel korábbi argónyelvi szókincsből nem érték tehát meg napjainkat ezek a szavak: *dáhorog* 'álkules', *dázé* 'ezüsttál, ezüstitálca', *Deák* 'ász, disznó a kártyában', *delles* 'ajtó', *déli nyitó* 'kirakattolvaj', *demulál* 'megver', *dütrich* 'álkules', *doktor* 'vörös szín a kártyában', *doli* 'nő', *dolman* 'akasztófa', *dőfi* 'kenyér', *döli* 'ajtó', *dönt* 'elhitet' (de ma is *bedőlünk* valakinek vagy valaminek), *dragacsirol* 'kibicelés közben lop', *drasál* 'fél', *drevi* 'fa', *drimó* 'verkli', *drum* 'nagy', *dugál* 'énekel', *dukaj* 'dohány', *duli* 'iskola', *duneg* 'kulcslenyomathoz való viasz', *duplarollni* 'fiáker, kétfogatú kocsi', *durancs* 'rendőr' és még sok más.

Akadnak a régi tolvajnyelvi szójegyzékekben olyan szavak is, amelyek azért hiányoznak a nyolcvanas évek közepének argósztárából, mert azóta közhasználatúvá váltak: *degesz* (1924-ben főnévként szótározták, 'tömött pénztárca' jelentéssel), *dilis*, *dilizik*, *disznó* szerencséje van, *dosztig* vagyok vele, ismeri a *dörgést*, *dugó* 'kis termetű ember', *duma*, *dumál*, *durmol* 'alszik'. Bár ezen az alapon ki lehetett volna hagyni a *dohány*-t is, amelyről már Kosztolányi is megírta, hogy „nem is olyan régen minden bohém *dohány*-nak hívta a pénzt. Ma a bohémek a pénzt *pénz*-nek hívják, csak a vidéki családapák beszélnek még *dohány*-ról” (Csibésznyelv. A Hét, 1914. máj. 10. — Nyelv és lélek. Bp. 1971, Szépirodalmi, 31).

Találhatunk viszont mintegy 30 olyan új szót, kifejezést. A mai magyar argó kishoztárában, amelyet a régebbi szerző még nem ismerhetett vagy figyelmen kívül hagyott. Ezek közül itt csak néhányat említünk: *dalol* 'vallomást tesz', *dezső* 'dollár', *digózik* 'nő olasz férfiakkal pénztért ismerkedik', *dobbant* 'disszidál', *dudva* 'pénz', *duruzs* 'beszélő a börtönben', *dszungelnyuszú* 'színesbőrű ember'.

Sok tanulságot meríthetünk tehát ebből a kis munkából, nemcsak az argónyelv, hanem az azt beszélő társadalmi réteg életére, ennek az életnek, életformának a változásaira nézve is. Éppen ezért érdemes volna e kishoztárt — a netán szükségesnek látszó átdolgozás és bővítés után — a nagyközönség számára is hozzáférhetővé tenni.

Kemény Gábor

Kiss Ádám (szerk.): Mi micsoda magyarul a számítástechnikában? — Mikroszámítógépes értelmező szótár. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1986 — oldal

A Magyar Tudományos Akadémia Anyanyelvi Bizottsága 1984. június 4-i ülésén neves számítástechnikai szakemberek bevonásával megvitatta a számítástechnika iskolai oktatásával kapcsolatban felmerülő nyelvi kérdéseket. (A vitaindító beszámoló és a hozzászólások a Nyr. 1984. 3. és 4. számában olvashatók.) A vita során elhangzott az a javaslat, hogy össze kell állítani egy olyan számítástechnikai szótárt, amelyik nemcsak szakmailag nyújt a szakembereknek és a laikus kívülállóknak értékes információkat, hanem a számítástechnika sokat vitatott nyelvezetének és nyelvhasználatának kérdéseiben is használható segítséget nyújt. Éltető László kifejezetten *értelmező* szótárt javasolt (Uott. 453); Páris György szerint pedig „kulcskérdés, hogy *mielőbb elkészüljön egy olyan szókészlet- vagy kifejezésgyűjtemény*, amely az egyes angol szakkifejezések megfelelő magyar nyelvű változatát tartalmazza” (Uott. 460).

Bizonyos megszorításokkal mindkét feladatra vállalkozott a szerkesztő, Kis Ádám, és a szócikkek további hat szerzője: Bánó György, Fekete Márta, Gál József, Kovács Attila, Tringer Éva és Várszeginé Burán Zsuzsa.

Az egyik megszorítás az, hogy az értelmező-magyarító szócikkek pusztán a személyi számítógépek terminológiáját tárgyalják; a másik, hogy a szerzők lemondtak a

teljességről, a kevésbé lényeges adatokat elhagyták. Abból indultak ki a válogatáskor, hogy szótárunk szakismeretek közlésére hivatott, s ezért nem sorolták be a szócikkek közé a köznyelvi jelentésben használt szakszavakat (pl.: *hiba*), illetve azokat az összetett szavakat, amelyek jelentése az összetevők ismeretében egyértelmű (pl.: *hibakeresés*).

A szerzők a magyar számítástechnikai szakirodalom alapos ismeretének birtokában is jelentősen támaszkodtak a korábban megjelent számítástechnikai terminológiai kiadványokra. Ezek közül legfőképpen az MSZ 7788 jelzetet viselő, „Az adatfeldolgozás alapfogalmai” közös című szabványsorozatra, amely tematikus sorrendben tárgyalja a számítástechnika terminológiáját és nomenklatúráját, de sajátos nyelvezete, valamint az, hogy szakembereknek készülvén feltételezi a teljes körű szakmai ismereteket, szélesebb körű használatra nem alkalmas.

A szótár készítői is kifejtik az Előszóban, hogy terminológiai törekvéseik „lényegében összhangban vannak” az MSZ 7788-as szabványsorozattal. A szabványsorozat is a szótár készítői is mindig az egyes fogalmak magyar megfelelőit részesítik előnyben. A *file* címszó után csak annyi olvasható: „L.: *adatállomány*”. Ezzel mintegy sugallják a szótár, illetve a szaknyelv használóinak, hogy lehetőség szerint igyekezzenek a magyar megfelelőt használni.

A mű négy részből áll. Az első az Angol–magyar számítástechnikai kisszótár (sic!) fejezetcímét viseli. Ez meglehetősen zavaró, hiszen ez, a mű zömét kitevő rész lényegében a szakszavakat címszóként értelmező fejezet. Az egyes szavakat vagy kifejezéseket a magyar nyelvű alaknál értelmezi, de a magyar címszó után minden esetben megadja az angol nyelvű eredeti megfelelőt is. Esetenként a gyakorlatban használatos, de a szerzők által nem javallt kifejezést is felveszik a címszavak közé, de az olvasót az általuk helyesnek tartott címszóhoz utasítja: „*fix disk (fixed disk)*: L.: *nem cserélhető lemez*.”

Lényegében ez a szerkesztésforma a szavak minden különösebb értékelése vagy minősítése nélkül eléri a szerzők által az előszóban is megfogalmazott nyelvművelési célt: „Az értelmezések elhelyezésével a helyes terminológia mellett foglaltunk állást” (8).

Erénye a műnek, hogy — a fejezet címétől eltérően — e rész magyar–angol szógyűjteményként is használható. Ugyanakkor a szerzők nem riadtak vissza attól, hogy megfelelő magyar változat híján az angol nyelvű címszó után kerüljön az értelmezés (pl.: *firmware*).

Az értelmező rész a szótárként való használatán kívül jelentős segítséget nyújt akár a számítástechnikát tanulóknak, akár a laikus érdeklődőknek az egyes szakmai fogalmak tartalmi megértésében.

A mű második része az Angol–magyar szójegyzék. Pusztán az egyes angol terminusok magyar megfelelőjét találjuk meg benne. Segítségével viszont lehetővé válik, hogy azok, akik az angol terminus technicust ismerik, vagy azzal találkoznak először, a magyar megfelelő birtokába jutva az értelmező részt könnyebben használhassák. Ez a fejezet a szakfordítók számára is értékes segítséget nyújthat.

A harmadik fejezet Szabó Ivánnak a Jel–kép 1985/2-es számában Kis magyar informatika címmel megjelent gyűjteményét adja. A fejezet címe: Az adatátvitellel kapcsolatos angol szakkifejezések magyar megfelelői. Az angol szakszövegek magyar nyelvű megfeleltetéséhez nyújthat értékes segítséget.

A negyedik rész, a Függelék, ábécérendbe szedve tartalmazza a személyi számítógépek nyelvének, a Basic gépnyelvnek a szavait. Az egyes Basic szavak után jelöli a szó fajtáját (utasítás, parancs, függvény, logikai művelet, változónév stb.). Ha a kulcsszó az angolban rövidítés, megadja ennek a magyar fordítását. Ezt követi a szó használati körének igen rövid leírása, lényegében magyarázat nélkül. Egyes kulcsszavak után, ha ez célszerű vagy lehetséges, az értelmező rész megfelelő címszavához utasítja az olvasót.

A mű mindenki számára hasznos segédeszköz lehet, aki valamilyen formában foglalkozik vagy kapcsolatba kerül a számítástechnikával. Különösen nagy értéke, hogy szerzői — szakmai céljaikon túl, de azokkal összhangban — nyelvi-nyelvhelyességi szempontokat is igyekeztek érvényre juttatni. Ebből a szempontból szinte rendhagyó a műszaki szak- és szótárirodalom területén.

A szótárt viszonylag rövid idő alatt sikerült elkészíteni, megjelentetni, s ezzel a szerzők a szakmai-tudományos irodalom kiadásában oly gyakori késedelmekkel szemben a mű frissességét, használhatóságát tették lehetővé. A nyelvi-nyelvhelyességi szempontok érvényre juttatásában pedig követendő példa lehet a szakmai irodalom művelői számára.

Seregy Lajos

Göncz Lajos: A kétnyelvűség pszichológiája (A magyar—szerbhorvát kétnyelvűség lélektani vizsgálata), Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1985. 225 oldal

1980-ban Budapesten megjelent egy könyv 30 ezer példányban: Ódor László Balázs beszélni tanul (jegyzetek a nyelv születéséről) című műve. Élvezetes népszerű olvasmány, melyben a szerző jelentős teret szentel az egynél több nyelvet tanuló és beszélő emberek nyelvi világának is. 1985-ben a magyar nyelvterület peremén, Újvidéken, megjelent az első magyar nyelvű tudományos könyv a kétnyelvűség lélektani kérdéseiről — 800 példányban, melyből néhány eljutott egy-két magyarországi könyvesboltba is. A könyv szerzője, Göncz Lajos, az Újvidéki Egyetem Pszichológiai Tanszékének tanára.

Könyvében a magyar—szerbhorvát kétnyelvűséggel kapcsolatos, tíz éve folyó kutatásainak az eredményeit foglalja össze. Munkáját nagy örömmel üdvözljük, mivel a környező országok kétnyelvű magyarjainak nyelvi-pszichológiai-szociológiai vizsgálata a Duna menti tudomány fehér foltja. Kivételt e sommás megállapítás alól csak az USA-beli Susan Gal felsőőri és a szintén amerikai Sozan Mihály alsőőri kutatásai* jelentenek. Ausztria után tehát Jugoszláviára se igaz már maradéktalanul — Göncz Lajosnak köszönhetően — az iménti „fehér folt”-ra vonatkozó megállapítás.

A könyv Előszóból (5), Bevezetésből (6—10), hat fejezetből, irodalomjegyzékből (188—202) és a mérőeszközöket közlő mellékletből (203—23) áll. A fejezetek címei, sorrendben: A kétnyelvűség definíciója és egyes aspektusainak mérése (11—33), A kétnyelvű egyének nyelvrendszerei közötti kölcsönhatás lélektani vonatkozásai (34—81), A kétnyelvűség pedagógiai-pszichológiai vonatkozásai (82—92), A kétnyelvűség szociál-pszichológiai vonatkozásai (93—106), A korai kétnyelvűség fejlődéslélektani vonatkozásai (107—73) és Összefoglalás: a vajdasági magyar—szerbhorvát kétnyelvűség pszichológiai vonatkozásai (174—87).

Amint a fejezetcímekből kitétni, Göncz olyan könyvet írt, amelyet a magyarországi egyetemek pszichológiai, pedagógiai, nyelvészeti és szociológiai tanszékein tankönyvként is jól lehetne használni. A könyv konkrét kutatási beszámoló sorozata, melyből az olvasó a vajdasági magyarok kétnyelvűségének egyes vonásairól értesülhet — annyi hírlapíró után, végre — egy tudóstól. Ugyanakkor először olvashatunk magyar

*Vö. Language Shift: Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria. New York, Academic Press, 1979 (ismertetése a Nyelvtudományi Közleményekben, 82. évf. 428—32) és A határ két oldalán. Az Irodalmi Újság Sorozata, Párizs, 1985.

nyelven átfogó ismertetést a kétnyelvűség kutatásának legfontosabb, vagyis a kanadai eredményeiről.

A szerző többek között megkísérli „egy új kétnyelvűségi tipológia” felállítását (60 kk.). Osgood és Ervin 1954-i klasszikus tanulmányát követve koordinált és összetett (ang. coordinate és compound) kétnyelvűséget különböztet meg, a kétnyelvűség foka szerint pedig balansz (= kiegyensúlyozott) és domináns (ebben az egyik nyelv ismerete lényegesen meghaladja a másikat) típusokat ismer el. Így a következő osztályozást kapjuk (61):

A kétnyelvűség foka	A kétnyelvűség fajtája	Koordinált	Összetett
Balansz		A típus	C típus
Domináns		B típus	D típus

Göncz hipotézise szerint az A típusú kétnyelvűségben a legkisebb az interferencia, a B típusúban nagyobb, a C-ben még nagyobb, s végül a D-ben a legnagyobb. A szerző egyes vizsgálatait ezt a hipotézist empirikusan igazolják.

Göncz Lajos könyvével közvetíti a nemzetközi tudományos eredményeket a magyar olvasó számára, másrészt eredeti kutatásaival bővíti ismereteinket. Ez több, mint amit bárki magyar tudós valaha is tett ezen a területen.

Kontra Miklós

Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról (1521). A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Bp., 1985. 150 oldal

1. A nyelvemlékkiadvány az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékén készült, az MTA és az MM kutatási pályázatának keretében.

Az előkészítő munkacsoport tagjai: Korompay Klára, ill. Bánki Judit, Fodor Adrienne, Kovács Zsuzsa és Kozocsa Sándor. A bevezetést és a jegyzeteket Pusztai István írta.

Ez a kiadvány új sorozatot indít el, amely Régi magyar kódexek néven — bár szerényebb kivitelenben, mint az 1942-ben megindított Codices Hungarici kötetei, de azok célkitűzését követve — egységes elvek szerint kívánja hozzáférhetővé tenni a még hasonmásban meg nem jelent XV—XVI. századi kódexeinket.

Az új sorozat első darabja egy viszonylag rövid kódexünk hasonmás, ill. betűhív szövegét tartalmazza. A bevezetésből megtudjuk, hogy az 1521-ben készült Könyvecse ma használatos címét szerzőjének kezdő sorairól kapta, amelyet mai helyesírással így idézhetünk: „Úrnak nevébe kezdetik egy *könyvecse* az szent apostoloknak méltóságokról és dicsőségekről.” Nem eredeti alkotás, hanem — mint oly sok társa — minden bizonnyal latinból való fordítás, jöllehet eredetije még nem került elő.

2. A kiadványnak jól átgondolt a szerkezete. Bevezetéséből megtudjuk a kódexre vonatkozó szakszerű adatokat, a Pusztai Istvántól megszokott aprólékosan pontos, mégis érdekkeltő — még ábrával is illusztrált — formában. Magát a kódexet az Egyetemi Könyvtár őrzi. Kötése nem eredeti. A kézirat papírja elég finom, ívnagysága eredetileg 30×40 cm lehetett; a mai kötéstábla mérete 143×193 mm, a levélméretek bekötések alkalmával kisebbedtek, és itt-ott emiatt csonkult a szöveg is.

Az írás egyenletes, egyetlen kéz munkája; a scriptor minden bizonnyal nő volt — Domonkos-rendi apáca —, s feltehetően nőolvasók számára készítette a kódexet. Az írás idejét feljegyezte: 1521, a keletkezési helyre vagy a tulajdonosra utaló bejegyzést nem találunk benne.

A Nyelvelmléktár VII. kötetében Volf György tette közzé először a Könyvecse szövegét, s itt azt a véleményét is közli, hogy a margitszigeti apácakolostorban készült; ez a valószínű tény megmagyarázza a kódex hányattatásait is: „A domonkos nővérek, birtokaikat, egyházi felszerelésüket, kódexeiket a pozsonyi klarisszákra hagyták... Itt köthették egybe azt az öt kódexet (Cornides-, Bod-kódex, Példák könyve, Könyvecse Sándor-kódex), amely egymástól el nem választva 1841 júniusában — nem tudni, mióta — az Egyetemi Könyvtár őrzetében volt” (Pusztai I.: Bev. 11). Kódexünk történetére a kolligátum szétszedése ad némi támpontot (vö. i. h.).

A bevezető tanulmány a kódex sorsának kideríthető mozzanatait bemutatva az átírás elveinek tisztázására tér rá. Csak egyetérthetünk azzal a módszertanilag egyetlen korszerű eljárással, amelyet így fogalmaz meg: „... kiteszünk minden mellékjelet... tekintet nélkül arra, hogy van-e funkciója vagy nincs” (i. m. 12). Kiegészítik, ill. pontosítják e fejezetben Kniezsa Helyesírástörténetének a kódex ortográfiájára vonatkozó táblázatát (i. m. 12–3). Szó van még az írásjelek használatáról, és — igen helyesen — az íráshibák jellemzését is megtaláljuk itt. Föltétlenül igaz, hogy „Az itt csak példázott javítgatások gondos tanulmányozása hangtani szempontból sokat ígérő vállalkozás” (i. m. 13).

Részletesen taglalja a következő fejezet a latin forrás kérdését. A mű fordítás voltát a szöveg latinizmusainak jellegzetes példái kétségtelenül bizonyítják.

A bevezetés záró sorai megmutatják a további kutatások irányát, feladatát és remélhető eredményeit: „Az eddig fellelt latin megfelelők azzal biztatnak, hogy kódexünk latin szövege előbb-utóbb — az eredeti latin kézirat hiányában is — csaknem teljes egészében összeállítható, és segítségével mélyebben bepillantathatunk középkori fordítás-irodalmunk rejtelseibe” (i. m. 16).

3. A bevezető tanulmányt az idézetek és utalások lelőhelyeinek bemutatása, majd a bibliográfia követi. Az idézetek és utalások másfél lapnyi fejezetének terjedelme alig sejteti, hogy milyen aprólékos filológiai munka gyümölcse. Az elején található hat és fél soros tájékoztatásból megtudjuk, hogy a kódexben előforduló idézeteknek és utalásoknak a lelőhelyét a közzétevő nevének rövidítésével közlik, a jelzés nélküliek a jelen kiadás során felleltek.

Ezek után találjuk a kódex hasonmását, ill. betűhív átíratát.

Újítása a kiadványnak a korábbiakhoz képest, hogy a fényképmásolat és az átírat egy-egy oldala közvetlenül egymás mellé került (a levelek recto és verso oldalának jelzése segít elképzelni az eredeti teljes kódexlevél képét). Ez megkönnyíti az elmélyült olvasást és szövegtanulmányozást, megkíméli az olvasót a gyakori visszalapozgatástól, keresgéléstől. A lapszámozás kétféle: a jobb oldal alsó lapszélén a teljes kötet páratlan oldalszámai követik egymást, a faksimile oldalai, érthetően, számozatlanok, de a számozás — mint a fentiekből kiderült — figyelembe veszi és beszámítja őket. A másik számozás fenn, a jobb oldal jobb sarkán található (a már említett levéljelzés fölött), ez folyamatos, azonban csak a nyelvelmlékszöveget követi.

A betűhív átirat lapalji jegyzetei szakszerűek, precízek: utalnak a szöveg későbbi kéztől származó bejegyzéseire éppúgy, mint paleográfiai sajátosságokra, a kézirat állapota, a javítások, utólagos bejegyzések technikájára is.

Mindent egybevetve elmondhatjuk, hogy a kiadványt jól átgondolt, korszerű kiadási elvek szerint szerkesztették meg, nagy kincset adva így a kutatók, de az érdeklődő olvasók kezébe is. Kívánjuk, hogy e megindított új sorozat további kötetei is mielőbb megjelenhessenek, és semmiképpen se maradjon torzó — több elődje sorsára jutva — ez a szép vállalkozás.

Velcsov Mártonné

A magyar beszédgyógyítás 100 éve

(Tudományos tanácskozás, Kőszeg, 1986. okt. 9—11.)

A fonetika tudományának kialakulásában és fejlődésében meghatározó szerep jutott a „hibás beszédűeken, a siketnémákon” való segíteni akarásnak. Ez vezette a magyar hangtan egyik legnagyobb alakját, Kempelen Farkast is kutatásaiban; ugyancsak a pedagógiai gyakorlat szülte az első magyar nyelvű hangtan, Simon Antal Igaz mestere. A XIX. század új irányzatára, a kísérleti vagy eszközfonetikára az elsők között reagáló magyar kutatás annak legfőbb hasznát abban találja, hogy a „gyógyfonetika”, mai szakszóval a *logopédia* számára új lehetőségeket lát benne.

A fonetika az elmúlt fél évszázadban önálló helyet vívott ki magának a magyar nyelvészetben, de egyúttal őrzi haladó hagyományait, szoros kapcsolatát a beszédgyógyítással. A nyelvészeti, a kísérleti fonetika és a beszédjavítással, beszédtanítással foglalkozó másik két tudományág, a foniátria és a logopédia intézményes kapcsolatát a Magyar Fonetikai, Foniátriai és Logopédiai Társaság biztosítja. Ez egyfelől azt jelenti, hogy azonos célok érdekében összefogja és egyesíti a különböző tudományterületek képviselőit, másfelől lehetőséget nyújt ahhoz, hogy a külön-külön dolgozó, elméleti és gyakorlati szakemberek megismerhessék egymás módszereit, eredményeit, ezeket felhasználhassák saját munkájukban — végeredményképpen erősíti a több tudományágat érintő találkozási pontokat, alkalmat ad a korunkban nélkülözhetetlen interdiszciplináris jellegű vizsgálatokra, kutatásokra.

Ennek az igénynek a jegyében folynak a társaság két évente megrendezésre kerülő kongresszusai, amelyeken előre meghatározott témá(ka)t tárgyalnak meg a résztvevők.

A legutóbb Kőszegen megtartott „A magyar beszédgyógyítás 100 éve” című rendkívüli tanácskozást a Magyar Fonetikai, Foniátriai és Logopédiai Társaság a Magyar Gyógypedagógusok Egyesülete Logopédiai Szekciójával, az Országos Pedagógiai Intézet Gyógypedagógiai Osztályával, valamint a kőszegi Beszédjavító Általános Iskolával közösen szervezte meg. A kongresszus a Beszédjavító Általános Iskola dísztermében zajlott le; a technikai felszerelések és a szervezés (beleértve a nem tudományos összejöveteleket is) nemzetközi színvonalú volt. Mindez a szervező bizottságnak, valamint a kongresszus elnökének, Mohr Jánosnak az érdeme. A közel 180 résztvevő három témakörrel tanácskozott: kiemelten a fonetika, a logopédia és a foniátria történetével; a hangképzési és beszédzavarokkal, illetve a beszédfejlődéssel; valamint a jövő távlatával. A három nap alatt 8 referátum és 30 előadás hangzott el, ezek közül kilencet 35 éven aluli szakember tartott.

Az egyes szakterületek egy-egy jelentős képviselője tekintette át a hagyományokat, a múltat és a jelen égető kérdéseit. Hirschberg Jenő, Frint Tibor és Patáki László a magyar foniátriáról, Vértess O. András a magyar fonetika és logopédia századairól, Stepper Magda és Vekerdi Zsuzsa a társaság dél-magyarországi csoportjának történetéről beszélt. A témakörök egyes előadásai fontos

részproblémákkal foglalkoztak. A foniátria és a logopédia, illetve a foniátria és a fonetika közös feladatait, megoldandó kérdéseit több előadásban érintették: az egyoldali hangszalagbénulás foniátriai kezelésével, a hangréstágító műtétek utáni hangredukáció lehetőségeivel, a gyermekkori dysphonia (a rekedtség egy fajtája) okaival, illetve típusaival és kezelésével, valamint az eszközfonetika és a foniátria műszeres vizsgálataival kapcsolatban. Az akusztikai fonetika és a logopédia/foniátria érintkezési pontjai mutatkoztak meg a nyelősőbeszéd energiamagvainak összehasonlító vizsgálatáról, a *l* mássalhangzó akusztikumáról vagy a gyermek- és felnőttkori beszédmegértésről szóló előadásokban. Ugyancsak a különböző tudományágak határterületeinek szoros kapcsolatát bizonyították a hangadási légzéssel, az objektív hallásvizsgálatoknak a foniátriai és a logopédiai gyakorlatban betöltött szerepével, a beszédmegértés és a hallásállapot összefüggésével (a beszédfejlődés elmaradása esetén), az ortodontia (fogszabályozás) és a logopédia kapcsolatával, illetve egy betegség (myasthenia gravis) felismerésében a foniátria jelentőségével foglalkozó előadások. Az óvodai és a kisiskolai nevelés/tanítás témájához szorosabban kapcsolódó vizsgálatok és eredmények megismerése hasznos lehetne az egészséges gyermekekkel foglalkozók számára is. Gondolok a beszédzimbólumok szerepére az óvodai és a logopédiai gyakorlatban, az összehasonlító szókincsvizsgálat eredményeire második és harmadik osztályos ép és beszédhibás tanulóknál, a dyslexia prevencióban (az írás-olvasás zavarainak megelőzésére irányuló kezelésben) részesülő gyermekek differenciáldiagnosztikájának néhány kérdésére vagy a dyscalculia (számolási nehézség, zavar) javításának módszerére.

A jövő távlatai összefoglaló témakör keretében egyrészt a még inkább a jövőben megvalósítandó lehetőségekről, másrészt a közeljövő tennivalóiról, elvi kérdéseiről, a logopédusképzésről, a logopédiai hálózatfejlesztés összetett feladatairól esett szó. A nyelvészet és a logopédia újabb érintkezési területéről, az együttműködés igényéről: a neurolingvisztikának a logopédiában betöltött szerepéről, a halmozottan sérült, nem beszélő gyermekek kommunikációs lehetőségeiről, a már felmutatható eredményekről hallhattunk néhány előadást.

Videofilmen mutatták be, hogy a kőszegi Beszédjavító Általános Iskolában a legnehezebben gyógyítható beszédhibák kezelésében milyen eredményeket értek el. P a l o t á s M á r t a filmje egy elektív mutizmusban (a némaság egy fajtájában) szenvedő gyermek beszédfejlesztésének módszerét, K i s s G y u l á e pedig egy nagyon erősen dadogó kisfiú beszédállapotában bekövetkező fokozatos javulást mutatott be. Mindkét videofilmet követően a gyermekek a tudományos tanácskozás előtt is megjelentek és beszéltek, bizonyosságot adva arról, hogy még egy ilyen különlegesen felfokozott pszichikai helyzetben is képesek már helytállni. Nehéz pátoz nélkül leírni azt, amit a recenzens a látottak-tapasztaltak, a logopédusok munkája iránt érez. Ezért csak a tényeket ismétli meg: az a két gyermek — és még sokan mások is — beszélnek az anyanyelvükön, noha a kezdetkor úgy tűnhetett, hogy a hátrányuk behozhatatlan. Nem volt az.

Két német vendégelőadás gazdagította a kongresszus programját. M. S p i e k e r-H e n k e (NSZK) a hangszalagbénulás logopédiai kezelését, W. L e g l (Ausztria) pedig a dadogók beszédjavításának egy terápiás módszerét ismertette.

A szokásnak megfelelően, a kongresszuson átadták a Kempelen Farkas-érmeket, amelyeket a jutalmazottak a beszéd gyógyítása-javítása érdekében végzett munkásságuk elismeréseként kaptak. Ez évben — a kongresszus tematikájához kapcsolódóan — a „határtudományok” jeles képviselői kapták a megtisztelő jutalmat. Így dr. G ö t z e Á r p á d audiológus főorvos, dr. R e h á k G i z e l l a ortodontus főorvos és dr. H o r v á t h S z a b o l c s ideggyógyász.

Valamennyi referátum és előadás — bővített változatban — önálló kötetként fog megjelenni 1988 első félévében az Országos Pedagógiai Intézet gondozásában.

A társaság soron következő konferenciáját Gyulán rendezték meg 1987 júniusában, az afázia, a foniátria és a logopédia kapcsolata, valamint a beszédtechnika — beszédkultúra tárgyköréből. Egy, a jövőt érintő gondolat kívánczik éppen a Nyelvőr hasábjaira. Azt hiszem, nagyon fontos lenne, ha ezeken a konferenciákon azok is ott lennének, akik a hétköznapiakon ugyancsak a gyermekekkel foglalkoznak, őrzői-fejlesztői beszédüknek: az óvónők és a tanítók.

A kőszegi tudományos tanácskozás emelkedett légköre méltó volt a mottóul választott Kosztolányi-idézethez: „Sohase lehet eléggé bámulni azon, hogy az ember beszél, és lehelete mozgatta hangszálaival közölni tudja azt, amit gondol és érez.”

Gósy Mária

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1987. II. 11. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív
87.16392 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Bernáth Béla</i> : Bal lábbal kelt fel	210
<i>L. Szini Karola</i> : Süketszoba	212
<i>Vigh Gyula Károly</i> : Sarj	213
<i>Kiss Lajos</i> : Magyar helységnevek a Keleti-Kárpátokon túl	215

Szemle

Nyelvészet és tömegkommunikáció I—II. (Ismerteti: <i>Bencédy József</i>)	234
Pásztor Emil: Toldi-szótár (Ismerteti: <i>Büky László</i>)	243
A mai magyar argó kisszótára (Ismerteti: <i>Kemény Gábor</i>)	246
Kiss Ádám (szerk.): Mi micsoda magyarul a számítástechnikában? (Ismerteti: <i>Seregy Lajos</i>)	247
Göncz Lajos: A kényelvűség pszichológiája (Ismerteti: <i>Kontra Miklós</i>)	249
Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról (Ismerteti: <i>Velcsov Mártonné</i>) ...	250

A nyelvőr hírei

<i>Gósy Mária</i> : A magyar beszédgyógyítás 100 éve	253
--	-----

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postaútvánnyon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185—881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 72 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. V., József nádor tér 1.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról 1 Ft
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változások egyzékével)] 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanulmányai 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferencz*: O. Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László és Kovalovszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft.
- Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szőke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I—II. kötet, 430,— Ft
- O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva*: Magyar szinonimaszótár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft
- Régi magyar glosszárium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerkesztette: *Berrár Jolán és Károly Sándor*. 1984. Akadémiai Kiadó, 805 oldal, 228,— Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára 1978. Akadémiai Kiadó, 727 oldal, 175,— Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft
- Bakos Ferenc*: A magyar szókészlet román elemeinek története. 1982. Akadémiai Kiadó, 559 oldal, 141,— Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet, 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó, 1167 oldal, 198,— Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,— Ft.
- Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: *Szabó T. Attila*. IV. kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft
- A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó, 388 oldal, füzve 23,— Ft, kötve 36,— Ft
- Róka Jolán*: Az újságszövegek szerkesztési és stílustipológiája 1986. Akadémiai Kiadó, 208 oldal, 59,— Ft
- Székely nyelvöldrajzi szótár. Összeállította *Gálffy Mózes és Márton Gyula*. 1987. Akadémiai Kiadó, 455 oldal, 110,— Ft
- A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: Mutató. 1984. 493 oldal, 159,— Ft
- Imre Samu*: Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése. 1986. 67 oldal, 21,— Ft